Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 120

HET OUDE VERBOND

B.H. STRICKER

B.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam, Oxford, New York, 1984

ISBN 0444855815

Inhoud

§ 1	Achnaten en zijn hervorming	blz. 5 – 10
§ 2	Jahwe	blz. 10 – 32
§ 3	De symboliek des huwelijks	blz. 32 – 73
§ 4	De paasmaaltijd	blz. 73 – 77
§ 5	De berg gods	blz. 77 – 81
§ 6	De twaalf kolommen	blz. 81 – 86
§ 7	Het sinaïetische verbond	blz. 86 – 101
§ 8	Het huwelijksverbond	blz. 101 – 126
§ 9	Integratie der overlevering	blz. 126 – 139
	Bijlage	blz. 140 – 148

HET OUDE VERBOND

§ 1 Achnaten en zijn hervorming

In de eerste helft van de veertiende eeuw voor het begin onzer jaartelling viel onder de regering der XVIIIde dynastie de Egyptische troon aan een zoon van de zojuist overleden farao Amenhotep III en zijn gemalin Taja, die de naam zijns vaders droeg, door deze reeds enige jaren tevoren in de staatszaken was betrokken en als Amenhotep IV zijn bewind aanving. Al zeer vroeg week hij van de lijn zijner voorgangers af en nam het initiatief tot hervorming van de Egyptische godsdienst. Hij koos zich zijn residentie op een onbebouwde plaats, die ,,aan god noch godin, prins noch prinses toebehoorde'',[1] halverwege tussen Memphis en Thebe op de oostelijke oever van de Nijl gelegen, en deed daar een stad bouwen. Hier nam hij zijn intrek. Hij leefde er een twaalftal jaren en overleed zonder een zoon als troonopvolger na te laten.

Wij zijn over de aard der godsdienstige hervorming door de vele reliëfs, teruggevonden in de stad zelf en in de daarbij behorende graven op de rand van de woestijn, betrekkelijk volledig ingelicht. De Egyptische godsdienst werd van een polytheïstisch stelsel herleid tot een monotheïstisch. Als god werd aangenomen *P3-ỉtn*, de Zonneschijf. Naar hem noemde de koning zijn residentie *3ḫ.t-ỉtn*, Achetaten, naar hem ook noemde hij zichzelf, onder wijziging van zijn oorspronkelijke naam, *3ḫ-n-ỉtn*, Achnaten. De nieuwe god werd vereerd onder zijn ware gestalte als schijf met nederwaarts gerichte straling, ⊙,[2] en hem werden tempels gebouwd. Met de beeldendienst werd gebroken; alleen de Zonneschijf staat op nagenoeg ieder reliëf afgebeeld. De traditionele goden werden gezamenlijk terzijde gesteld. Hun namen – een enkele maal zelfs de term *nṯr.w*, ,,goden''[3] – werden op de monumenten der voorgangers gedelgd. Vooral de Thebaanse god Amon moest het ontgelden.

Met de godsdienstige hervorming tezamen werd een culturele doorgevoerd. In de beeldende kunst werd gepoogd de hiëratische stijl te doorbre-

1. M. Sandman, Texts from the Time of Akhenaten, Brussel, 1938, blz. 107, noot c-d.
2. De zonnestralen eindigen in handen, Corp. Herm., XVIII 11. Vgl. de term *gabhastimat*, ,,gehand'', voor de Zonnegod: Mahābhārata, II 11, 17, III 3, 18.
3. Opgave der oudere vaklitteratuur; geen bewijsplaatsen. In Sandman's tekstuitgave komt het woord voor op de bladzijden 138,2, 139,10, 143,17, 148,3.

ken. In de litteratuur, tot daartoe in verouderde taal opgetekend, werd ruimer plaats ingeruimd aan de gesproken taal. Ook de hofhouding werd gewijzigd. De gemalin des konings *Nfr.t-ỉj.tj*, Nefertiti, werd sterk op de voorgrond geschoven; zoals te doen in Egypte niet gebruikelijk was. Op alle reliëfs treedt zij naast de koning als gelijkwaardige partner op. Deze kleine hervormingen hadden niet geheel de betekenis van de godsdienstige. De nieuwe stijl in de beeldende kunst, welks principes wij trouwens niet verstaan, verloor zijn oorspronkelijkheid reeds in de latere jaren des konings. De invoering van de gesproken taal geschiedde zo aarzelend, dat zij mogelijkerwijze in het geheel niet hervorming bedoelde te zijn. De wijziging in de hofhouding kan de emancipatie van de vrouw ten doel gehad hebben, maar kan ook door geheel andere motieven zijn ingegeven.

Achnaten's godsdienst is kort na zijn dood te gronde gegaan en heeft in de godsdienst der latere eeuwen geen zichtbare sporen nagelaten. De Ramessieden, de vorsten van de XIXde dynastie, die enige tientallen jaren na hem aan de macht kwamen, gebruikten zijn hoofdstad Achetaten als steengroeve. Over hemzelf wordt in de teksten hunner periode gesproken als over ,,de vijand te Achetaten''.[4] Al ontbreken alle nadere gegevens, wij moeten aannemen, dat zijn regering een mislukkig was en zijn hervorming eindigde met een debacle.

Achnaten trad op als profeet, handelend in opdracht van de god, zijn vader.[5] Zijn hovelingen vertellen in de inscripties hunner graven, hoe zij door de koning in de nieuwe leer, *śb3j.t*,[6] werden onderricht. Zijn hervorming moet voor de tijdgenoten verstaanbaar zijn geweest en dat kan alleen, indien hij denkbeelden propageerde, die niet strict persoonlijk waren, doch gedeeld werden door vele anderen, veeleer dan door hemzelf door de theologen zijner generatie waren geconcipieerd; en beter nog, denkbeelden, die sedert eeuwen gemeengoed aller waren, maar geen officiële erkenning hadden gekregen.

De meest opvallende en ook meest principiële vernieuwing bestond in de invoering van het monotheïsme. Men kan haar waarderen als positieve creatie, ingegeven door overwegingen van speculatieve aard. Of ook als aanvaarding van een feitelijke toestand, concessie ingegeven door het verlangen het geestesleven te saneren. Dit laatste alternatief is van de twee het meer aantrekkelijke, daar het minder persoonlijke inbreng veronderstelt en Achnaten niet al te zeer in de positie van de wereldschuwe dromer dringt.

Het polytheïsme, waartegen de koning zich keerde, beantwoordde in de veertiende eeuw v. Chr. niet langer aan datgene, wat men van de godsdienst verwachtte. Het stelde een veelheid van goden ter verering, die elkanders almacht in het absurde voerden en elkander daarmede uitsloten. De

4. A. ERMAN en H. GRAPOW, Wörterbuch der Ägyptischen Sprache, Leipzig en Berlijn, 1926–1953, deel III, blz. 321, noot 10.
5. SANDMAN, op. laud. p. 106,13–16, 107,3, 109,11, 113,11–12.
6. SANDMAN, op. laud. p. 1,8, 2,14, 5,6, 60,4,6, 77,5,6, 85,12,16, 86,15,16, 92,2,3,8.

reden van hun bestaan lag in hun voorgeschiedenis. Toen de Egyptische staat zich formeerde, voor de aanvang van het dynastieke tijdperk, was er geen centraal gezag. Iedere stad was een kleine staat en richtte haar godsdienst in naar haar eigen, van die der overige veelal zeer afwijkende inzichten. Er waren zoveel goden als steden.[7] In Achnaten's tijd bestond daartegenover een sterk centraal gezag en was de onderwerping der steden aan de staat volkomen. De eenheid van de staat behoorde onder deze gewijzigde omstandigheden uitdrukking te vinden in eenheid van de godsdienst.

Het polytheïsme had naast een formele ook een materiële zijde. Het godsbegrip der voorvaderen in het praedynastieke tijdperk was niet abstract geweest, maar aan de materie gebonden. De gehele natuur gold als goddelijk: hemel en aarde met wat in hen is aan hemellichamen, bergen, zeeën, rivieren, mensen, dieren en planten. Als goddelijk ook alle natuurverschijnselen: zomer en winter, dag en nacht, hitte en koude, donder en bliksem. Er waren zoveel goden als dingen, zoveel goden als verschijnselen. Tot al deze richtte men zich in gebed om hen gunstig te stemmen in tijd van gevaar, wanneer men hun activiteit of hun invloed vreesde. Maar Achnaten en zijn tijdgenoten hadden de onbezieldheid der materie leren verstaan en waren in de oude angsten niet langer bevangen. Het rijk Gods en het rijk der natuur waren voor hen tot grootheden geworden van principieel verschillende aard. Wat tot het ene behoorde, behoorde bij definitie niet tot het andere.

Achnaten tastte de godsdienst behalve in zijn dogmatiek ook in zijn cultus aan. Hij wees de beeldendienst af en ontnam daarmede de tempel zijn reden van bestaan. De tempels door hem voor de Zonneschijf gebouwd waren omheinde open ruimten, waarbinnen geen beelden, doch alleen altaren waren opgesteld; deze laatste echter in menigte. De verering van de Zonneschijf had in Achnaten's opvatting in de open lucht te geschieden en tot de god zelf, niet tot diens beeld gericht te zijn. Deze leer is na hem in de antieke letterkunde nog menigmaal verwoord, zowel door hen, die met de tempelcultus sedert lang waren vertrouwd, als door hen, die dat niet waren; nadrukkelijk door de Perzen en de Germanen, die aan deze cultus nog niet toe waren en er in het geheel niet aan wilden.[8] Zij was in feite de leer der natuurverering. Achnaten kan daartoe niet hebben willen terugkeren en moet een

7. Vgl. Jerem., II 28, XI 13.
8. B.H. STRICKER, De Oorsprong van het Romeinse Circus, Amsterdam en Londen, 1970, blz. 15, noot 100; IDEM, Camephis, Amsterdam en Oxford, 1975, blz. 22, noot 157; IDEM, Oudheidkundige Mededelingen, deel LIX-LX, Leiden, 1978–1979, blz. 301 (bij noot 100). Afwijzing van de beeldendienst, Egyptenaren: Lucian., De Dea Syr., 3; Clem. Alex., Strom., V 5, 28, 6; Synes., Calv. Encom., 10; vgl. Herod., Hist., II 172, en Stob. Herm., XXIII 2–3. Joden: Hecat. Abder., fr. 6 (JACOBY; ad 4); Strab., Geogr., XVI 2, 35; Dio Cass., Hist. Rom., XXXVII 17, 3 (tempel te Jeruzalem, *ἀχανής* en *ἀνώροφος*). Perzen: Diog. Laert., Vit. Philos., I 6,9. Grieken: Zeno Stoic., fr. I 264, 265 (VON ARNIM); Epicur., apud Plut., De Stoic. Repugn., 6. De wereld, tempel Gods: Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 85. Beeld van Zeus in open lucht: Pausan., Graec. Descr., IX 39, 4. Aanvaarding tempelcultus, Perzen: Pursišnihā hač Farnbag-Srōš, II 11 (ANKLESARIA).

andere drijfveer gehad hebben. Zij was, naar ik meen, van ideële aard; het verlangen naar de eenvoud van het verleden. Niet het verleden, zoals het werkelijk geweest was, maar het verleden van welgelukzaligheid, dat men zich geliefde voor te stellen.

Achnaten's hervorming had haar grenzen. De koning vereenvoudigde de dogmatiek, maar voerde geen nieuwe begrippen in. De Zonnegod werd aanbeden zover als de Egyptische geschiedenis in het verleden terugreikt. Hij was altijd de voornaamste god van het pantheon geweest, van wie alle overige goden, in zekere zin, als hypostasen waren beschouwd. Met hem als sluitstuk was het stelsel der filosofie opgebouwd, dat later door de Egyptenaren aan de volken der klassieke oudheid zou worden doorgegeven. Aan dat alles raakte Achnaten niet, evenmin als aan een ander centraal leerstuk, de cosmogonie. De nieuwe door hem gekozen hoofdstad Achetaten was, in zijn eigen termen, ,,zetel van de Zonneschijf in het allereerste begin''.[9] Aldaar was de Zonneschijf uit het oerwater opgedoken, aldaar had de schepping van het aardeiland haar aanvang genomen.

Achnaten bleef trouw aan de symboliek, zoals dat, met het hiëroglyfische schrift als middel van communicatie, nog voor de invoering van het alfabetische schrift, ook niet anders kon. Het meest opvallend in dit opzicht was zijn houding tegenover Mnevis, de te Heliopolis vereerde heilige stier, symbool van vruchtbaarheid, die hij in het vervolg in de dodenstad van Achetaten bijgezet wilde hebben.[10] Men weet, hoezeer zich de bevolking met deze heilige stieren vereenzelvigde. Waarschijnlijk dong de koning met zijn geste naar de volksgunst. Achnaten deed geen poging om de nieuwe leer een ethische grondslag te geven. De wereld Gods en de wereld des mensen waren in zijn dagen nog niet verstrengeld als later. De mens was de dienaar Gods of de vijand Gods; de nuances van zijn persoonlijke instelling waren niet relevant. In de nieuwe leer ontbraken ook het pacifisme en het vegetarisme. Achnaten's houding op de reliëfs is tegenover de vreemde volken even oorlogszuchtig als die zijner voorgangers en opvolgers. Het door hem gebrachte offer was bloedig. In de eeuwen rond het begin onzer jaartelling werd Egypte als bakermat van het onbloedige offer beschouwd.[11] Het is niet Achnaten geweest, die het land in deze richting stuwde.

9. SANDMAN, op. laud., p. 105, 5–6: *ś.t.f n.t sp tpj*. Vgl. p. 112, 11–14.
10. SANDMAN, op. laud., p. 115, 15–116,2. Met de stier zouden daar begraven worden de *wr.w-m3.w*, ,,de godsvaders (een priesterlijke titel) van de Zonneschijf'', ibid. p. 116, 1–4. *Wr-m3.w*, ,,Eerste ziener'', was titel van de hogepriester in de tempel van de Zonnegod te Heliopolis, maar werd ook door priesters elders gevoerd, vgl. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel I, blz. 329, noot 7–10. Het bestaan van een samenwerking van Achnaten met de priesterschap te Heliopolis kan hieruit niet zonder meer worden afgelezen.
11. Apion Oas., apud Flav. Jos., Contr. Apion., II 138–139; Oudh. Med., N. R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 107, noot 832. Waartoe: Asclep. Herm., 41; Stob. Herm., XXIII 56; Heliod., Aethiop., X 9; Porphyr., De Abstin., I 21, II 26; Macrob., Saturn., I 7, 15.

De hervorming kwam bij Achnaten's dood abrupt ten einde. De reactie moet hevig geweest zijn. Niemand na hem heeft het meer aangedurfd in de Egyptische godsdienst in te grijpen. De verstarring is reeds onder de Ramessieden merkbaar. Het beeld van het antieke Egypte zal van nu af voor de eeuwigheid getekend staan. Wij moeten er ons bij nederleggen en kunnen dat ook: zonder de reproducties der Saïeten en der Ptolemaeën zouden wij van land en cultuur in de gloriedagen niet datgene geweten hebben, wat wij ervan weten. Maar, dat gezegd zijnde, het stelt teleur. Het is deze verstarring geweest, die tenslotte de breuk in de overlevering veroorzaakt heeft, waaraan de Egyptische beschaving te gronde is gegaan. Men denkt aan de litteratuur. In Achnaten's dagen kwam, nog schuchter, het proces van alfabetizering op gang, dat de jongere volken schriftsystemen zou opleveren, die, anders dan de onhandelbare hiëroglyfen, het vermogen bezaten om de in hen opgetekende litteraturen ook onder ongunstige omstandigheden het voortbestaan te verzekeren. Men denkt aan de beeldhouwkunst, die in de ontdekking van de perspectief de aanzet tot geheel nieuwe triomfen zou gaan vinden. Men denkt aan zoveel meer, dat in Egypte niet tot ontwikkeling kwam, omdat de al te grote aandacht voor het verleden de aanpassing aan het heden bemoeilijkte.

De zonnetheologie van Achnaten blijft ietwat problematisch. Gesteld, de koning geloofde niet langer in de goddelijkheid der natuur. Hij heeft in dat geval ook niet langer kunnen geloven in de goddelijkheid van de zon; men kan in deze dingen niet selectief te werk gaan. Het komt mij voor, dat het inderdaad zo is geweest. Wetende, dat de zon slechts hemellichaam is, handhaafde Achnaten haar als god. Hij deed dat om reden van practische aard. Hij wilde, hij moest, de cultus zijner dagen, waarin men voor de zuivere abstractie nog niet rijp was, een doel laten, dat voor allen, de bevolking in haar geheel, herkenbaar en aan allen vertrouwd was.

Het geloof, dat hijzelf en zijn volgelingen in de nieuwe god hebben kunnen stellen, is voorwerp van gissing, maar laat zich toch enigermate reconstrueren. De zon werd in het oude stelsel beschouwd als een god, die onafgebroken zijn baan aan de hemel trekt en zich daartoe van een voertuig, schip of wagen, bedient; beide laatste postulaat en symbool van beweging.[12] Zon en voertuig, op deze wijze met elkander verbonden, maakten vervolgens ieder hun eigen ontwikkeling door. De Zonnegod geraakte van zijn lichaam los en werd geabstraheerd tot God,[13] Zon der zon,[14] even ver boven

12. Egyptenaren: Oudh. Med., deel XLIII, Leiden, 1962, blz. 4-25. Joden: II Kon., XXIII 11; I Hen., LXXII 5, LXXV 3, 4, 8, LXXX 5, LXXXII 8; II Hen., XI 2–4, XIV 3; III Bar., VI 1–2; Orac. Sibyll., III 713; Phil. Jud., De Cherub., 24; Midr. Numer. Rabb., XII 4; Pirq. Rabb. Eliez., VI.
13. Egyptenaren, *p3-ntr*, ⲡⲛⲟⲩⲧⲉ: Pap. Insinger, II 9, 10, 11, 20 enz. God onlichamelijk: Jambl., De Myst., I 16–17.
14. Joden: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 279; vgl. Idem, De Virtut., 164. Zo reeds Empedocles, fr. 31 A, 56 (DIELS); Philolaüs, fr. 44 A, 19 (IDEM); Plut., Ad Princ. Inerud., 5; vgl. Plotin., Ennead., IV 3, 11. Grieken, vader der zon: Plut., De Defect. Orac., 7 (p. 413c).

de zon staande als deze zelf boven de aarde;[15] universele Macht, die met al het overige ook de zon heeft geschapen.[16] Het voertuig werd van symbool gematerializeerd tot hemellichaam, tot de zonneschijf zelf,[17] vervolgens in de god opgenomen als diens lichaam, of ook geïdentificeerd met de wereld.[18] Het wordt uitgesproken in een inscriptie, gedateerd in de regering van Haremhab, weinige jaren na die van Achnaten: ,,Hij is Re; de zonneschijf is zijn lichaam''.[19] De Grieken, vele eeuwen later, onderscheiden in de zon en de overige planeten ψυχή, ziel, en ὄχημα, voertuig, dwz. lichaam.[20] Voor hen waren zon en planeten bezield, niet langer goddelijk. Maar deze bezieldheid werd door sommigen toch nog steeds als goddelijkheid verstaan.[21] Achnaten's opvatting wordt wellicht het zuiverst wedergegeven in de Hermetische Asclepius: *Sol non tam magnitudine luminis quam divinitate et sanctitate ceteras stellas inluminat.*[22] Zijn geloof was groot genoeg om een der planeten als god te handhaven, het was niet groot genoeg om dat alle te doen.

Tenslotte de persoon des konings. Achnaten's vizie fascineert nog heden. Was hij de profeet door de hovelingen in hem bejubeld, de geestelijke leider, die zijn tijd vooruit was en zijn tijdgenoten tot nieuwe idealen wist te inspireren? Of was hij dilettant en illuzionist, frustreerde hij door een overhaast en onoordeelkundig optreden een hervorming, die door velen, uiteindelijk in hem teleurgesteld, ten zeerste werd gewenst? Het wachten is op nadere gegevens. De beide mogelijkheden liggen tegenover elkander.

§ 2 JAHWE

De hervorming van de godsdienst, waarvoor Achnaten vruchteloos streed, kwam op een geheel andere wijze tot stand. Na de verdrijving van de Hyqsos schiepen de farao's van de XVIIIde dynastie aan de noordoostelijke, Aziatische grens van Egypte een zone, die zij de Aziatische immigranten en de Egyptische onderdanen, die hun niet welgevallig waren, als

15. Perzen: Plut., De Is. et Osir., 47.
16. Egyptenaren: Corp. Herm., V 3, X 2, XI 11, XVI 16, 18; Asclep. Herm., 29; Stob. Herm., XXIII 28, XXIV 2; Herm. Fr., 32b, 33. Grieken: Plut., De Defect. Orac., 7, 42.
17. Joden: Orac. Sibyll., III 713. Vgl. Test. Naphthal., vers. hebr., II 2–6.
18. Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 51. De hemel: Idem, Quis Heres, 301.
19. K. SETHE en W. HELCK, Urkunden der 18. Dynastie, Leipzig en Berlijn, 1905–1958, blz. 2178, regel 1: *ntf Rᶜ, ḏ.t.f ỉtn.* Vgl. Pap. Leiden, I 350, IV 15–16 (ZANDEE); Plut., De Is. et Osir., 51.
20. Zon: Plat., Leg., 898d–899a. Sterren: Plat., Tim., 41, d–e; Idem, Epinom., 983, b–e; Plut., De Fat., 9; Plotin., Ennead., II 3, 9, IV 4, 6, V 1, 2; Jambl., De Myst., I 17; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 112, II 142, III 260–268 (DIEHL); Damasc., De Prim. Princip., 103 (p. I 267, 14), 400 (p. II 255, 18, RUELLE); Calcid., Comment. in Platon. Tim., 147; vgl. Lucret., De Rer. Natur., V 476. Indiërs: Kaṭhopaniṣad, I 3, 3.
21. Plut., De Defect. Orac., 42: Apollo, ziel der zon.
22. Asclep. Herm., 29.

woonplaats toewezen, het land Gosen. Aldaar brachten zij ook de Israëlieten onder, de zonen en volgelingen van Jakob, die met hem uit Palestina overgekomen waren, toen hij, door hongersnood gedreven, op voorspraak van zijn zoon Jozef in Egypte verblijfsvergunning had verkregen.[23]

De Israëlieten bleven gedurende enige generaties te Gosen wonen, maar onttrokken zich ten laatste aan het Egyptische gezag en keerden naar hun stamland terug. De periode van hun verblijf is bij gemis aan gedateerde opgaven helaas onbepaalbaar.[24] Zij kunnen eerst na de verdrijving der Hyqsos toegang verkregen hebben en zijn niet eerder uitgeweken, dan nadat zij, naar hun eigen zeggen,[25] medegewerkt hadden aan de bouw van een stad, Ra^{c}amsēs. Deze stad is duidelijkerwijze de door de Ramessieden aangelegde nieuwe hoofdstad *Pr-R^{c}.mś.św-mrj-ỉmn*, gelegen in de oostelijke Delta bij het huidige dorp Qantier,[26] en dit legt de uittocht der Israëlieten vast in de eerste decenniën van de regering der XIXde dynastie. De tijdspanne tussen de verdrijving van de Hyqsos en de eerste Ramessieden bedraagt twee en een halve, die tussen Achnaten en deze laatsten slechts een halve eeuw. Het is aan te nemen, dat de Israëlieten in Egypte diens poging tot hervorming van de godsdienst hebben medegemaakt, in ieder geval de gevolgen daarvan voor ogen hebben gehad.

De Israëlieten genoten als vreemdelingen niet het volledige staatsburgerschap en moesten zich, meer nog dan de Egyptenaren zelf, de willekeur der faraonische ambtenaren laten welgevallen. In hun midden verrees de man, die hun lot in handen nemen en hun de vrijheid hergeven zou. Deze was Mozes. Hij behoorde tot het geslacht van Levi.[27] Onder de druk der vervolging te vondeling gelegd, werd hij door een Egyptische prinses gered.[28] Hij ,,werd haar ten zoon''[29] en verkreeg onder de naam *Οσαρσιφ* een aanstelling als priester in het grote heiligdom van de Zonnegod te Heliopolis.[30] De carrière leek voor hem uitgestippeld, toen zijn leven plotseling een wending ten kwade nam. Een twist bijwonend tussen een Egyptenaar en een Israëliet, koos hij voor de laatste partij en vermoordde de eerste, menend door derden ongezien te handelen. Maar de zaak lekte uit. Mozes werd door de overheid

23. Genes., XLVI 1–XLVII 11.
24. Duur van het verblijf: zie noot 1177.
25. Genes., XLVII 11; Exod., I 11, XII 37; Numer., XXXIII 3.
26. Vgl. Oudh. Med., deel LVI, Leiden, 1975, blz. 71 (eerste alinea).
27. Exod., II 1–2, IV 14, VI 20 (19); Numer., XXVI 59; I Chron., XXIII 13. Vgl. Handel., VII 20; Hebr., XI 23.
28. Exod., II 3–10; Handel., VII 21; Artapan., fr. 3 (JACOBY; ad 3); Flav. Jos., Antiq., II 224–227.
29. Exod., II 10; Handel., VII 21. Vgl. Hebr., XI 24; Flav. Jos., Antiq., II 232.
30. Maneth., fr. 10 (JACOBY; ad 238, 250); Strab., Geogr., XVI 2, 35; Flav. Jos., Contr. Apion., I 265, 279, 286; vgl. Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XXXVI 2, 16. Schrijver: Chaerem., fr. 1 (JACOBY; ad 290). Zijn kennis: Phil. Jud., De Vit. Mos., I 21–24; Handel., VII 22; Artapan., fr. 3 (JACOBY; ad 4–6).
31. Exod., II 11–15; Handel., VII 24–29; Hebr., XI 27.

gezocht en moest vluchten.[31] Hij was toen veertig jaar oud[32] en door zijn priesterlijke opleiding zekerlijk een der notabelen van de Israëlietische kolonie. Hij trok de woestijn in en kwam in het land Midian, bij de huidige Golf van ᶜAqaba. Daar vestigde hij zich. Hij huwde en beidde zijn tijd.

,,En het geschiedde na vele dezer dagen, als de koning van Egypte gestorven was, dat de kinderen Israëls zuchtten en schreeuwden over de dienst''.[33] Mozes hoedde op dat ogenblik de kudden van Jethro, zijn schoonvader, de priester in Midian. ,,En hij leidde de kudde achter de woestijn, en hij kwam aan de berg Gods, aan Horeb.[34] En de engel van Jahwe verscheen hem in een vuurvlam uit het midden van een braambos. En hij zag, en ziet, de braambos brandde in het vuur, en de braambos werd niet verteerd. En Mozes zeide: ,,Ik zal mij nu daarheen wenden en bezien dat grote gezicht, waarom de braambos niet verbrandt''. Toen Jahwe zag, dat hij zich daarheen wendde om te bezien, zo riep God tot hem uit het midden van de braambos en zeide: ,,Mozes, Mozes!'' en hij zeide: ,,Zie, (hier) ben ik!''''[35] Jahwe geeft hem de opdracht voor Farao te treden en de Israëlieten uit Egypte te voeren. ,,Toen zeide Mozes tot God: ,,Zie, wanneer ik kom tot de kinderen Israëls en zeg tot hen: ,,De god Uwer vaderen heeft mij tot Ulieden gezonden'', en zij mij zeggen: ,,Hoe is zijn naam?'', wat zal ik tot hen zeggen?'' En God zeide tot Mozes: ,,Ik zal zijn, die ik zijn zal (אהיה אשר אהיה)!'' Ook zeide hij: ,,Alzo zult gij tot de kinderen Israëls zeggen: ,,Ik zal zijn (אהיה) heeft mij tot Ulieden gezonden!''''[36] Een lang gesprek volgt, waarin Mozes de details van zijn zending verneemt.

De Egyptische koning was overleden en met hem waren het de getuigen van de doodslag. De situatie in Egypte had zich ten gunste van Mozes gewend. In de stilte van de woestijn had deze lange jaren met de problemen van emigratie en immigratie geworsteld, hij was daarover met zichzelf in het reine gekomen. De gedachte naar het Egyptische vaderland terug te keren speelde hem door het hoofd. Toen kwam het vizioen.

Ik waag mij nu aan een reconstructie der gebeurtenissen. Mozes was priester van de Zonnegod; wij hebben weinig reden om de waarheid van deze opgave van Manetho, door hem in de Egyptische chronieken aangetroffen, in twijfel te trekken. Mozes zag een brandend, doch niet verterend vuur in een braambos. Niet-verterend vuur wordt ook elders in de antieke letter-

32. Handel., VII 23. Volgens VII 30 verbleef Mozes veertig jaren te Midian, zodat hij tachtig was, toen hij voor Farao trad, Exod., VII 7, en aan de organisatie van de uittocht begon. Hoewel op dat ogenblik Mozes zeker niet jong meer was, vgl. Exod., IV 19, is dat nauwelijks mogelijk. Het getal veertig is dat der wederopstanding, vgl. B.H. STRICKER, De Geboorte van Horus, Leiden, 1963–1982, blz. 251–259, § 60.
33. Exod., II 23. De Libyers op de westgrens van de Delta waren niet minder ontevreden: Herod., Hist., II 18.
34. Zie noot 701.
35. Exod., III 1–4; Phil. Jud., De Vit. Mos., I 65–70; Flav. Jos., Antiq., II 264–267.
36. Exod., III 11–14; Phil. Jud., De Vit. Mos., I 71–76; Flav. Jos., Antiq., II 275–276.

kunde vermeld en is term voor licht.[37] Mozes zag licht in een struik. Wij behoeven ons niet een geweldig fenomeen voor te stellen. De profetische belevenis pleegt geheel innerlijk te zijn.[38] De schittering van een dauwdruppel in de morgenzon ware voldoende. Wat Mozes voor zich meende te zien, was de geboorte van de Zonnegod op het ogenblik der schepping: de glinstering diens eerste straal, de braambos het *nemus solis*, bosje, waaruit de god voortkomt.[39] De cosmogonie staat de antieke mens, temeer nog de priester, in het hart geschreven. Op het plechtigste ogenblik van het offer, wanneer de slachting verricht was en de delen van het substituut op het altaar waren gelegd, bezong de minstreel onder diep stilzwijgen aller aanwezigen de schepping der wereld.[40] Als Mozes werd ook Mohammed tot zijn taak geroepen in een vizioen, weliswaar niet cosmogonisch, maar embryologisch van inhoud, wat op hetzelfde nederkomt: ,,Reciteer! In naam van Uw Heer, die schiep, die de mens schiep uit geronnen delen bloed. Reciteer, enz.''[41] Vanuit het vuur sprak de Zonnegod Mozes toe en maakte hem zijn naam bekend: אהיה, ,,Ik ben''. Twee Egyptische termen bieden zich, en wel nadrukkelijk, voor identificatie met deze naam aan: *Ḫprj*, ,,de Wordende'', en *Wnn*, ,,de Zijnde'', de eerste over- de tweede, het Koptische ⲟⲩⲟⲛ,[42] minder-bekend. Beide beduiden het embryo, in het bijzonder het embryo van de zon;[43] de tweede, het Koptische ⲟⲩⲟⲉⲓⲛ, is ook term voor het licht.[44]

37. Vuur bestaat uit *ἄνθραξ*, brandstof, *φλόξ*, vlam, en *αὐγή*, licht: Stoic., fr. II 426, 427, 432 (VON ARNIM). Het is te onderscheiden in hemelvuur of zonnevuur, dat transcendent, verwekkend en behoudend, en in aards vuur, dat immanent en verterend is: Egyptenaren: Corp. Herm., I 9, XI 7; vgl. Senec., Nat. Quaest., III 14, 2. Joden: Phil. Jud., Quis Heres, 136; Idem, De Abrah., 157; Idem, De Vit. Mos., II 148, 154–158; Idem, De Decal., 49; Idem, De Aetern. Mund., 86; Idem, apud Stoic., fr. II 422 (VON ARNIM). Grieken: Plat., Tim., 45b, 58c; Xenoph., Memor., IV 7, 7; Aristot., De Gen. Anim., 736b–737a; Theophr., fr. 3,6 (WIMMER; ad 44); Stoic., fr. I 120, 504, II 680 (VON ARNIM); Plut., fr. 179, 10 (SANDBACH); Galen., De Placit. Hippocr. et Platon., VII 6 (p. 627, MÜLLER); Artemid., De Somn. Interpr., II 9; Nonn., Dionys., XL 475; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. II 66, III 128–129 (DIEHL); Olympiod., Comment. in Aristot., Meteor., I 4, ad p. 341b, 15 (p. 40, 28–41,3, STÜVE). Christenen: Clem. Alex., Strom., VII 6, 34, 4; Hippolyt., Refut., VIII 12, 4; Tertull., Apol., XLVIII 14. Gnostieken, Simon Magus: Hippolyt., Refut., VI 9, 5-10. Jamblichus, De Myst., II 4, gaat uitvoerig op het transcendente licht in.
38. Men denke aan Newton's appel!
39. Lactant., De Av. Phoen., 9; Claudian., Phoen., 1. Waartoe: Camephis, blz. 23–26, noot 163–185. Correct, de exegese van Simon Magus: Hippolyt., Refut., VI 9, 3. Het leerstuk te Jeruzalem geabrogeerd: Exod., XXXIV 13 (LXX); Deut., VII 5, XII 3, XVI 21 (LXX); Hecat. Abder., fr. 21 (JACOBY; ad 199); Phil. Jud., Leg. Alleg., I 48–49; Idem, De Spec. Legib., I 74–75. De bomen, ouder dan de zon: Empedocl., fr. 31 A, 70 (DIELS).
40. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 152, noot 1080.
41. Qoran, XCVI 1–3.
42. Slechts in: Ev. Joh., XXI 2 (Pap. Bodmer III).
43. *Wnn*: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel I, blz. 315, noot 10–12. *Ḫprj*: ibid., deel III, blz. 267, noot 10; De Geboorte van Horus, passim.
44. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel I, blz. 315, noot 4 en 5; De Geboorte van Horus,

De god, die zich aan Mozes op de Sinaï openbaarde, werd door de Israëlieten aanvaard.[45] Zij noemden hem, thans voor de eerste maal,[46] Jahwe, ,,Hij is''; zijn naam ,,Ik ben'' objectief in plaats van subjectief geformuleerd. Voor Mozes en diens generatie was hij de Zonnegod. Voor het nageslacht is hij dat niet langer. De theologie heeft bij de Israëlieten dezelfde ontwikkeling doorgemaakt als bij de Egyptenaren en de overige volken der oudheid. Materieel begonnen, eindigde zij abstract. Aan het einde van de zevende eeuw voor het begin onzer jaartelling werd door koning Josia bij de invoering van een nieuw wetboek, Deuteronomium, de zonnecultus opgeheven.[47] Van dat ogenblik af was ook te Jeruzalem de scheiding van God en de zonneschijf een feit. Passages in de toen reeds bestaande sacrale letterkunde, waarin beider identiteit uitgesproken stond, werden geschrapt of geretoucheerd. Het maken van toespelingen op haar was auteurs van later datum niet langer toegestaan.

Jahwe heeft van den beginne af het universele karakter met de Zonnegod gemeen gehad. Dit vergemakkelijkt de vergelijking beider en bemoeilijkt haar tevens. Beider macht gold als onbegrensd, aan beiden ontbreekt locale kleur. Wat van de een gezegd wordt, wordt dat ook van de ander. Daarmede is voor het begrip hunner historische samenhang weinig gewonnen.

De Hebreeuwse geschriften zelf vullen deze lacune enigermate op. Ondanks delgingen en retouches zijn in hen passages blijven staan, waarin de Zonnegod, zo al niet vermeld, onder de naam Jahwe zijn aanwezigheid verraadt. Na reeds eenmaal de lijst derzulke te hebben opgemaakt,[48] doe ik haar thans nogmaals en in meer uitgewerkte vorm volgen. Volledigheid is nagestreefd, maar zekerlijk niet bereikt.

In de woestijn, tijdens de uittocht uit Egypte, nam Korach zijn gezellen met zich, allen van de stam Levi en dus van priesterlijke rang, betwistte Mozes het leiderschap over het volk Israël en eiste de hogepriesterlijke functie voor zichzelf op. Mozes daagde hem uit tot een publiek proces ,,op de volgende dag''.[49] Aldus, מחר, *αὔριον*, de Hebreeuwse tekst en de Septuaginta. Flavius Josephus biedt daartegenover *πρωΐ*, ,,des morgens in de

blz. 174, noot 1648. Bewijsplaatsen: H. BRUGSCH, Thesaurus Inscriptionum Aegyptiacarum, Leipzig, 1883–1891, blz. 764, laatste regel: *ḫpr wnj ỉm.f m wnn*, ,,licht ontstaat uit hem, als kind''; M. DE ROCHEMONTEIX en E. CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, Parijs en Caïro, 1897–1934, deel VI, blz. 16, regel 8: *prj wnj ỉm.f m wnw*, ,,licht gaat uit hem, als kind''; E. CHASSINAT, Le Mammisi d'Edfou, Caïro, 1910, blz. 27, regel 6: de farao, *wnw n wp.t, s3 śmśw n m3ʿ.t*, ,,kind van het zenith, oudste zoon der waarheid''; E. CHASSINAT en F. DAUMAS, Le Temple de Dendara, Caïro, 1934–1972, deel VI, blz. 120, regel 11: de zonneschijf, *wnj wnj.w*, ,,kind der zijnden (dwz. der goden)''. Met mijn dank aan Mevr. A. BURKHARDT, Berlijn.

45. Exod., IV 31.
46. Exod., VI 3 (2).
47. Zie noot 99–102.
48. B.H. STRICKER, De Ark des Verbonds, Amsterdam en Londen, 1971, blz. 24, noot 110–119.
49. Numer., XVI 16.

vroegte''.[50] Men deed naar Mozes' wens. Toen de partijen klaar stonden om aan te vangen, ,,verscheen de heerlijkheid van Jahwe, כבוד־יהוה, *δόξα κυρίου*, aan deze ganse vergadering''.[51] Het antieke[52] en ook het Joodse[53] proces werd geopend bij zonsopgang. Op dat ogenblik smeekte men de Zonnegod om rechtsbijstand, legde men de eed af en sprak men zijn gelofte uit.[54]

Israël verbleef te Sittim en het volk begon te hoereren met de dochteren der Moabieten. Als nu Israël zich koppelde aan de Moabietische god Baäl-Peor, ontstak daarover de toorn van Jahwe en hij zeide tot Mozes: ,,Neem al de hoofden des volks en hang ze voor Jahwe tegen de zon'': הוקע אותם ליהוה נגד השמש, *παραδειγμάτισον αὐτοὺς κυρίῳ ἀπέναντι τοῦ ἡλίου*.[55] – Jahwe gebood Saul, de koning van Israël, bij monde van de profeet Samuel: ,,Ga heen en sla Amalek, en verban alles wat hij heeft, en verschoon hem niet, maar dood van de man af tot de vrouw toe, enz.''[56] Saul overwon en voerde Agag, koning der Amalekieten, gevankelijk mede. Na de terugkeer deed Samuel deze laatste voor zich brengen en zeide: ,,Gelijk als Uw zwaard de vrouwen van haar kinderen heeft beroofd, alzo zal Uw moeder van haar kinderen beroofd worden onder de vrouwen!'' Toen hieuw Samuel Agag in stukken, voor het aangezicht van Jahwe te Gilgal: וישסף שמואל את־אגג לפני יהוה בגלגל, *καὶ ἔσφαξεν Σαμουηλ τὸν Αγαγ ἐνώπιον κυρίου ἐν Γαλγαλ*.[57] Flavius Josephus deinst in zijn wedergave voor deze details terug: *καὶ κελεύει παραχρῆμα αὐτὸν ἐν Γαλγάλοις ἀποθανεῖν*, ,,en hij, Samuel, beval hem onmiddellijk te Gilgal te doden''.[58] – Koning Saul maakte zich aan contractbreuk schuldig en beoorloogde de Gibeonieten, die hierop niet verdacht waren. Na Saul's dood bood zijn opvolger David hun genoegdoening aan. Zij eisten zeven van Saul's zonen. David ,,gaf dezen in de hand der Gibeonieten, die ze ophingen op de berg voor het aangezicht van Jahwe'': ויקיעם בהר לפני יהוה, *καὶ ἐξηλίασαν αὐτοὺς ἐν τῷ ὄρει ἔναντι κυρίου*.[59] Flavius Josephus verdoezelt weder: *παραλαβόντες δ'οἱ Γαβαονῖται τοὺς ἄνδρας ὡς ἐβούλοντο ἐκόλασαν*, ,,de mannen overnemend, bestraften de Gibeonieten hen naar hun goed dacht''.[60]

Men kan zich niet plaatsen tegenover een god, die alomtegenwoordig is. Met de woorden ,,voor Jahwe'', ,,voor het aangezicht van Jahwe'' is dus

50. Flav. Jos., Antiq., IV 32.
51. Numer., XVI 19.
52. B.H. STRICKER, Legis Actio Sacramento, Amsterdam, Oxford, New York, 1981, blz. 36, noot 299.
53. Exod., XVIII 13; II Sam., XV 2; Jerem., XXI 12. Proces van Jezus: Ev. Matth., XXVII 1; Ev. Marc., XV 1; Ev. Luc., XXII 66; Ev. Joh., XVIII 28.
54. Legis Actio Sacramento, blz. 36, noot 300.
55. Numer., XXV 4; Phil. Jud., De Somn., I 88–91.
56. I Sam., XV 3.
57. I Sam., XV 33.
58. Flav. Jos., Antiq., VI 155.
59. II Sam., XXI 9.
60. Flav. Jos., Antiq., VII 297.

,,tegenover de zon'' bedoeld. De Hebreeuwse tekst zelf voegt dat in de eerste passage toe en de Septuaginta, die tot drie maal de neutrale Hebreeuwse term הוקיע met *ἐξηλιάζειν* vertaalt,[61] beaamt het in de derde. Terechtstelling tegenover de zon kwam in Egypte voor bij de mummificatie. Het lichaam van de overledene werd opengesneden ten aanschouwe van de zon. De ingewanden werden eruit verwijderd, de zon getoond en aansprakelijk gesteld voor de door de overledene begane zonden. Het lichaam gold daarna als rein en kon worden gepraepareerd.[62] De Perzische koning Artaxerxes II Mnemon doodde zijn zoon en troonopvolger Darius eigenhandig, toen deze tegen hem had samengespannen. Na zijn bloedige daad trad Artaxerxes in de voorhof van het paleis, boog zich neder voor de zon en zeide: ,,Verheugt U, Perzen! Gaat heen en zegt een ieder, dat de grote Ahoeramazda recht gedaan heeft aan hen, die misdaad en rechtsverkrachting hebben beraamd''.[63] Na de zon uit de cultus te hebben gestoten wijzigden de Joden de procedure. In de strijd tegen de Seleucieden, in de tweede eeuw v. Chr., versloeg Judas, de Hasmonaeër, de Syrische generaal Nicanor. Hij sneed van diens lijk het hoofd en de rechterhand af en hing hen op *κατέναντι τοῦ ναοῦ*, tegenover de tempel te Jeruzalem.[64] Hierover zo dadelijk meer.

Bij de opening van deze door David ontworpen en door zijn zoon Salomo voltooide tempel sprak de laatste: ,,Jahwe heeft gezegd, dat hij in donkerheid zou wonen. Ik heb immers een huis gebouwd, U ter woonstede, een vaste plaats tot Uw eeuwige woning''.[65] Deze woorden schijnen de Griekse vertalers aanstoot gegeven te hebben, daar zij hen overslaan en eerst aan het einde van de toespraak bij wijze van aanhangsel toevoegen. Zij luiden bij hen: *Ἥλιον ἐγνώρισεν ἐν οὐρανῷ κύριος, εἶπεν τοῦ κατοικεῖν ἐν γνόφῳ. Οἰκοδόμησον οἶκον μου, οἶκον ἐκπρεπῆ σαυτῷ, τοῦ κατοικεῖν ἐπὶ καινότητος*.[66] Ik laat deze tekst, die duidelijk in verwarde staat verkeert, onvertaald, onder verwijzing naar de commentaren. Hoewel Jahwe op dat ogenblik reeds sedert eeuwen in een afgesloten ruimte, in de tabernakel, was aanbeden, gingen er nog steeds stemmen op van kritiek, die weder luid werden, nu het om een met stenen muren afgesloten ruimte ging.[67] Salomo ging in het vervolg van zijn toespraak op deze kritiek in: ,,Maar waarlijk, zou God op de aarde wonen? Zie de hemelen, ja, de hemel der hemelen zouden U niet begrijpen, hoeveel te min dit huis, dat ik gebouwd heb!''[68] Flavius Josephus rezumeert de toespraak in haar geheel, de nadruk leggend op de tegenstelling van hemel

61. II Regn., XXI 6, 9, 13 (LXX). Vgl. Hesych., Lexic., sub voce *Ἐξηλιασμένον: κεκαυμένον ὑπὸ τοῦ ἡλίου.*
62. Euphant. Aegypt., apud Porphyr., De Abstin., IV 10. Vgl. Plut., Sept. Sap. Conviv., 16; Idem, De Esu Carn., II 1; noot 449, hieronder.
63. Plut., Artox., 29.
64. II Machab., XV 33. Vgl. I Machab., VII 47; noot 132, 139, 177, hieronder.
65. I. Kon., VIII 12–13.
66. III Regn., VIII 53a (LXX). Blijkens het naschrift ontleend aan het Boek der Ode.
67. Zie noot 8.
68. I Kon., VIII 27.

en aarde: ,,Dat gij, o Heer, een eeuwige woning hebt, opgetrokken uit de (elementen), welke gij voor Uzelf geschapen hebt, weten wij: de hemel, het luchtruim, de aarde en de zee, welke alle gij doortrekt, zonder zelfs tot hen U te beperken. Maar dit heiligdom heb ik in Uw naam gebouwd, opdat wij vandaar, offerend en gunstige voortekenen zoekend, onze gebeden hemelwaarts tot U zenden, ons te allen tijde ervan overtuigd houdend, dat gij aanwezig zijt en niet ver van ons staat. Doordat gij alles ziet en hoort, houdt gij, wonend waar het U recht is, ook thans niet op allen nabij te zijn, en staat veeleer ter beschikking van een ieder, die Uw raad inwint, des nachts en des daags''.[69] Jahwe was tot daartoe hemelgod. Vanaf de opening des tempels zou hij temidden van het volk Israël wonen. Onder hemelgod verstaat de Septuaginta de Zonnegod.

Josia, koning van Juda, hervormde de Joodse cultus en sloopte ,,de altaren, die op het dak der opperzaal van Achaz waren, die de koningen van Juda gemaakt hadden''.[70] Wat de functie dezer altaren was, onthult de profeet Jeremia in zijn profetie aangaande de verwoesting van Jeruzalem. Onrein zullen alsdan worden ,,de huizen, op welker daken zij aan al het heir des hemels gerookt en aan vreemde goden drankofferen geofferd hebben'',[71] of in andere termen: ,,de huizen, op welker daken zij aan Baäl gerookt en andere goden drankofferen geofferd hebben''.[72] Het wordt bevestigd door de profeet Zefanja, die spreekt over hen, ,,die zich nederbuigen op de daken voor het heir des hemels''.[73] De zede, die in deze uitspraken wordt verworpen, hield lang stand. Judith was weduwe in haar huis gedurende drie jaar en vier maanden. ,,En zij maakte voor zichzelf een tent op het dak van haar huis en legde zich een zak om haar lendenen; en de klederen van haar weduwschap waren op haar''.[74] Zij deed dit bij wijze van onthouding;[75] op de feestdagen daalde zij in haar woning af.[76] Op de dag, waarop de apostel Petrus door de hoofdman Cornelius bezocht zou worden, ,,klom hij op het dak om te bidden, omtrent de zesde ure'';[77] dat is op het midden des daags, wanneer de zon in het zenith staat.[78] Abba Hilqia, telg uit een geslacht van regenmakers, werd in tijd van droogte door de Rabbijnen bezocht. Hij sprak tot zijn vrouw: ,,Ik weet, dat de Rabbijnen gekomen zijn om regen. Laat ons dus op het dak stijgen en om genade bidden''.[79] Zij deden aldus en de regen viel neder.

69. Flav. Jos., Antiq., VIII 107–108.
70. II Kon., XXIII 12.
71. Jerem., XIX 13.
72. Jerem., XXXII 29.
73. Zefanj., I 5.
74. Jud., VIII 5.
75. Jud., VIII 6.
76. Jud., VIII 6, X 2.
77. Handel., X 9.
78. Zie noot 1269.
79. Talm. Babl., Taᶜan., 23b. Vgl. ibid., Ketūb., 104a.

Deze zede was niet beperkt tot Judaea, maar over het gehele antieke nabije oosten verbreid. Een Egyptische tekst, daterend uit omtrent het midden van de negende eeuw v. Chr., vermeldt een ,,nieuwe installatie van het altaar van Re[80] op het dak van de tempel van Amon''.[81] Het vegetatieve beeld van de god Osiris, dat de wedergeboorte symbolizeerde, werd op het dak des tempels door de priesterschap,[82] op het dak van het woonhuis door de particulieren[83] bewaard. Een magische tekst van Egyptische herkomst, daterend uit de derde eeuw onzer jaartelling, schrijft voor: ,,Stel U op een hoge plaats op het dak van Uw huis en richt U tot de maan, wanneer zij vol is, enz.''[84] De Nabataeërs ,,vereerden de zon door op hun huis een altaar op te richten en daarop dagelijks te plengen en wierook te branden''.[85] De Perzische kraamvrouw gold als onrein en mocht gedurende drie weken niet naar het dak opklimmen, noch ook de dorpel van de deur haars huizes overschrijden.[86] De Georgiërs, woonachtig in hun toenmalige hoofdstad Mestleta, aanbaden in de voor-Christelijke periode een beeld van de god Aramazd, dwz. de zonnegod Ahoeramazda. ,,De bewoners plachten dit beeld, dat tegenover hen stond, bij het aanbreken van de dag vanaf hun daken te aanbidden''.[87] Het beeld, dat tegenover hen stond, was wellicht niets anders dan de opgaande zon zelf.[88]

Toen de stad Jeruzalem in 587 v. Chr. door de Babyloniërs werd ingenomen, stegen de priesters op het dak van de tempel, hieven de sleutels daarvan ten hemel en stortten zich omlaag, in de dood.[89] Deze overlevering heeft in een der teksten een van de overige afwijkende redactie: ,,Jeremia nam de sleutels van de tempel, ging de stad uit, wierp hen voor de zon neder en sprak: ,,Ik zeg U, zon, neem de sleutels van de tempel Gods en bewaar hen tot de dagen, waarin de Heer U naar hen vragen zal''''.[90] Wanneer de gezalfde des Heren, de Messias, verschijnt, zal hij op het dak van de tempel gaan staan en vandaar het volk Israël toespreken.[91]

Men mag uit Salomo's woorden niet verstaan, dat de koning de goddelijkheid van de zon principieel afwees. Het heiligdom was voor hem slechts

80. De Zonnegod.
81. R.A. CAMINOS, The Chronicle of Prince Osorkon, Rome, 1958, blz. 126 en 134.
82. Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 50–51, noot 87.
83. Aristoph., Lysistr., 389, met scholion; Lexic. Sud., sub voce *'Αδώνειοι καρποί*; H. SULZE, Angelos, Archiv für Neutestamentliche Zeitgeschichte und Kulturkunde, deel III, Leipzig, 1930, blz. 72–91, met afb. 2 op blz. 76.
84. Mag. Pap. Londen-Leiden, XXIII 22. Vgl. Pap, Leiden, I 350, III 13 (ZANDEE).
85. Strab., Geogr., XVI 4, 26.
86. Kāma Bohra, in Hormazdiār Framarz, Riwājat, p. I 223, 7–8 (UNVALA; blz. 224, 31–32, DHABHAR).
87. Mos. Choren., Hist. Armen., II 86.
88. Zie noot 55–64.
89. II Bar., X 18; Talm. Babl., Ta^{c}an., 29a; Midr. Levit. Rabb., XIX 6; Mass. Āb. de Rabb. Nāt., IV 5; Jalq. Šim^{c}., II 421, in Is., XXII 1.
90. Paral. Jerem., IV 4.
91. Midr. Pesīqt. Rabb., XXXVI 2.

projectie van de troon Gods, het zenith, op aarde.[92] Op geheel gelijke wijze werd in Griekenland de god Apollo als Zonnegod geacht aan de hemel te staan, maar zijn aardse zetel in het heiligdom te Delphi te hebben.[93] De opvatting van Jahwe als zonnegod bleef onder de koningen van Juda, Salomo's opvolgers, gehandhaafd. Jeruzalem zal verwoest worden, voorspelt de profeet Jeremia. Zij zullen de beenderen van de koningen van Juda en van de inwoners der stad uit hun graven halen, ,,en zij zullen ze uitspreiden voor de zon en voor de maan, en voor het ganse heir des hemels, die zij liefgehad, en die zij gediend, en die zij nagewandeld, en die zij gezocht hebben, en voor welke zij zich nedergebogen hebben''.[94] Het rijk Israël, het rijk der tien stammen, werd in 722 v. Chr. door Salmanassar en Sargon vernietigd, de stad Jeruzalem in 701 v. chr. door Sanherib tevergeefs belegerd. De positie van het rijk Juda was van dat ogenblik af precair; men moest de Assyriërs naar de ogen zien. Koning Manasse, 692-638 v. Chr., voerde een voorzichtig beleid. Hij ,,boog zich neder voor al het heir des hemels en diende ze''.[95] Hij ,,bouwde altaren voor al het heir des hemels, in beide de voorhoven van het huis van Jahwe''.[96] Hij voerde uiteraard geen vreemde goden in, maar herstelde Jahwe in zijn oorspronkelijke staat van Zonnegod. Hij moet met deze en andere soortgelijke concessies de Assyriërs in het gevlei zijn gekomen en de vrede hebben gekocht, want zijn regering heeft langer geduurd dan die van één der koningen van Israël en Juda. De priesterschap van Jahwe, door hem met ijzeren hand in bedwang gehouden,[97] verweet hem zijn reactionnaire godsdienstige politiek en verfoeide hem.

Toen Manasse ten grave daalde, had zich het internationale machtsevenwicht gewijzigd. De Assyriërs liepen ten einde; hun rijk stond op het instorten. Egypte, dat veel van hen te lijden had gehad, veerde op en ging onder de regering der Saïeten een laatste periode van bloei tegemoet. De angst liet ook van de Joden af. Zij grepen de gelegenheid aan om orde op hun eigen erf te stellen. Onder de regering van Manasse's kleinzoon Josia werd in 621 v. Chr. een nieuw wetboek uitgevaardigd, het boek sedertdien bekend als Deuteronomium.[98] Hierin wordt geheel met de oude zonnecultus gebroken: ,,Dat gij ook Uw ogen niet opheft naar de hemel, en aanziet de zon, en de maan, en de sterren, des hemels ganse heir, en wordt aangedreven, dat gij

92. De Geboorte van Horus, blz. 386, noot 4028, 4029. Het land Egypte, voetbank van de Zonnegod: II Chaëmw., III 27.
93. De Geboorte van Horus, blz. 396–406, § 88.
94. Jerem., VIII 2.
95. II Kon., XXI 3; II Chron., XXXIII 3; vgl. II Kon., XXIII 4, 12. De geabstraheerde godsdienst der Joden, als die van Achnaten, zie noot 4, opgevat als atheïsme: Diod. Sic., Bibl. Hist., XXXIV 1, 1; Apollon. Molon, fr. 3 (JACOBY); Dio Cass., Hist. Rom., LXVII 14, 2, LXVIII 1, 2; Plin., Nat. Hist., XIII 46; Tacit., Hist., V 5,2, 13,1; Flor., Epit., I 40, 30. Kritiek op Joodse cultus: Tacit., Hist., V 4,1, 5,1,5.
96. II Kon., XXI 5; II Chron., XXXIII 5.
97. De profeet Jezaja stierf onder zijn regering de marteldood.
98. Zie noot 47, 857.

U voor die buigt en hen dient; dewelke Jahwe, Uw god, aan alle volken onder de ganse hemel heeft uitgedeeld''.[99] Zon, maan en sterren zijn er voor de volkeren gezamenlijk, Jahwe is er slechts voor het volk Israël. Wanneer in Israël ,,een man of vrouw gevonden zal worden, die doen zal, dat kwaad is in de ogen van Jahwe, Uw god, overtredende zijn verbond; dat hij heengaat, en dient andere goden, en buigt zich voor die, of voor de zon, of voor de maan, of voor het ganse heir des hemels, hetwelk ik[100] niet geboden heb'', zal men dat onderzoeken en hen, wanneer zij schuldig zijn, ter dood brengen.[101] Josia trof dienovereenkomstig zijn maatregelen. Hij ,,schafte de paarden af, die de koningen van Juda voor de zon gesteld hadden, van de ingang in het huis van Jahwe, tot de kamer van Nathan-Melech, de hoveling, die in Parvarim was; en de wagenen der zon verbrandde hij met vuur''.[102] De Zonnegod spoedt zich op zijn dagelijkse tocht langs de hemel bij middel van een schip volgens de Egyptenaren, van een met (vier) paarden bespannen wagen volgens de Joden. Jahwe ,,vaart op de hemel, en met zijn hoogheid op de bovenste wolken''.[103] Hij ,,vaart op een cherub en vliegt, ja, hij vliegt snellijk op de vleugelen des winds''.[104] Hij ,,rijdt op een snelle wolk''.[105] ,,Toen gij op Uw paarden reedt, Uw wagens waren heil''.[106] ,,Gij betradt (met) Uw paarden de zee''.[107] Jahwe ,,rijdt in de vlakke velden'',[108] ,,in de hemel der hemelen''.[109] Hij ,,maakt van de wolken zijn wagen en wandelt op de vleugelen des winds''.[110] Toen Josia zijn hervorming doorvoerde, waren sedert Mozes zes en een halve eeuw verlopen. In Griekenland waren de dichtwerken van Homerus en Hesiodus reeds geschreven. De scheiding tussen God en de zon had zich allerwegen voltrokken, geruisloos, maar onherroepelijk. Het godsbegrip was tot abstractie geworden. Flavius Josephus heeft zijn eigen opvatting over de episode: Josia ,,verwijderde de voor de onderdanen[111] opgestelde wagens, welke de voorvaderen hadden vervaardigd, en al wat zij verder als god vereerden''.[112] Over de zonnecultus geen woord.

De wetgeving van Josia had nauwelijks de tijd gehad om door te dringen, of reeds braken voor de staat Juda nieuwe beproevingen aan. De Babyloniërs hadden de rol der Assyriërs overgenomen. Hun koning Nebukadnezar

99. Deut., IV 19.
100. Jahwe.
101. Deut., XVII 2–5. Vgl. Job, XXXI 26–28.
102. II Kon., XXIII 11.
103. Deut., XXXIII 26.
104. II Sam., XXII 11; Ps., XVIII 11.
105. Jezaj., XIX 1.
106. Habak., III 8.
107. Habak., III 15.
108. Ps., LXVIII 5.
109. Ps., LXVIII 34.
110. Ps., CIV 3.
111. Tekst: *τοῖς βασιλευομένοις*. Gedacht kan zijn aan de hoveling Nathan-Melech.
112. Flav. Jos., Antiq., X 69.

verscheen in 597 v. Chr. voor de stad Jeruzalem, belegerde haar en nam haar in. Hij voerde de koninklijke familie der Joden en de gehele intelligentsia, de priesterschap incluis, naar Babylonië af. Een zoon van Josia, Mattanja, genaamd Zedekia, werd als regent in Jeruzalem achtergelaten. Tien jaar later liet Zedekia zich ertoe verleiden de gehoorzaamheid aan Nebukadnezar op te zeggen. Deze keerde terug, 587 v. Chr., verbrandde en plunderde stad en tempel en voerde, op de allerarmsten na,[113] de rest der bevolking met zich mede. Voor de Joden was daarmede de Babylonische ballingschap aangebroken, die zeventig jaar zou duren. Een profeet trad onder hen op, Ezechiël, reeds met de eerste lichting in 597 v. Chr. weggevoerd. In een vizioen zag Ezechiël de tempel te Jeruzalem en de cultus, zoals hij onder Zedekia door de op dat ogenblik nog te Jeruzalem aanwezige Joden werd beoefend. Aan de ingang des tempels een ,,beeld der ijvering,''[114] in een ondergronds vertrek met wandschilderingen van heilige dieren mannen, reukoffers brengend,[115] en voor de poort vrouwen, bewenende de Thammuz.[116] ,,En ziet, (aan) de deur van de tempel van Jahwe, tussen het voorhuis en tussen het altaar, waren omtrent vijf en twintig mannen; hun achtersten waren naar de tempel van Jahwe, en hun aangezichten naar het oosten, en deze bogen zich neder naar het oosten voor de zon''.[117] Zijzelf, of weder anderen, ,,staken wijnranken aan hun neus''.[118] De handlangers der Babyloniërs waren in de stad oppermachtig geworden. De bevolking liep achter hen aan: ,,Jahwe ziet ons niet, Jahwe heeft het land verlaten''.[119] Ook voor haar waren de Zonnegod en de abstracte God des tempels definitief uiteengegaan. De een dienend, wist zij het de ander niet te doen.

Aan de tot hiertoe verzamelde gegevens is een drietal andere toe te voegen, medegedeeld door Flavius Josephus. Flavius Josephus was telg uit een geslacht van priesterlijke rang; de omstandigheden maakten hem tot soldaat. Hij was een rechtgelovig man, in zijn levensbeschouwing verwant aan de latere Rabbijnen, niet wijsgerig en abstract denkend als Philo. De geschiedenis van het Joodse volk was hem bekend uit geschriften, die ons modernen niet alle meer ter beschikking staan. Hij is dikwijls tendentieus in zijn wedergave der door hem geraadpleegde bronwerken, projecteert de opvattingen zijner dagen in hen en poogt datgene, wat daarmede strijdig is, op de achtergrond te dringen. Anderzijds vermeldt hij ook zaken, die hemzelf en zijn tijdgenoten niet welgevallig kunnen zijn geweest, ja zelfs in de cano-

113. Zie noot 1189.
114. Ezech., VIII 3, 5.
115. Ezech., VIII 10–11; vgl. XXIII 14–16.
116. Ezech., VIII 14. Thammuz of Adonis is de Kanaänietische variant van Osiris en Dionysus, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 460, noot 5450.
117. Ezech., VIII 16. Vgl. Talm. Babl., Jōm., 77a.
118. Ezech., VIII 17. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 458, noot 5401.
119. Ezech., VIII 12.
120. Ezech., XLIII 1–2.

nieke geschriften verdoezeld worden. Zijn getuigenis is in zulke gevallen bijzonder waardevol.

De tabernakel, het door Mozes ontworpen, verplaatsbare heiligdom, werd, wanneer opgericht, met de poort naar het oosten gewend. Dit detail wordt in de Pentateuch niet medegedeeld, maar is af te leiden uit het feit, dat ook de tempel te Jeruzalem zijn ingang aan de oostzijde had. Zo zegt het de profeet Ezechiël: ,,Hij leidde mij tot de poort, de poort, die de weg naar het oosten zag. En zie, de heerlijkheid des gods van Israël kwam van de weg naar het oosten''.[120] Alsook: ,,De heerlijkheid van Jahwe kwam in het huis,[121] (door) de weg der poort, die de weg naar het oosten zag''.[122] Flavius Josephus bevestigt dit voor de tabernakel. Mozes, zegt hij, ,,plaatste de tabernakel in het midden daarvan,[123] naar het oosten gewend, opdat de zon bij haar opgang haar eerste stralen op hem wierp''.[124] De oostpoort van de tempel te Jeruzalem bleef in later tijd bij voortduring gesloten en werd slechts voor de koning geopend.[125]

Jonathan, zoon en troonopvolger van Saul, koning van Israël, zwoer zijn zwager David hem tijdig te zullen verwittigen van de plannen door de koning tegen zijn, David's, leven gesmeed. ,,Toen zeide Jonathan tot David: ,,Kom, laat ons toch uitgaan in het veld''; en die beiden gingen uit in het veld. En Jonathan zeide tot David: ,,(Bij) Jahwe, de god Israëls! Indien ik mijn vader onderzocht zal hebben omtrent deze tijd, morgen (of) overmorgen, en zie, het is goed voor David, en ik dan tot U niet zende en (voor) Uw oor openbare; alzo doe Jahwe aan Jonathan, en alzo doe hij daartoe!''''[126] Flavius Josephus: ,,Opdat hij (David) te meer op hem (Jonathan) vertrouwen zou, nam deze hem mede in de open en reine lucht, en zwoer niets voor diens veiligheid ongedaan te zullen laten. ,,Deze god, zeide hij, die gij in zijn veelheid en universele uitbreiding aanschouwt, dewelke deze mijn gedachtegang kent, voordat ik haar onder woorden heb gebracht, hem neem ik tot getuige mijner afspraken met U, te weten, dat ik niet nalaten zal mijn vader veelvuldig op zijn voornemen te beproeven, voordat ik weet, welk het is, en de geheimenissen zijner ziel heb doorgrond, enz.''''[127] De god, *πολὺς καὶ πανταχοῦ κεχυμένος*, is duidelijkerwijze geen andere dan de god met de

121. Dwz. in de tempel.
122. Ezech., XLIII 4.
123. Van de tempelhof.
124. Flav. Jos., Antiq., III 115.
125. Ezech., XLIV 1–3; vgl. I Chron., IX 18, en II Chron., XXIII 20. De daaraan beantwoordende poort van de binnenhof was op werkdagen gesloten, op de Sabbat en de dagen van nieuwe maan, en voor de vorst ten allen tijde geopend: Ezech., XLVI 1–2, 12. Door de oostpoort liep de as des tempels, en deze had ook buiten het gebouw heiligheid, vgl. Numer., XIX 4; Ezech., X 19, XI 1; Ps., CXVIII 20; Mišn., Berāk., IX 5; ibid., Midd., II 4; ibid., Pār., IV 2.
126. I Sam., XX 11–13.
127. Flav. Jos., Antiq., VI 229–230.

duizend stralen,[128] wiens lichtkegel over de gehele oppervlakte der aarde uitwaaiert,[129] de Zonnegod.

Koning Azarja, ook Uzzia genaamd, regeerde in de achtste eeuw v. Chr. gedurende twee en vijftig jaar over het rijk Juda. Hij was vazal van de koning van Israël, het rijk der tien stammen in het noorden, maar had de priesterschap van Jahwe op zijn hand en was voorspoedig. Hij wilde de cultus onder zijn gezag brengen en betrad de tempel te Jeruzalem om daarin op het gouden altaar in het heilige het reukoffer op te dragen. Maar de gelijknamige hogepriester, Azarja, vergezeld van een schare van tachtig priesters, kloeke mannen, hield hem tegen, zeggende, dat dit recht de priesterschap toekwam en niet aan hem. ,,Toen werd Uzzia toornig, en het reukwerk was in zijn hand, om te roken. Als hij nu toornig werd tegen de priesteren, rees de melaatsheid op aan zijn voorhoofd, voor het aangezicht der priesteren, in het huis van Jahwe, van boven het reukaltaar. Alstoen zag de hoofdpriester Azarja op hem, en al de priesteren, en ziet, hij was melaats aan zijn voorhoofd.[130] En zij stieten hem met der haast van daar, ja, hij zelf werd ook gedreven uit te gaan, omdat Jahwe hem geplaagd had''.[131] Flavius Josephus: ,,Hij werd toornig en bedreigde hen met de dood, zo zij zich niet rustig hielden. Terwijl hij nog sprak, schudde een grote beving de aarde,[132] en als het heiligdom vaneen spleet, straalde helder zonlicht eruit en viel op het gelaat des konings, zodat deze terstond door melaatsheid werd aangetast''.[133] Dezelfde, even verder: ,,Toen de priesters zagen, dat het gelaat des konings door melaatsheid was aangetast, deden zij hem de reden van zijn ongeluk weten[134] en bevalen hem als onreine de stad te verlaten''.[135] De bediening van het reukoffer, gedelegeerd aan de priesterschap, was koninklijk prerogatief. Reliëfs, waarop de farao wierook brandend voor het godenbeeld staat afgebeeld, zijn in iedere Egyptische tempel te vinden. Maar in het laatste millennium v. Chr. hadden de opvattingen zich gewijzigd en werd zowel in Egypte[136] als in Judaea[137] en in Griekenland[138] de koning de toegang tot het heilige des tempels ontzegd. Vanuit het heilige kwam de lichtstraal, die Uz-

128. Indiërs: Mahābhārata, VII 123, 19, XV 24, 18.
129. Vgl. Phil. Jud., De Vit. Mos., II 118; B.H. STRICKER, De Maat der Dingen, Amsterdam, Oxford, New York, 1976, blz. 32, noot 239.
130. Zie noot 134, 942.
131. II Chron., XXVI 16–20. Vgl. II Kon., XV 5.
132. Naar Zacharj., XIV 5.
133. Flav. Jos., Antiq., IX 224–225.
134. Nml. zijn hoogmoed.
135. Flav. Jos., Antiq., IX 225–226.
136. Herod., Hist., III 37.
137. Numer., XVII 5 (XVI 40); vgl. ibid., I 51, III 10, 38, XVIII 4, 7; III Machab., I 10–II 24.
138. Pausan., Graec. Descr., II 10, 4, VI 20, 3.

zia aan het voorhoofd trof.[139] Melaatsheid gold in de oudheid als straf voor vergrijpen tegen de Zonnegod.[140]

Na de terugkeer uit de ballingschap kon van zonnecultus bij de Joden geen sprake meer zijn. De zon was sedertdien in de Joodsé theologie planeet, voorwerp, en niet meer dan dat. De profeet Maleachi, vijfde eeuw v. Chr., doet Jahwe tot het volk Israël zeggen: Ulieden, ,,die mijn naam vreest, zal de zon der gerechtigheid opgaan, en er zal genezing zijn onder zijn vleugelen''.[141] De woorden ,,zon der gerechtigheid'', opgevat als ,,dag der gerechtigheid'', lijken op beeldspraak, maar de ,,vleugelen, waaronder genezing is'', doen toch aan een bezield en goddelijk wezen denken. Philo, de Joodse auteur uit Alexandrië, ± 30 v. Chr. – ± 45 A.D., analyseert het gebruik van de term ,,zon'' in tekstpassages, die hij als beeldspraak opvat. De zon, zegt hij, beduidt: 1° de menselijke Rede;[142] 2° de zintuigelijke waarneming;[143] 3° het goddelijke Woord;[144] 4° God zelf.[145] Het is een opgaande reeks, maar ook in betekenis 4° is de zon niet meer dan symbool.

Philo en Flavius Josephus beiden hebben in hun werken beschrijvingen nagelaten van een ascetische Joodse secte, de Essenen, gezeteld op de westelijke oever van de Dode Zee. De Essenen waren de Zonnegod getrouw gebleven en betoonden hem hun eerbied. ,,Voordat de zon opgegaan is, spreken zij geen woord over profane zaken, doch richten tot haar slechts zekere voorvaderlijke gebeden, (haar) als het ware smekend op te gaan''.[146] Wat de Essenen met volle overtuiging deden, geschiedde te Jeruzalem nog slechts uit kracht van gewoonte. De hogepriester Johannes Hyrcanus, 135 – 105 v. Chr., legde in de tempel aldaar de מעוררים, de ,,wekkers'', het zwijgen op.[147] Dat waren Levieten, die des morgens de voor hen gereserveerde estrade bestegen en daar het vers: ,,Waak op; waarom zoudt gij slapen, Heer!''[148] zongen. Het is niet passend, aldus sprak de hogepriester tot hen, te veronderstellen, dat God slaapt.[149] Dat moge waar zijn, in de Egyptische teksten wordt de Zonnegod bij zijn opgang toegezongen: ,,Ontwaak in vrede!''[150] Johannes Hyrcanus ruimde met zijn verbod een restant op van de oude zonnecultus.

139. Vgl. Phil. Jud., De Vit. Mos., II 154, en zie noot 177.
140. Egyptenaren: Lysim., fr. 1 (JACOBY; ad 306). Perzen: Herod., Hist., I 138; Sāmbapurāṇa, LXXXIV 3 (VON STIETENCRON). Indiërs: Taittirījāraṇjaka, V 3, 1; Matsiapurāṇa, XI 32. Voor de Joden, vgl. ook Numer., XII 10.
141. Maleach., III 20 (IV 2). Vgl. Test. XII Patriarch., Zebūl., IX 8.
142. Phil. Jud., De Somn., I 77–78.
143. Phil. Jud., De Somn., I 79–84.
144. Phil. Jud., De Somn., I 85–86.
145. Phil. Jud., De Somn., I 87–92, 112–114.
146. Flav. Jos., Bell. Jud., II 128. Vgl. Sap. Salom., XVI 28; Phil. Jud., De Vit. Contempl., 27; Talm. Babl., Šabb., 118b. Het smeken ook bij de Egyptenaren: Plut., De Is. et Osir., 9.
147. Mišn., Maᶜas. Šēn., V 15; ibid., Sōṭ., IX 10.
148. Ps., XLIV 24.
149. Talm. Babl., Sōṭ., 48a.
150. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 449, noot 11–13.

Men denkt aan zo menige passage, waarin over het lichten van Jahwe's aangezicht wordt gesproken. Plechtig vooral klinkt de priesterlijke zegen: ,,Jahwe zegene U en behoede U! Jahwe doe zijn aangezicht over U lichten, en zij U genadig! Jahwe verheffe zijn aangezicht over U en geve U vrede!''[151] Het aangezicht doen lichten, het aangezicht verheffen, de betekenis beider uitdrukkingen is dezelfde. Zo vraagt men Jahwe diens zegen: ,,God zij ons genadig en zegene ons. Hij doe zijn aangezicht aan ons lichten''.[152] ,,Verhef gij over ons het licht Uws aanschijns, Jahwe!''[153] Zo smeekt men zijn bescherming af tegen de vijand: ,,Laat Uw aangezicht over Uw knecht lichten; verlos mij door Uw goedertierenheid''.[154] ,,Laat Uw aanschijn lichten, zo zullen wij verlost worden''.[155] ,,Doe Uw aangezicht lichten over Uw heiligdom, dat verwoest is''.[156] Maar de vijand des mensen leeft ook in diens eigen hart: ,,Gij stelt onze ongerechtigheden voor U, onze heimelijke (zonden) in het licht Uws aanschijns''.[157] Men had al deze en dergelijke zaken eenmaal tot de Zonnegod gesproken en dat bij voorkeur gedaan in de vroege morgen, wanneer hij zijn gelaat deed lichten en boven de horizon verhief.[158] Op hem moeten de Essenen de geciteerde passages hebben betrokken. Het is echter niet zeker, dat ook de auteurs zelf dat hebben gedaan. Het hoofd was universeel symbool van de zonneschijf,[159] de ogen werden geacht hun vizueel vermogen door straling uit te oefenen.[160] Het is zeer wel denkbaar, dat uitdrukkingen als het lichten van het gelaat of het verheffen daarvan reeds eeuwen voordien tot beeldspraak waren geworden.

Beeldspraak ook kunnen twee, nochtans zeer suggestieve passages zijn, waarin over het opgaan, זרח, van Jahwe gesproken wordt. Mozes: ,,Jahwe is van Sinaï gekomen, en is hunlieden opgegaan van Seïr; hij is blinkend verschenen van het gebergte Paran''.[161] Jezaja: ,,Maak U op, wordt verlicht; want Uw licht komt, en de heerlijkheid van Jahwe gaat over U op. Want zie, de duisternis zal de aarde bedekken, en donkerheid de volken; doch over U zal Jahwe opgaan, en zijn heerlijkheid zal over U gezien worden''[162] Het blinken, הופיע, van Jahwe heeft vooral de Psalmist getroffen:

151. Numer., VI 24–26.
152. Ps., LXVII 2. Zo ook: Ps., XLIV 4, LXXXIX 16, CXIX 135.
153. Ps., IV 7.
154. Ps., XXXI 17.
155. Ps., LXXX 4, 8, 20.
156. Dan., IX 17.
157. Ps., XC 8.
158. Zegen: de Egyptische zonnehymnen. Rechtsbijstand: Legis Actio Sacramento, blz. 15, noot 140–141, blz. 36, noot 299–300. Heimelijke zonde: ibid., blz. 15, noot 134.
159. De Geboorte van Horus, blz. 120, afb. 22c; Šatapathabrāhmaṇa, II 6, 3, 14–17. Vgl. Oudh. Med., deel LXIV, Leiden, 1983, De Praehelleense Ascese, noot 2770.
160. Vgl. Ps., XIII 4, XIX 9, XXXVIII 11; Spreuk., XV 30, XXIX 13; Mass. Āb. de Rabb. Nāt., XXXI 3.
161. Deut., XXXIII 2.
162. Jezaj., LX 1–2.

,,Uit Zion, de volkomenheid der schoonheid, verschijnt God blinkende''.[163] ,,O herder Israëls! neem ter ore. Die Jozef als schapen leiddet; die tussen de cherubs zit, verschijn blinkende''.[164] ,,O god der wraken! o Jahwe, god der wraken! verschijn blinkende. Gij rechter der aarde, verhef U!''[165] De genoemde Hebreeuwse werkwoorden zijn elders, en veelvuldig, termen voor het opgaan, het stralen van de zon.

Aspiranten vonden in de secte der Essenen niet onmiddellijk toegang. ,,Zij laten een zulke een jaar wachten, waarin zij hem hun eigen levenswijze opleggen en hem een schopje, de reeds vermelde gordel en een wit kleed verstrekken''.[166] De Essenen vermeden het op de Sabbat hun behoefte te doen.[167] ,,Op de overige dagen graven zij met hun schoffel (σκαλίς) – een zodanige is het schopje door hen aan de aspiranten gegeven – een kuil ter diepte van een voet, omringen zich met hun mantel ten einde de stralen van de god niet te beledigen en ontlasten zich daarin''.[168] In dat alles volgden zij het Bijbelse voorschrift, tot reinheid in de legerplaats uitgevaardigd, getrouwelijk. ,,Gij zult een schopje hebben, benevens Uw gereedschap, en het zal geschieden, als gij buiten gezeten hebt, dan zult gij daarmede graven, en U omkeren, en bedekken wat van U uitgegaan is. Want Jahwe, Uw god, wandelt in het midden van Uw leger, om U te verlossen en om Uw vijanden voor Uw aangezicht te geven. Daarom zal Uw leger heilig zijn, opdat hij niets schandelijks onder U zie, en achterwaarts van U afkere''.[169] Het gold bij de volken der oudheid als onvroom de behoefte te verrichten tegenover de Zonnegod;[170] dwz. met het gelaat in diens richting gewend. Men behoorde hem de rug toe te keren. De Indiërs specifiëren: men had zich des daags naar het noorden, des nachts naar het zuiden te wenden,[171] in beide gevallen van de zon af, althans op het ogenblik harer culminatie. Men verrichtte de

163. Ps., L 2. Zie noot 177.
164. Ps., LXXX 2. Zie noot 177.
165. Ps., XCIV 1–2. Zie noot 54.
166. Flav. Jos., Bell. Jud., II 137. Voor de gordel, vgl. ibid., II 129.
167. Flav. Jos., Bell. Jud., II 147.
168. Flav. Jos., Bell. Jud., II 148.
169. Deut., XXIII 14–15 (13–14).
170. Egyptenaren: Mag. Pap. Londen-Leiden, XXI 22 (*m3.t*, urine); vgl. Aelian., De Nat. Anim., X 28. Perzen: Ostan., fr. 18 (CUMONT; tegenover zon en maan). Grieken: Hesiod., Op., 727 (tegenover het haardvuur: 733–734; vgl. Plut., fr. 91, SANDBACH; Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 48–49, noot 60, onder 6⁰); Pythag., apud Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 17; Idem, apud Jambl., Protr., XXI 15. Indiërs, tegenover zon, vuur, enz.: Atharwaweda, XIII 1, 56; Pāraskaragṛhjasūtra, II 8, 5; Āpastambadharmasūtra, I 11, 30, 20; Gautamadharmašāstra, IX 12; Wāsiṣṭhadharmašāstra, VI 11; Manusmṛti, IV 48, 52; Jāǧñawalkjasmṛti, I 134; Wiṣṇusmṛti, LX 22; Mahābhārata, XII 186, 23; XIII 95,56, 96,32, XIII, Append. I, no. 14, 119, 128; Rāmājaṇa, II 69, 15.
171. Āpastambadharmasūtra, I 11, 31, 1; Baudhājanadharmasūtra, I 5, 10, 10; Gautamadharmašāstra, IX 41–43; Wāsiṣṭhadharmašāstra, XII 13; Manusmṛti, IV 50; Jāǧñawalkjasmṛti, I 16; Wiṣṇusmṛti, LX 2.

behoefte zittend, als de Essenen met de klederen om zich heen gespreid.[172] Correcter en beter nog was het haar te verrichten voor zonsopgang en na zonsondergang[173] of, indien gedurende de dag, in een afgescheiden en overdekte ruimte.[174] De uitwerpselen moesten worden afgedekt.[175] Anders dan de Essenen, betuigden de Joden hun eerbied aan de tempel te Jeruzalem,[176] voor hen de zon op aarde.[177] Zij zetten zich bij het verrichten der behoefte in Judaea met het gelaat naar het zuiden, in Galilea met het gelaat naar het westen gewend,[178] hielden in het eerste geval het heiligdom in de rug, in het tweede het heiligdom ter linkerzijde.

De Essenen waren de overgeleverde leer niet ontrouw; integendeel, zij klampten zich aan haar vast. Jahwe bleef voor hen wat hij voordien geweest was, de Zonnegod. Hun houding werd ingegeven door provinciaal conservatisme, wantrouwen jegens de hoofdstad met haar vernieuwingsdrang. Uit het Jodendom voortgekomen, bleven zij daarmede zo lang mogelijk verbonden, maar plaatsten zich er door hun halstarrigheid op den duur toch buiten. De Joodse bevolking droeg hen om hun heilig leven op handen.[179] Zij

172. Egyptenaren: Herod., Hist., II 35. Joden: Talm. Babl., Berāk., 40a, 62a. Perzen: Ammian. Marcell., Res Gest., XXIII 6, 79; Awesta, Widēwdāt, XVIII 40; Dēnkart, V 11,4 (p. IX 487, SANJANA; vertaling, blz. 629), vraag 22 (p. X 3, SANJANA; vertaling, blz. 3), IX 19, 1, 7; Riwājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, XI 3; Artā Wirāf Nāmak, XXV 6; Jawišt-ī-Frijānak, III 66–67; Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, II 39–41; Šājast-nē-šājast, X 5; Sad Dar LVI 1–5; Sad Darband Huš, LXXIV 13, LXXXVIII 4; Ḫwat Patēt, 9; Tzetz., Schol., in Hesiod., Op., 725 (727). Arabieren: Ibn Māǧa, Sunan, Ṭahāra, 14. Indiërs: Pāraskaragṛhjasūtra, II 7, 15; Mahābhārata, XIII 107, 28; vgl. Atharwaweda, VII 102. Grieken: Hesiod., Op., 727, 731. Bedekking met mantel: Richt., III 24; I Sam., XXIV 3 (4); Talm. Babl., Šabb., 86a; ibid., Nidd., 17a.

173. Joden: Talm. Babl., Berāk., 62a. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, XIV 1, 1, 33; Manusmṛti, IV 93, 152; Wiṣṇusmṛti, LX 1.

174. Egyptenaren: Herod., Hist., II 35. Joden: Talm. Babl., Berāk., 62a. Perzen: Herod., Hist., I 133; Xenoph., Inst. Cyr., I 2, 16, VIII 8, 11; Ammian. Marcell., Res Gest., XXIII 6, 79. Het hoofd bedekt, Indiërs: Āpastambadharmasūtra, I 11, 30, 14–15; Baudhājanadharmasūtra, I 5, 10, 10; Gautamadharmašāstra, IX 37; Wāsiṣṭhadharmašāstra, XII 13; Manusmṛti, IV 49; Wiṣṇusmṛti, LX 23.

175. Egyptenaren: Horapoll., Hierogl., II 67; vgl. Pap. Bremner-Rhind, XXIII 10, XXIX 15. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, III 2, 2, 20–21; Āpastambadharmasūtra, I 11, 30, 15; Baudhājanadharmasūtra, I 5, 10, 10; Gautamadharmašāstra, IX 38; Wāsiṣṭhadharmašāstra, XII 13; Manusmṛti, IV 49.

176. Bij het gebed: Dan., VI 11; II Chron., XXIX 6; I Esdr., IV 58 (LXX); Mišn., Berāk., IV 5, 6; ibid., Sukk., V 4; Talm. Babl., Berāk., 6b, 30a, 31a; Iren., Adv. Haeres., I 26, 2; Epiphan., Panar., XIX 3, 5–6; Cosm. Indicopl., Top. Christ., V 44. Doeloorzaak: zie noot 470.

177. Phil. Jud., Leg. ad Gai., 191. Zie noot 139, 163, 164.

178. Talm. Babl., Berāk., 61b. Vgl. ibid., Jōm., 77a, Sukk., 53b, Qidd., 72b; Flav. Jos., Antiq., XX 108. Arabieren, van het Mekkaanse heiligdom afgewend: Aḥmad ibn Ḥanbal, Musnad, deel IV, blz. 190–191 (ed. Caïro, 1313 A. H., 1895, A. D.); Ibn Māǧa, Sunan, Ṭahāra, 17.

179. Phil. Jud., Quod Omn. Prob., 75, 88; Idem, apud Euseb., Praep. Evang., VIII 11, 1, 18; Flav. Jos., Bell. Jud., II 119; Idem, Antiq., XVIII 19–20.

verschenen te Jeruzalem[180] en brachten de tempel wijgeschenken.[181] Hun offers werden aldaar wegens hun afwijkende riten niet aanvaard.[182] Tenslotte verenigden zij zich met geestverwanten in het Over-Jordaanse en namen de naam *Σαμψαῖοι, Σαμψηνοί, Σαμψίται*,[183] dwz. *Ἡλιακοί*, ,,Zonaanbidders'',[184] aan. Vormden zij een restant van het Joodse volk, dat zich in 587 v. Chr. aan deportatie naar Babylonië had weten te onttrekken, of hadden zij zich eerst na de terugkeer vandaar en de inwijding van de nieuwe tempel in 515 v. Chr. van de Joden afgescheiden? Wij komen het helaas niet te weten.

In de Rabbinale letterkunde verwacht men geen gegevens over de zonnecultus te zullen aantreffen. Toch blijken zij ook daar niet geheel te ontbreken, onder de regels verscholen. Een enkel voorbeeld zij hier gereleveerd. Tot delging van de zonde tegen de reinheid Gods werd in de tempel te Jeruzalem een offer gebracht, bestaande uit twee identieke vogels, duiven of tortelduiven, van dewelke de een ten zondoffer, de ander ten brandoffer werd opgedragen.[185] Na de slachting dezer dieren werd hun bloed niet, als dat der overige dieren, op de hoorns van het altaar, maar op de verticale zijwanden daarvan gesprengd; dat van het zondoffer op de westelijke,[186] dat van het brandoffer op de oostelijke wand.[187] Het gecombineerde offer werd betiteld als ,,stijgend en dalend'';[188] hetgeen hieruit is te verklaren, dat de vogels gezamenlijk de ziel van de zondaar voorstelden, die ten hemel steeg om daar te worden berecht en na haar berechting vandaar weder op aarde nederdaalde. In de wijze der bloedsprenging echter werd op de Zonnegod gezinspeeld.[189] Het offer volgde het verloop van het antieke proces. Daarin plachten de partijen voor de middag haar recht te bepleiten; op de middag werden zij door de rechter berecht; en in de namiddag werd diens vonnis ten uitvoer gelegd.[190] In het brandoffer deed de mens een beroep op de goddelijke genade,[191] en zijn bloed werd gesprengd tegenover de opgaande zon; bij de aanvang van het gerechtelijke proces smeekte de beledigde partij de Zonnegod bij diens opgang om bijstand.[192] In het zondoffer onderging hij zijn straf[193] en zijn bloed werd gesprengd tegenover de ondergaande zon; aan het einde

180. Flav. Jos., Bell. Jud., I 78. Vgl. ibid., V 145.
181. Flav. Jos., Antiq., XVIII 19.
182. Flav. Jos., Antiq., XVIII 19.
183. Epiphan., Panar., XIX 2, 10, XX 3, 2, 4, XXX 3, 2, LIII 1,1, 2,2.
184. Epiphan., Panar., LIII 2, 2. Vgl. de *Heliognosti* in Filastr., Haeres., 10.
185. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 317–319, noot 1963–1984.
186. Mišn., Zebāḥ., VI 2.
187. Mišn., Zebāḥ., VI 5.
188. Mišn., Šebūᶜ., I 2, II 1, III 7, 10, IV 2; ibid., Hōr., II 7; ibid., Kerēt., I 2, II 3, 4.
189. Voor het hier volgende, vgl. Julian. Apost., Or., IV 137d: de Zonnegod, *προσιὼν μὲν ὀρθοῖ καὶ ἐγείρει, πόρρω δὲ ἀπιὼν ἐλαττοῖ καὶ φθείρει*, ,,richt op en wekt, wanneer naderbij komend, maar doet afnemen en kwijnen, wanneer verder weggaand''.
190. Legis Actio Sacramento, blz. 36–37, noot 298–309.
191. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 170, noot 1343.
192. Zie noot 54.
193. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 166, noot 1272–1276.

van de procesdag, bij zonsondergang, placht de veroordeelde te worden geëxecuteerd.[194] De beide offers werden gezamenlijk opgedragen, waarbij in tegenstelling tot de zonnebaan[195] het bloed eerst op de westelijke, vervolgens op de oostelijke wand werd gesprengd.[196] Het zondoffer, het door God geëiste leven, had voorrang boven het brandoffer, het leven door de mens vrijwillig aangeboden.[197]

Twee Syriërs, Satornilus van Antiochië en Basilides, ontvingen hun opleiding in de stad Samaria bij de filosoof Menander, zelf leerling van de uit de Handelingen der Apostelen[198] bekende Samaritaan Simon, genaamd de Tovenaar. Zij leefden in de tweede eeuw onzer jaartelling, beleden een gnostisch Christendom en waren in de Joodse theologie ervaren. Volgens Satornilus schiep God in den beginne de engelen.[199] Zeven hunner verenigden zich tot schepping der wereld.[200] Na dit te hebben volbracht, spraken zij: ,,Laat ons een mens maken naar beeld en gelijkenis''.[201] Dat zijn de woorden, die in het boek Genesis God zelf spreekt.[202] Satornilus meende, dat Jahwe een der zeven engelen was.[203] Volgens Basilides was hij niet

194. Legis Actio Sacramento, blz. 51, noot 450.
195. De beweging van west naar oost is die van de nachtelijke baan van de zon, de weg der wederopstanding, van dood naar leven.
196. Levit., V 8. Zie noot 186, 187.
197. Mišn., Nāz., VI 7; ibid., Zebāḥ., X 2.
198. Handel., VIII 9–24.
199. Iren., Adv. Haer., I 24, 1; Hippolyt., Refut., VII 28, 1; Theodoret. Cyr., Haer. Fab. Compend., I 3. Zeven engelen, Egyptenaren: Corp. Herm., I 9; K. PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, Leipzig en Berlijn, 1928–1931, no. XIII 161-206, 471–525; De Geboorte van Horus, blz. 249, noot 2495. Joden: Tob., XII 15; I Hen., XX 1–8, LXXXI 5, LXXXVII 2, XC 21–22; Openb., I 4, IV 5, VIII 2; Past. Herm., Vis., III 4, 1; Pirq. Rabb. Eliez., 4; Targ. Ps.-Jon., in Genes., I 26. Perzen: Ostan., fr. 10 (CUMONT); Dēnkart, V 2, 1; vgl. Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 9, Dātastān-ī-Dēnīk, LXXIV 2. Grieken: vgl. Plat., Tim., 35, b–c.
200. Iren., Adv. Haer., I 24, 1; Hippolyt., Refut., VII 28, 2; Epiphan., Panar., XXIII 1, 3; Theodoret. Cyr., Haer. Fab. Compend., I 3; Ps.-Tertull., Adv. Omn. Haer., I 4. Hetzelfde leerstuk, Egyptenaren: Pap. Berlijn, no. 3027, verso IV 8 (A. ERMAN, Zaubersprüche für Mutter und Kind, Berlijn, 1901, blz. 45); Stob. Herm., XXIII 49–51 (vgl. 27–29); De Geboorte van Horus, blz. 249, noot 2496; vgl. Valentin., apud Iren., Adv. Haer., I 5, 2, 4, Hippolyt., Refut., VI 32, 7. Samaritanen, Simon Magus: Iren., Adv. Haer., I 23, 2, 3; Hippolyt., Refut., VI 19, 3, 7, 8. Dezelfden, Menander: Iren., Adv. Haer., I 23, 5; Hippolyt., Refut., VII 4. Perzen: Awesta, Jasna, LVIII 5; ibid., Jašt, III 1, XV 44; Comment. in idem, Āfrīnakān, III 7-12; Dēnkart, VII 1, 4 (Wahuman); Dātastān-ī-Dēnīk, XCIII 13; Ulamā-ī-Islām, p. II 77, 7–8 (UNVALA; blz. 445, DHABHAR). Grieken: Procl., Comment. in Platon. Tim., p. III 94 (DIEHL).
201. Iren., Adv. Haer., I 24, 1; Hippolyt., Refut., VII 28, 2; Epiphan., Panar., XXIII 1, 6-7, 5,1; Theodoret. Cyr., Haer. Fab. Compend., I 3. Dezelfde woorden, Jaldabaoth: Iren., Adv. Haer., I 30, 6.
202. Genes., I 26: ,,Laat ons een mens (of: mensen) maken, naar ons beeld, naar onze gelijkenis''. Het bezittelijke voornaamwoord ,,ons'' wordt door Satornilus weggelaten om de gelijkenis van de eerste mens met de Joodse god op te heffen.
203. Iren., Adv. Haer., I 24, 2; Hippolyt., Refut., VII 28, 5, 7; Epiphan., Panar., XXIII 2, 2; Theodoret. Cyr., Haer. Fab. Compend., I 3.

slechts een hunner, maar ook hun overste.[204] Beiden, Satornilus en Basilides, maakten het onderscheid tussen God, Elohim, en de god der Joden, Jahwe, dat reeds twee eeuwen voor hen door de Jood Philo in zijn werken gemaakt was[205] en door Simon de Tovenaar was overgenomen[206] In hun aller stelsel was God naamloze abstractie en waren de nationale goden, ook de eigene, tot daemonen of engelen gedegradeerd. De zeven engelen, eerste schepselen en op hun beurt scheppers der wereld, waren klaarblijkelijk de zeven planeten.[207] Was Jahwe een hunner, en hun overste, hij was de zon.

In een niet zeer begrijpelijk notitie zegt de Romeinse auteur Varro, dat de god *Ιαω* der Chaldaeën in het Phoenicisch *Φῶς νοητόν* werd genoemd.[208] Servius, met wie deze korte opsomming zij besloten, deelt mede, dat alle Assyriërs, dwz. Syriërs, de zon aanbaden en haar in hun taal *El* noemden.[209]

Het conflict, dat Mozes en de farao scheidde, was niet van dogmatische aard. Beiden aanbaden de Zonnegod, beiden handelden in diens opdracht. Het betrof de cultus. Het was het conflict zelf, dat de ondergang der XVIIIde en de opkomst der XIXde faraonische dynastie tot gevolg had gehad. De Egyptische cultus stoelde op een wereldbeschouwing, waarin het zijn der dingen, de essentie, geacht werd in de vorm te bestaan, de ziel slechts beginsel van beweging was. Hij was onder deze praemisse aanbidding der wereld, aanbidding der schepselen, in wier vormen God, als zodanig onkenbaar,[210] zich aan de mens openbaart. Achnaten had met deze denkwijze gebroken, de Ramessieden hadden haar uit politieke overwegingen in ere hersteld.

204. Iren., Adv. Haer., I 24, 4; Hippolyt., Refut., VII 25,4, 26,5, 27,3, X 14, 8; Epiphan., Panar., XXIV 2, 3. Vgl. Cels., apud Orig., Contr. Cels., VI 27.
205. B.H. STRICKER, Tijd, § 4 (Oudh. Med., nog te verschijnen).
206. Ibidem.
207. Egyptenaren: Stob. Herm., XXIII 27–29; vgl. Valentin., apud Iren., Adv. Haer., I 5, 2. Joden: Openb., IV 5. Perzen: Ostan., fr. 10 (CUMONT). Vgl. Iren., Adv. Haer., I 30, 9; Clem. Alex., Strom., VI 16, 143, 1.
208. Phil. Bybl., fr. 7 (JACOBY).
209. Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 642.
210. Corp. Herm., V 2, VI 4, XI 16, XIV 3; Stob. Herm., I 1, VI 18; Hippolyt., Refut., V 7, 23; Diog. Laert., Vit. Philos., I 10. Onkenbaar zelfs voor de goden: PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. XIII 69–70, 580–581. Kenbaar zijn slechts zon en maan, die dan ook in de vrije natuur vereerd moeten worden: Lucian., De Dea Syr., 34. God is echter kenbaar door zijn Woord: Corp. Herm., XII 14; Ev. Joh., I 1. God heeft een enkele vorm: Corp. Herm., IV 11, XI 16, zijnde de hemel: Stob. Herm., XXIII 3, of de eeuwigheid: Corp. Herm., XI 15. Hij heeft twee vormen, zijnde de wereld en de mens: Asclep. Herm., 10. Hij heeft alle vormen: Corp. Herm., V 10, XI 16; Asclep. Herm., 19, 34, 35; Ps.-Clem., Homil., X 17, 4; PREISENDANZ, op. laud., no. XIII 271–272. Die des mensen: De Geboorte van Horus, blz. 351, noot 3358; die der schepselen: Corp. Herm., V 2, 3, 6, IX 5, XI 22, XIV 3, vgl. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel III, blz. 266, noot 3, 6, 7, 12, 16; die der natuur: Corp. Herm., I 31; die der wereld: De Geboorte van Horus, blz. 351, noot 3350. Door middel al dezer kan ook de mens God kennen: Oudh. Med., deel L, Leiden, 1969, blz. 15–16, noot 608–623; doch slechts de vrome mens: Corp. Herm., IV 11, V 3, XI 22; Stob. Herm., II A 6, VI 18, VII 3; Ev. Matth., V 8; Hebr., XII 14; en de tovenaar: PREISENDANZ, op. laud., no. XII 79, 149–150, XIII 583–584, 616–617.

Mozes, gedreven door zijn eigen motieven, koos tegen de laatsten en voor de eerste. Hij beval ,,de goden niet (langer) te aanbidden, zich van geen der in Egypte door de wet als meest heilige aangewezen dieren te onthouden, deze alle te slachten en op te eten''.[211] De Israëlieten, zijn volgelingen, ,,niet tevreden ermede, steden en dorpen in brand te zetten, tempels te plunderen en godenbeelden te ontwijden, gebruikten de heiligdommen zelfs als keukens, waarin zij de vereerde heilige dieren roosterden, dwongen de priesters en profeten deze laatste te offeren en te slachten, en joegen hen vervolgens naakt naar buiten''.[212] De grondslag voor een nieuwe wereldbeschouwing was daarmede gelegd. Eenmaal bij de berg Sinaï aangekomen en gesteld voor de taak een cultus te ontwerpen naar eigen inzicht, vervaardigde Mozes ,,geen enkel godenbeeld, daar hij meende, dat God geen menselijke gestalte bezit; overtuigd, dat slechts de hemel, die de aarde omvat, god is en heer der wereld''.[213]

Een geschilpunt van geringer belang vormde dat der substitutie. Mozes verzocht de farao het volk Israël verlof te geven om in de woestijn een offerplechtigheid te vieren. En Farao zeide: ,,Gaat heen, en offert Uw god in dit land''.[214] Mozes dan zeide: ,,Het is niet recht, dat men alzo doe; want wij zouden der Egyptenaren gruwel aan Jahwe, onze god, mogen offeren. Zie, indien wij der Egyptenaren gruwel voor hun ogen offerden, zouden zij ons niet stenigen? Laat ons de weg van drie dagen in de woestijn gaan, dat wij Jahwe, onze god, offeren, gelijk hij tot ons zeggen zal''.[215] De term ,,gruwel'' is in een voorgaande passage toegelicht: ,,Alle schaapherder is de Egyptenaren een gruwel''.[216] Philo heeft een herinnering aan het dilemma bewaard: ,,Wat betreft het voorschrift lammeren en geitenbokken (tot de Paasmaaltijd te bereiden),[217] het werd wellicht (gegeven), omdat de Egyptenaren deze dieren als zeer heilig beschouwden''.[218] Philo's vermoeden is voor Tacitus tot zekerheid geworden: Bij de inrichting van het heiligdom, de tabernakel, ,,slachtten zij een ram, als het ware om (de god) Ammon te smaden. Ook het rund werd (door de Israëlieten) geofferd, daar de Egyptenaren de (stier) Apis aanbidden''.[219] Rund, schaap en geit waren de norma-

211. Maneth., fr. 10 (JACOBY: ad 239, 249); Flav. Jos., Contr. Apion., I 261. Zie noot 905. Mozes wenste een cultus, *ἥτις οὔτε δαπάναις ὀχλήσει τοὺς χρωμένους οὔτε θεοφορίαις οὔτε ἄλλαις πραγματείαις ἀτόποις,* zonder onkosten of extase: Strab., Geogr., XVI 2, 36. Waarderende woorden voor zijn streven: ibid., XVI 2, 35, 37, 39.
212. Maneth., fr. 10 (JACOBY; ad 249).
213. Hecat. Abder., fr. 6 (JACOBY; ad 4); vgl. Strab., Geogr., XVI 2, 35; Cels., apud Orig., Contr. Cels., V 6. Egyptenaren, hetzelfde: Clem. Alex., Strom., V 5, 28, 6.
214. Exod., VIII 21 (25).
215. Exod., VIII 22–23 (26–27).
216. Genes., XLVI 34; Demetr., De Reg. Jud., fr. 1 (JACOBY; ad 13); Geogr. Pap. Tanis, fr. 29 (GRIFFITH). Joden: Mišn., Bāb. Qamm., VII 7; Mass. Sōfer., XV 10; Talm. Babl., Temūr., 15b.
217. Exod., XII 5.
218. Phil. Jud., Quaest. in Exod. I 8.
219. Tacit., Hist., V 4, 1. Zo reeds de boze Seth: S. SCHOTT, Urkunden Mythologischen Inhalts, Leipzig, 1929–1939, blz. 22–23, 1–2.

le substituten in de Joodse offercultus, en zij waren dat zekerlijk ook in de cultus van het volk Israël, alvorens zich dit in Egypte vestigde. De Egyptenaren offerden geen koeien,[220] geen schapen[221] en geen geiten,[222] hoewel zij op deze regel uitzonderingen maakten.[223] Onder ,,der Egyptenaren gruwel'' zal Mozes dus het kleinvee hebben verstaan. In de Hellenistische periode, gelijk wij zagen,[224] onderscheidde zich het Egyptische offer, dat onbloedig, van het Joodse, dat bloedig was. Dit onderscheid kan voor Mozes nog niet van betekenis geweest zijn.

§ 3 De symboliek des huwelijks

Tijd, als act het nu, is *ἀμφιπρόσωπος*[225] en heeft twee potenties, het verleden en de toekomst. Plaats, als act het hier, is *τετραπρόσωπος*[226] en heeft vier potenties, de vier hemelstreken. Tijd, gesymbolizeerd door twee vogels[227] en op de hemel geprojecteerd, is transcendent. Plaats, gesymbolizeerd door vier viervoeters[228] en op de aarde geprojecteerd, is substraat. De antieke op-

220. Herod., Hist., II 41; Athanas., Hist. Arian. ad Monach., 56. Koeien niet gegeten: Herod., II 18, IV 186; Chaerem., apud Porphyr., De Abstin., IV 7; Idem apud Hieron., Adv. Jovin., II 7; Porphyr., De Abstin., II 11, 61; Lyd., De Mensib., IV 64. Stieren, geofferd en gegeten: Herod., Hist., II 37, 41, 45; Chaerem., apud Porphyr., De Abstin., IV 7; Idem, apud Hieron., Adv. Jovin., II 7; Philostr., Vit. Apollon., V 25; Porphyr., De Abstin., II 11. – Het rund, stier of koe, door het werk aan de ploeg geheiligd, werd niet geofferd: Egyptenaren: Chaerem., fr. 6 (Jacoby; ad 7). Joden: Numer., XIX 2; Deut., XV 19, XXI 3; I Sam., VI 7. Cyprioten: Dio Chrysost., Or., LXIV 3. Phrygiërs: Aelian., De Nat. Anim., XII 34; Stob., Anthol., IV 2, 25 (p. IV 156–157, Wachsmuth-Hense). Grieken: Hom. Il. VI 94; Idem, Odyss., III 383; Arat., Phaen., 132, met scholion; Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 20 (Pythagoras); Aelian., Var. Hist., V 14; Nonn., Dionys., II 51; Adae. Maced., in Anthol. Palat., VI 228; Schol. in Hom., Odyss., XII 353. Dezelfden, het offer te Lindus: Conon, fr. 1 (Jacoby; ad 11); Apollod., Bibl., II 5, 11; Philostr. Maj., Img., II 24; Lactant., Inst. Divin., I 21, 31–36; Tzetz., Chil., II 385–387. Romeinen: Ovid., XV 120–142. Vgl. Qoran, II 66 (71).
221. Herod., Hist., II 42 (Thebanen); Sext Empir., Pyrrh. Hyp., III 220; Schol. Veron., in Vergil., Aen., II 714; Pap. Giessen, XCIX 11–13. Niet gegeten: Aristag. Miles., fr. 7 (Jacoby); Plut., De Is. et Osir., 4, 5; Juven., Sat., XV 11–12; Chaerem., apud Hieron., Adv. Jovin., II 7. Libyers, hetzelfde: Sext. Empir., Pyrrh. Hyp., III 223.
222. Herod., Hist., II 42 (Mendesiërs), 46; Pap. Giessen, XCIX 11–13. Niet gegeten: Juven., Sat., XV 12.
223. Schapen, geofferd in de gouw Mendes: Herod., Hist., II 42; in de gouw Nitriotis: Strab., Geogr., XVII 1, 23; elders: Herod., Hist., II 45. Schapen, gegeten in de gouw Lycopolis: Plut., De Is. et Osir., 72.
224. Zie noot 11.
225. De god Janus: Macrob., Saturn., I 9, 9. De ziel: Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 47 (Kroll; lezing Festugière); Idem, Comment. in Platon. Tim., p. II 130, 246, 293 (Diehl); vgl. Damasc., De Prim. Princip., 89 (p. 219, 5, Ruelle).
226. God: zie noot 466. Het altaar: Plut., Paral. Min., 9.
227. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 40–56, deel LII, Leiden, 1971, blz. 71–75; Tijd (zie noot 205), § 4.
228. Germanen, vier herten: Edda, Grímnismál, 33; Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 15; Tijd (zie noot 205), § 5.

vatting betreffende het huwelijk ligt in deze definities besloten. De verbinding van man en vrouw tot verwekking van het kind heeft natuurlijke structuur.[229] De man is de zon, de vrouw is de aarde. De zon bevrucht de aarde door haar kegelvormig uitwaaierende lichtstraling, de aarde baart. De man, de zon, is de top des huwelijks,[230] hij telt als één; de vrouw, de aarde, is de grondlijn of het grondvlak daarvan, zij telt als twee of vier.[231] Het huwelijk zelf, de verbinding beider, telt als 1 + 2, of drie,[232] of als 1 + 4, of vijf.[233] Al naar gelang dezer alternatieven is het driehoek dan wel pyramide.

De Zonnegod, voor de Egyptenaren de god Re, huwt vier gemalinnen en gaat daarmede het polygame huwelijk aan. Het huwelijk van zijn vertegenwoordiger op aarde, de god-mens Osiris, bigaam en met twee gemalinnen, geldt in de sacrale letterkunde der Egyptenaren echter als het voor de mens maatgevende prototype[234] De werkelijkheid was nog anders. Als het ideale huwelijk op aarde gold het huwelijk des priesters, en dat was monogaam.[235] De zonnegod Amon-Re is ,,de stier dezer vier jonkvrouwen''.[236] De Griekse staatsman Themistocles en de Romeinse keizer Elagabalus traden op, staande op een door vier naakte jonge vrouwen getrokken wagen.[237] De humor, die wij in deze daden zoeken, ontbrak ten enen male; beider bedoeling

229. De Geboorte van Horus, blz. 209–225, § 47–53; blz. 491, noot 6091. Waartoe: Oudh. Med. deel LV, Leiden, 1974, blz. 164, noot 1237–1247; deel LVII, Leiden, 1976, blz. 229, noot 1725, onder 4^0 (op blz. 301), deel LXI, Leiden, 1980, blz. 220, noot 2388, 2389, blz. 250, noot 2740, 2741. De duim mannelijk, de vier vingers vrouwelijk, Indiërs: Āpastambagṛhjasūtra, II 4, 11–13; Āśwalājanagṛhjasūtra, I 7, 3–4; Hiraṇjakešigṛhjasūtra, I 6, 20, 1. Zie noot 233, 236, 429, 464, 468, 581.
230. Zie noot 567.
231. De Geboorte van Horus, blz. 281, 282, noot 2992–2995, blz. 282, noot 3000–3013. De getallen 2, 4 en 8 symbolizeren de deugd: Hippolyt., Refut., IV 43, 8.
232. Nicom. Geras., apud Jambl., Theol. Arithm., 16; De Geboorte van Horus, blz. 88, noot 588, blz. 90, afb. 16. De viervoudigheid der vrouw wordt uitgedrukt door de hiëroglyfe 𓅱, variant van de normale, 𓅱, in de late tempelteksten: CHASSINAT-DAUMAS, Le Temple de Dendara, deel VI, blz. 166,6, 167,9.
233. Pythag., apud Plut., De E apud Delph., 8; Plut., Quaest. Rom., 2; Anatol., apud Jambl., Theol. Arithm., 24, 31–32; vgl. Damasc., De Prim. Princip., 209. Als negen, zijnde 1 + 8: Stat., Silv., I 2, 4–5. Getal der rechtvaardigheid: De Geboorte van Horus, blz. 448, noot 5208.
234. De Geboorte van Horus, blz. 87–88, § 27.
235. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 80, 3: Heliod., Aethiop., II 24. Vgl. Hieron., Epist., CXXIII 7. Zie noot 1021.
236. Pap. Leiden, I 350, V 4 (ZANDEE); De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 3, noot 4; Pap. Straatsburg, no. 2 + 7, IV 6 (P. BUCHER, Kêmi, deel I, Parijs, 1928, blz. 156). Vgl. Cleanth. Stoic., fr. I 499 (VON ARNIM); Jambl., De Myst., VIII 3; Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 191 (KROLL); De Geboorte van Horus, blz. 367, noot 3683. Zie noot 429, 464, 468, 581, hieronder.
237. Themistocles: Idom. Lamps., fr. 4 (JACOBY). Elagabalus: Lamprid., Antonin. Heliog., 29, 2. De vier poten van de troon van de hemelgod Zeus, ieder gedragen door vier Caryatieden: Pausan., Graec. Descr., V 11, 2; vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 156, noot 1126.

was zichzelf als de gepersonifieerde Zonnegod te doen bejubelen.[238] Het huwelijk met vier vrouwen is indirect geattesteerd bij de Perzen[239] en de Indiërs,[240] welke laatsten ook acht vormen van huwelijkssluiting kennen.[241] Het bestaat tot in het heden bij de Moslims.[242]

De aarde wordt in de letterkunde der grijze oudheid beschouwd als plat vlak, rond als een schijf of vierkant als een tegel.[243] Over haar vorm en uitgestrektheid bestaat geen zekerheid. Verondersteld wordt echter, dat zij in haar geheel omstroomd wordt door een rivier, de Oceaan, welke al naar gelang van het gekozen model ringvormig is[244] of uit vier tegenover elkander liggende rechte delen bestaat.[245] De platte aarde bezit vier hoekpunten[246] en, mits vierkant gedacht, vier zijden. De hemel is als prototype met de aarde gelijkvormig.[247] Beider oppervlakte valt in vier delen, vier continenten uiteen;[248] gedetailleerder, in 4 × 4, of zestien delen.[249] De deling wordt bewerkt door vier cosmische rivieren, die aan de hemel vanuit het zenith,[250] op

238. Vgl. B.H. STRICKER, De Brief van Aristeas, Amsterdam, 1956, blz. 134, noot 1263, 1264.
239. Viermalige incest: Šājast-nē-šājast, XVIII 4; Riwājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, VIII, F 2–3, LVI 16; Camephis, blz. 34, noot 251, 252.
240. Ašwamedha, no. 39 (DUMONT). Rāǧasūja: J.C. HEESTERMAN, The Ancient Indian Royal Consecration, 's-Gravenhage, 1957, blz. 41, 44. Verder: Mahābhārata, XVI 8, 24–25; Rāmājaṇa, IV 25, 25. Dans der vier of acht maagden bij de huwelijkssluiting: Šānkhājanagṛhjasūtra, I 11, 5.
241. Āšwalājanagṛhjasūtra, I 6, 1-8; Baudhājanadharmasūtra, I 11, 20, 1–9; Gautamadharmašāstra, IV 6–13; Manusmṛti, III 20–21; Jāǧñawalkjasmṛti, I 58–61; Wiṣṇusmṛti, XXIV 17–26. Vgl. Āpastambadharmasūtra, II 5,11,17–5,12,2; Wāsiṣṭhadharmašāstra, I 28–35.
242. Mālik ibn Anas, Al-Muwaṭṭa', Nikāḥ, 43, 54, 55. Vgl. Qoran, IV 3.
243. De Geboorte van Horus, blz. 352, noot 3380–3383.
244. De Geboorte van Horus, blz. 446, noot 5165.
245. Indiërs: Ṛgweda, IX 33, 6, X 47, 2; Atharwaweda, XIII 3, 6, XIX 27, 3; Mahābhārata, II 9,18, 45,28–29, 49,16, III 83, 60, VI 3, 36, XII 47, 41.
246. Openb., VII 1, XX 8; Cosm. Indicopl., Top. Christ., IV 11. Stad, hetzelfde: II Bar., VI 4.
247. De Geboorte van Horus, blz. 350, afb. 40.
248. Wereld, Joden: zie noot 280; Indiërs: Ṛgweda, I 164, 42; Grieken: Agatharchid., De Mar. Erythr., 64; Nonn., Dionys., II 248; PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. XIII 327. – Hemel, Grieken: Ephor, Cym., fr. 30 (JACOBY); PREISENDANZ, op. laud., no. VII 552, noot 436, hieronder; Romeinen: zie noot 289. – Aarde, Joden: I Hen., LXXVII 1–3; Perzen: Tansar Nāma, p. 40 (MINOVI); Manichaeërs: zie noot 509; Grieken: Herod., Hist., II 16; Ephor. Cym., fr. 30 (JACOBY); Romeinen: Macrob., Comment. in Somn. Scip., II 9, 4; vgl. Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Georg., I, prooem.; noot 278, hieronder.
249. Perzen: Awesta, Widēwdāt, I 1–20; Bundahišn, XXXI 1–40 (ANKLESARIA); Dēnkart, VIII 44, 2; zie noot 504. Indiërs, Praǧāpati, de gepersonifieerde wereld, geteld als 1 + 16, of zeventien: De Geboorte van Horus, blz. 491, noot 6093. Romeinen, zie noot 290.
250. Perzen: vgl. Bundahišn, XXXI 32–33, XXXII 2 (ANKLESARIA). Indiërs: Ṛgweda, I 62,6, 164,42, VIII 100, 10, IX 74, 6; De Geboorte van Horus, blz. 238, noot 2352. Vier tepels van de hemelkoe: Camephis, blz. 15, noot 102 (Voeg toe: Atharwaweda, XVIII 4, 30; Āšwalājanagṛhjasūtra, II 10, 6).

aarde vanuit dezer middelpunt[251] in de vier cardinale richtingen naar de rand stromen. De winden ontstaan juist aan deze rand en waaien naar het middelpunt, recht tegen de rivieren in.[252]

Hemel en aarde, beide in vieren gedeeld door de vier rivieren of winden, zijn stad, ⊗, *nw.t.*[253] Ook de wereld, door hen begrensd, is dat: *ἀρχέτυπος πόλις*,[254] *κοσμόπολις*,[255] *μεγαλόπολις*.[256] Zij is, ideëel[257] en materieel, de stad Gods.[258] Als zodanig beschouwden Grieken en Romeinen, en trouwens de oudere volken, de door hen geschapen wereldrijken. De aardse stad was hareerzijds *μικρόκοσμος*,[259] wereld op verkleinde schaal. Het Joodse spijsoffer, een van tarwe vervaardigde koek of vlade, stelde, als het Perzische,[260] de wereld voor. De hogepriester offerde het in zijn geheel, de priester evenzo, maar in tweeën en vervolgens nogmaals in tweeën gevouwen. De leek offerde het gevouwen en bovendien in vieren gedeeld.[261]

De meetkundige verhoudingen der schepping werden in den beginne door God bepaald.[262] Thot, het gepersonifieerde goddelijke Woord, open-

251. Joden, vanuit het Paradijs: Genes., II 10–14; Phil. Jud., Leg. Alleg., I 63–76; Idem, Quaest. in Genes., I 12; Flav. Jos., Antiq., I 38–39; De Geboorte van Horus, blz. 238, noot 2348–2351.
252. C. DE WIT, Chronique d'Egypte, deel XXXII, Brussel, 1957, blz. 25–39; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 156, noot 1125, 1126.
253. Hemel, Egyptenaren: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 212, noot 7; Joden: IV Ezr., VIII 52; Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 40; zie noot 1142, hieronder; Grieken: Stoic., fr. III 327 (VON ARNIM); vgl. Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 325 (KROLL); Idem, Comment. in Platon. Tim., p. I 33 (DIEHL); Romeinen: Manil., Astron., V 739. – Aarde: zie noot 505.
254. Cornut., Theol. Graec., 6 (p. 6, 6, LANG).
255. Joden: Phil. Jud., De Opif. Mund., 3, 142, 143; Idem, De Gigant., 61; Idem, De Confus. Ling., 106; Idem, De Migr. Abrah., 59; Idem, De Somn., I 243; Idem, De Vit. Mos., I 157; Idem, De Spec. Legib., II 45; Idem, De Provid., II 99 (HADAS-LEBEL); Idem, Quaest. in Genes., III 39. Grieken: Socrat., apud Plut., De Exil., 5; Stoic., fr. III 333 (VON ARNIM); Cynici, Diog Laert., Vit. Philos., VI 63; Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 325 (KROLL).
256. Joden: Phil. Jud., De Opif. Mund., 19, 143; Idem, Leg. Alleg., III 99; Idem, De Cherub., 127; Idem, De Abrah., 71; Idem, De Joseph., 29; Idem, De Vit. Mos., II 51; Idem, De Decal., 53; Idem, De Spec. Legib., I 13, 34; Idem, De Provid., II 31, 49 (HADAS-LEBEL); Idem, Quaest. in Exod., I 1, II 42. Romeinen, *major urbs*: Senec., Dial., IV 31, 7; vgl. Manil., Astron., V 738–739.
257. Phil. Jud., De Opif. Mund., 19–20, 24–25; Idem, De Somn., I 46. Zie noot 1142.
258. Egyptenaren: De Maat der Dingen, blz. 26, noot 193, blz. 35, noot 261. Joden: Phil. Jud., De Cherub., 121; Idem, De Somn., II 248, 250. Stad alleen, Joden: Phil. Jud., De Opif. Mund., 11, 142; Idem, Leg. Alleg., III 99; Idem, De Cherub., 120; Idem, De Poster. Cain., 7; Idem, De Spec. Legib., II 45, III 189; Idem, De Praem. et Poen., 34, 41. Grieken: Stoic., fr. II 528, 645, 1127, 1129, 1130, 1131, III 333, 334, 339 (VON ARNIM); Epictet., Diss., II 5, 26.
259. Epictet., Diss., II 5, 26; Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 33 (DIEHL). De Phoenicische stad Tyrus was *τύπος χθονός, αἰθέρος εἰκών*, beeld van hemel en aarde: Nonn., Dionys., XL 351.
260. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 172, noot 1366, 1367.
261. Mišn., Menāḥ., VII (VI) 4.
262. De Maat der Dingen, blz. 7, noot 48.

baarde haar aan de Egyptenaren als eersten.[263] De koningen dezer laatsten, Moeris[264] en Sasychis,[265] ontwierpen hierop afgaande de wetenschap der geometrie en vertrouwden haar toe aan de zorg der *ἁρπεδονάπται*,[266] landmeters met vermoedelijk priesterlijke rang.[267] De Egyptenaren, door de jaar lijkse overstroming hunner landerijen tot landopmeting als het ware gedwongen,[268] bezaten hierin erkende vaardigheid. De vreemdelingen kwamen om zich door hen te laten onderrichten: Thales,[269] Pythagoras,[270] Democritus,[271] Plato.[272] Het is de symboliek dezer Egyptische geometrie, die voor het hier behandelde onderwerp van belang is. Toespelingen daarop zijn in de inheemse teksten legio, maar zij zijn dikwijls moeilijk te identificeren en vooralsnog moeilijk tot een geheel te verenigen. De letterkunde van een ander, jonger, maar toch antiek volk, biedt gelukkigerwijze vervangende gegevens. De geometrie begon bij de Romeinen, zoals overal elders, als priesterlijke wetenschap. In het verloop der tijden scheidden zich de *agrimensores* of landmeters van de priesters af en werden in profane staat zelfstandig. Hun stonden professionele geschriften ter beschikking, waarvan beduidende restanten tot in het heden bewaard gebleven zijn.[273] In deze laatste is het een en ander voor de symboliek te winnen.

Plaats werd bepaald bij oriëntatie. De landmeter zette op het op te meten terrein twee rechte lijnen uit. Hij trok de eerste, *decumanus*, van oost naar west, de tweede, *cardo*, loodrecht daarop van zuid naar noord.[274] Dit assen-

263. Plat., Phaedr., 274c; Hecat. Abder., fr. 73 B, 6 (DIELS; ad 11). Joodse kritiek: Artapan., fr. 2 (JACOBY; ad 2).
264. Anticlid., fr. 1 (JACOBY).
265. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 94, 3.
266. Democrit., fr. 68 B, 299 (DIELS). Vgl. Oudh. Med., N. R., deel XXXIX, Leiden, 1958, blz. 61, noot 34.
267. Democrit., fr. 68 A, 1 (DIELS; ad 35); Diod. Sic., Bibl. Hist., I 81, 1; Socrat., Epist., 28 (p. 627–628, HERCHER); Jambl., Vit. Pyth., 19; Apul., Florid., 15. Vgl. Clem. Alex., Strom., VI 4, 36, 1.
268. Herod., Hist., II 109; Megasth., fr. 31 (JACOBY; ad 50); Eudem. Rhod., fr. 133 (WEHRLI); Diod. Sic., Bibl. Hist., I 69,5, 81,2–3; Strab., Geogr., XVII 1, 3; Clem. Alex., Strom., I 16, 74, 2; Porphyr., Vit. Pythag., 6; Jambl., Vit. Pyth., 158; Julian. Apost., Adv. Galil., 178b; Serv., Comment. in Vergil., Bucol., III 41; Boeth., Demonstr. Art. Geom., p. 393, 4–8 (LACHMANN); Lexic. Sud., sub voce *Γεωμετρία*.
269. Thal., fr. 11 A, 1 (ad 24, 27), 11, 21, (DIELS).
270. Pythag., fr. 14, 9 (DIELS); Oenop., fr. 41, 7 (IDEM); Eudem. Rhod., fr. 133 (WEHRLI); Diod. Sic., Bibl. Hist., X 6, 4; Jambl., Vit. Pythag., 19, 158; Socrat., Epist., 28 (p. 627–628, HERCHER); Apul., Florid., 15.
271. Democrit., fr. 68 A, 1 (ad 35), B, 299 (DIELS).
272. Clem. Alex., Protr., VI 70, 1.
273. Uitgegeven door F. BLUME, K. LACHMANN en A. RUDORFF, Die Schriften der Römischen Feldmesser, Berlijn, 1848-1852. Van de heruitgave door C. THULIN, Corpus Agrimensorum Romanorum, Leipzig, 1913, verscheen slechts het eerste deel, onvolledig.
274. Varr., apud Frontin., De Limit., p. 11,9–12,4 (THULIN); Plin., Nat. Hist., XVIII 326, 331; Hygin. Grom., De Limit., p. 54, 7–10, 71,3–73,24 (THULIN); Idem, Const. Limit., p. 131,3–134,17 (THULIN); Fest., De Verb. Signif., sub voce Decima-

kruis was op de vier cardinale punten van de zonnebaan gericht, beginnende bij twee hunner, de punten van opgang in het oosten, en van culminatie in het zuiden. De *decumanus* verdeelde het terrein in twee helften, een zuidelijke en een noordelijke, die, al naar gelang men de blik langs de lijn naar het oosten of naar het westen wendde, als rechter- of als linkerhelft worden betiteld. Evenzo verdeelde de *cardo* het terrein in een oostelijke en een westelijke helft, en deze heetten, afhankelijk eveneens van de blikrichting, voorliggend of achterliggend.[275] Door beide lijnen tezamen werd het terrein in vier percelen verdeeld. De assen, projecties van de dagbaan der zon en van de as des hemels,[276] golden als transcendent en werden in sacrale localiteit onbebouwd gelaten: corridor in tempel en pyramide, arena in het circus, hoofdstraten in de stad.[277] De percelen daarentegen, vier in getal als die der aarde,[278] golden als substraat. Hun oriëntatie was door de assen bepaald. Zij lagen ten opzicht van het snijpunt dezer, de *umbilicus*,[279] in de halve richtingen, zuid-oost, zuid-west, noord-west, noord-oost. Men gaf somtijds de voorkeur aan oriëntatie juist dezer percelen op de cardinale punten. De beide assen kwamen dan in de halve richtingen te liggen, waren fictief en hadden geen cosmische parallel. De Romeinse landmeter werkte ook met deze laatste oriëntatie,[280] maar legde haar aan zijn opmeting niet ten grondslag. De Egyptische deed dat wel. De letter X met omgeschreven cirkel, zegt Porphyrius, was voor de Egyptenaren symbool van de ziel der wereld.[281] Hij denkt kennelijk aan de hiëroglyfe ⊗. Deze wordt, althans in de faraonische

nus (p. 62, LINDSAY); Isid. Hispal., Etym., XV 14, 4; enz. Indiërs: Mānasārašilpašāstra, VI 21.

275. Behalve noot 274: Varr., De Ling. Latin., VII 7; Hygin. Grom., Const. Limit., p. 132, 2–4 (THULIN); Fest., De Verb. Signif., sub voce Postica linea (p. 262–263, LINDSAY); Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 453; Idem, Comment. in Vergil., Bucol., IX 15; Dolab., De Limit., p. 303,22–304,7 (LACHMANN); Isid. Hispal., Etym., XV 4,7; enz. Van de technische terminologie van het *templum* en zijn onderdelen is hier afgezien.
276. Vgl. Varr., apud Frontin., De Limit., p. 12, 1–4 (THULIN); Hygin. Grom., De Limit., p. 132, 13–17 (IDEM): de *decumanus* oorspronkelijk *duodecimanus* geheten. De *decumanus* was dus projectie van de Dierenriem, de Ecliptica; het getal twaalf symbolisch voor de lichtdag.
277. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 15, noot 101, blz. 27, noot 238, blz. 30, noot 269; waartoe afb. 1 op blz. 10, en afb. 6 op blz. 26.
278. Zie noot 231.
279. Plin., Nat. Hist., XVIII 327, 331, 332; Hygin. Grom., Const. Limit., p. 159, 2 (THULIN). Door een steen gemarkeerd: Strab., Geogr., XII 4, 7; Liv., Ab Urb. Cond., I 18, 6. Zo vooral te Byzantium: *ἐκεῖ ἵστατο ἐν μέσῳ τοῦ τετραστῴου στήλη χαλκῆ τοῦ Ἡλίου*: ,,aldaar stond in het middelpunt der vier galerijen een bronzen stèle van de Zonnegod'', Joann. Malal., Chronogr., XII, p. 124, d (ed. Venet.). Standplaats van het vizier-instrument: Plin., Nat. Hist., II 182, VI 212; Nips., Op., p. 285,16, 288, 1, 3 (LACHMANN). De *umbilicus* der stad Rome: Notit. Urb. Rom. Reg. XIV, Reg., VIII; Itin. Einsidl., 1,5, 6,7, 7,8 (JORDAN).
280. Plin., Nat. Hist., XVIII 331–332. Joden: I Hen., LXXVII 1–3; III Hen., XII 4; Midr. Numer. Rabb., II 10; Pirq. Rabb. Eliez., 3. Zie noot 496.
281. Porphyr., apud Procl., Comment. in Platon. Tim., p. II 247 (DIEHL).

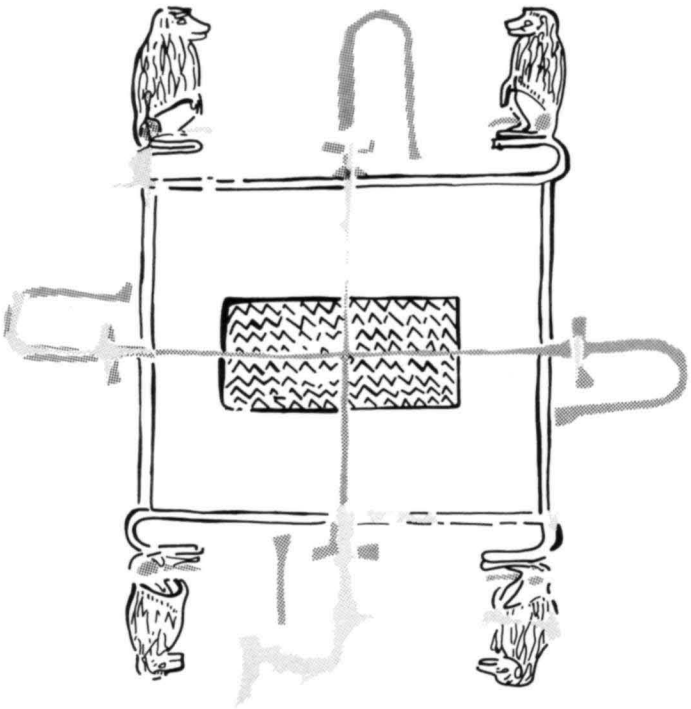

Afb. 1. De Oceaan
Oriëntatie der wereldassen

periode,[282] steeds aldus, nimmer als ⊕ wedergegeven,[283] terwijl in een vignette in het Dodenboek de verticale en de diagonale oriëntatie elkander afwisselen, afb. 1 en 2,[284] dus als gelijkwaardig werden beschouwd. De pyramide is met de zijden op de cardinale punten georiënteerd, maar haar ribben, op aarde geprojecteerd, vormen diagonalen, afb. 3. Nadat *decumanus* en *cardo* waren uitgezet, werd het terrein begrensd. De landmeter trok aan wederszijden beider assen een daaraan evenwijdige rechte lijn en verkreeg al doende een vierkante of rechthoekige oppervlakte, het *templum*; term verwant met het Griekse werkwoord *τέμνειν*, ,,snijden'', en hier in zijn oorspronkelijke betekenis gebezigd van afgesneden, geïndividueerd stuk grond. Het *templum* was naar zijn vorm transcendent, copie des hemels. Het was

282. Oriëntatie der straten op de windrichtingen maakt de stad fris, schoon en zonnig: Oribas., Coll. Medic., IX 20, 1–2. Tochtig en ongezond: Vitruv., De Archit., I 6, 1.
283. Zeer zelden in de Graeco-Romeinse tempelinscripties.
284. Dodenb., CXXV, vignette. Afb. 1, ontnomen aan het exemplaar van Nebseni, Brits Museum, no. 9900, is hier wedergegeven naar een tekening, welwillend ter beschikking gesteld door de heer T. G. H. JAMES, conservator; vgl. E. NAVILLE, Das Aegyptische Todtenbuch, Berlijn, 1886, deel I, pl. 138. Afb. 2, ontnomen aan het exemplaar van Nesichonsoe, Museum van Oudheden te Caïro, nummer onbekend, wedergegeven naar E. NAVILLE, Papyrus Funéraires de la XXIe Dynastie, Parijs, 1912–1914, deel I, pl. XXIX. De bij deze Verhandeling gevoegde lijntekeningen zijn vervaardigd door de heer J.N.J. Caspers, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

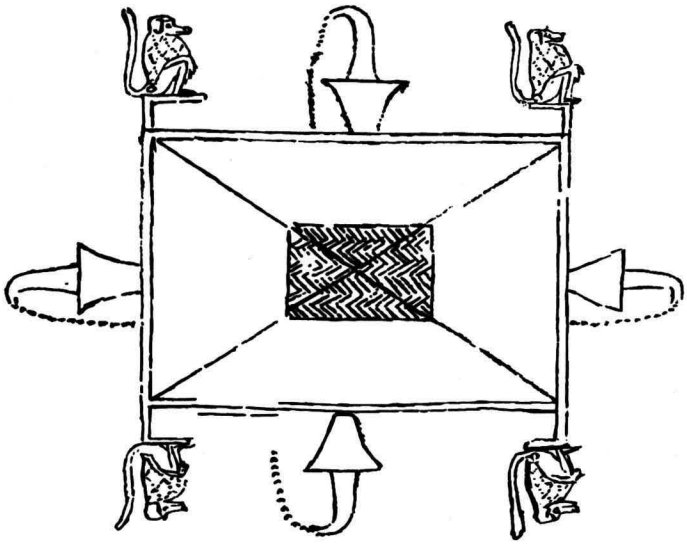

Afb. 2. De Oceaan
Oriëntatie der werelddelen

naar zijn materie, de aarde, substraat. Als de aarde was het baarmoeder en mocht slechts een enkele ingang hebben.[285] De individuatie werd voltooid, doordat men er met de ploeg een vore omheen trok.[286]

Het leerstuk der heiligheid van plaats stond in zijn practische toepassing onder de hoede van het college der *augures*, oorspronkelijk drie leden tellend.[287] Voordat de landmeter zijn werk aanving, wijdde de *augur* de nog braak liggende grond in. Hij sloeg zijn tent, *tabernaculum*,[288] op boven de *umbilicus* en zette het *templum* op de hemel uit, nauwkeurig, niet slechts in vier,[289] maar in zestien[290] percelen. Hij projecteerde vervolgens het *templum*

285. Varr., De Ling. Latin., VII 13; Fest., De Verb. Signif., sub voce Minora templa (p. 146, LINDSAY). Vgl. B.H. STRICKER, Architectonische Monoliethen, Amsterdam, Oxford, New York, 1978, blz. 4, noot 4 en 5.
286. Cat., Orig., I, fr. 18 (SCHRÖDER); Varr., De Ling. Latin., V 143; Vergil., Aen., VII 157; Ovid., Fast., IV 825–826; Manil., Astron., IV 555–556; Plut., Quaest. Rom., 27; Idem, Romul., 11; Fest., De Verb. Signif., sub voce Primigenius sulcus (p. 270–271, LINDSAY); Lyd., De Mensib., IV 73. Een stier aan de buitenzijde, een koe aan de binnenzijde van de ploeg gespannen: vgl. De Geboorte van Horus, blz. 169, noot 1565–1566.
287. Naar het getal der Romeinse *tribus*: Cicer., De Republ., II 16; Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 22, 3; Liv., Ab Urb. Cond., X 6, 7; Lex Colon. Genetiv., 67. Het ledental werd door Caesar op zestien gebracht: Dio Cass., Hist. Rom., XLII 51, 4.
288. Cicer., De Divin., I 33, II 75; Idem, De Nat. Deor., II 11; Liv., Ab Urb. Cond., IV 7, 3; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., I 1, 3; Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 178. *Tremnu*: Tab. Iguv., VI A, 2, 16. *Οἴκημα*: Dio Cass., Hist. Rom., LVIII 5, 7. *Σκηνή*: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 5, 1; Plut., Marcell., 5.
289. Cicer., De Divin., I 31, II 42. Vgl. Hygin. Grom., De Const. Limit., p. 154, 9–10 (THULIN).
290. Cicer., De Divin., II 42; Plin., Nat. Hist., II 143; Serv., Comment. in Vergil., Aen., VIII 427; Martian. Capell., De Nupt. Philol. et Merc., I 45–62.

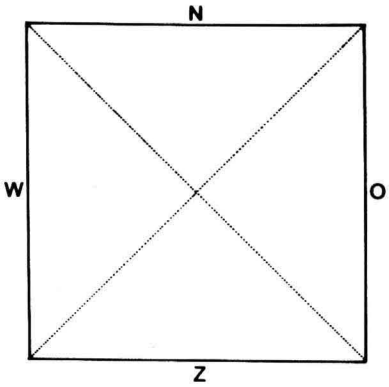

Afb. 3. De pyramide, grondvlak
Oriëntatie der werelddelen

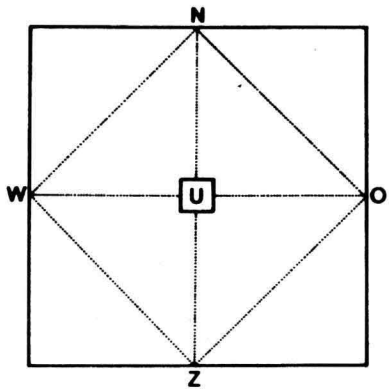

Afb. 4. Het templum
Oriëntatie der wereldassen

op de aarde. Dat alles geschiedde bij formule[291] en bij geste.[292] De hemel is prototype;[293] het Woord, transcendent, bepaalt de materie.[294]

De *augur* sprak daarop een toekomstverwachting uit. Hij hield zich aan de voorstelling, die zich de hem omringende schare van de goddelijke besluitvorming maakte: God, gezeteld in het zenith tussen zijn beide vogels, van dewelke die ter rechterzijde de uitvoering der positieve, die ter linkerzijde de uitvoering der negatieve besluiten tot taak had.[295] God echter was de Zonnegod die nimmer stil staat, doch zijn baan langs de zuidelijke helft des hemels trekt en al naar gelang van het ogenblik des daags plaats neemt in het oosten, zuiden, westen of noorden. De *augur* in het *tabernaculum* vormde het zwaartepunt (U) van vier gelijkbenige driehoeken, getrokken tussen de zon als top en eenheid en de aarde als basis en vierheid, de driehoeken ZOW, WZN, NWO en ONZ van afb. 4.[296] Hij wendde zich naar een der vier richtingen, in zaken des levens naar het oosten of het zuiden, waarin de zon boven, in zaken des doods naar het westen of het noorden, waarin de zon onder de horizon staat. Zijn keuze viel in de grote meerderheid der gevallen op de oostelijke richting, daar de plechtigheid, waarvoor zijn medewerking

291. *Effatio*: Varr., De Ling. Latin., VI 53, VII 8; Cicer., De Legib., II 21; Idem, Epist. ad Attic., XIII 42, 3; Liv., Ab Urb. Cond., X 37, 15; Gell., Noct. Attic., XIII 14, 1; Fest., De Verb. Signif., sub voce Minora templa (p. 146, LINDSAY); Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 13, 446, II 692, III 463, VI 197. Vgl. Šatapathabrāhmaṇa, III 1, 1, 4.
292. Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 92, VI 191.
293. De Geboorte van Horus, blz. 359, noot 3526. Vgl. Varr., De Ling. Latin., VII 6: *Templum tribus modis dicitur: ab natura, ab auspicando, a similitudine. Ab natura in caelo, ab auspiciis in terra, a similitudine sub terra.* Alsook Pompon., in Digest., XLIII 24, 21, 2: *In opere novo tam soli quam caeli mensura facienda est.* Waartoe: Venul., ibid., XLIII 24, 22, 4.
294. De Geboorte van Horus, blz. 218–221, § 51.
295. Zie noot 227.
296. Zie noot 470.

werd ingeroepen, gewoonlijk als symbolische geboorte kon worden geduid. De voorbereidingen werden dan gedurende de nacht, voor zonsopgang, getroffen.[297] De *augur* observeerde nu de vlucht der vogels. Deze waren verdeeld in twee groepen, de *alites* of ,,vliegende'' vogels, zijnde de valk en de overige accipitrieden, en de *oscines* of ,,sprekende'' vogels, zijnde de kraai, de uil en enige andere.[298] Van belang vooral was de vraag, of de vogel van links of van rechts kwam aangevlogen.[299] Maar op de details dezer profetie zij hier niet ingegaan.

Zijn van de oudere, aan de Romeinse voorafgaande antieke litteraturen de geschriften betreffende de sacrale geometrie verloren gegaan, in haar alle vindt men toepassingen der leer. – 1° Bij de Egyptische tempel behoorde de ,,akker van Osiris''.[300] Deze was vierkant en bestond uit vier percelen. Hij werd echter in drie banen bezaaid, met gerst voor, met tarwe achter en met vlas in het midden.[301] Het ploegen en het zaaien geschiedden, onder reciet van heilige teksten en met voorgeschreven ritueel, in de herfst. De oogst viel vier maanden later, in de winter. De opbrengst der drie gewassen werd gebruikt voor de vervaardiging van het vegetatieve beeld van Osiris,[302] symbool der wederopstanding. – 2° Het heilige veld (*ὀργάς*) te Meroë was voor de stad gelegen, aan de overzijde van de rivier, en gewijd aan Zon, Maan en Dionysus. Hierop werden de grote publieke offers opgedragen, door de vorst bijgewoond in een vierhoekig prieel.[303] – 3° Het Joodse heiligdom besloeg in het nimmer uitgevoerde ontwerp van Ezechiël een vierkant oppervlak.[304] Dat deden ook de stad Jeruzalem[305] en het heilige hefoffer.[306] Dit

297. Gell., Noct. Attic., III 2, 10; Censorin., De Die Natal., XXIII 4; Macrob., Saturn., I 3, 7.
298. Cicer., De Divin., I 120; Idem, De Nat. Deor., II 160; Idem, Epist. ad Famil., VI 6, 7; Fest., De Verb. Signif., sub vocib., Alites, Inebrae, Oscines, Praepetes (p. 3, 97, 214–215, 224, 286–287, LINDSAY); Gell., Noct. Attic., VII 6; Serv., Comment. in Vergil., Aen., I 394, III 246, 361, 374, IV 462, VI 15; Isid. Hispal., Etym., VIII 9, 20, XII 7, 75–78.
299. Plaut., Asin., 259–261; Varr., apud Fest., De Verb. Signif., sub voce Sinistrae aves (p. 454, LINDSAY); Cicer., De Divin., I 12, 85, 120; Atei. Capit., De Jur. Augur., fr. 2 (BREMER); Dionys. Halic., Antiq. Rom., I 86, 3; Plut., Quaest. Rom., 78; Idem, Num., 7; Prob., Comment. in Vergil. Bucol., IX 13; enz. Perzen: Xenoph., Instit. Cyr., II 1, 1. Joden: afwijzend: Hecat. Abder., fr. 21 (JACOBY; ad 203–204).
300. Osirismysterie, 59–65 (CHASSINAT).
301. Vlas transcendent aan gerst en tarwe, dwz. het (linnen) kleed, de ziel, transcendent aan het vlees, maar ook de priesterschap transcendent aan het volk. Vgl. Architectonische Monoliethen, blz. 9, noot 41; Legis Actio Sacramento, blz. 5, noot 20. Gerst transcendent aan tarwe, dwz. de natuur transcendent aan de cultuur, de staat: zie noot 795.
302. Waartoe: SULZE, Angelos, deel III, Leipzig, 1930, blz. 73–75 (noot 4 en 5). Zie noot 88, hierboven.
303. Heliod., Aethiop., X 2, 6. Vgl. Oudh. Med., deel XLVIII. Leiden, 1967, blz. 49, noot 64.
304. Ezech., XLII 15–20, XLV 2.
305. Ezech., XLVIII 16–17, 30–35.
306. Ezech., XLV 1–6, XLVIII 20.

heilige hefoffer was verdeeld in drie stroken. In de noordelijke bevond zich de stad met haar voorland,[307] in de zuidelijke waren de levieten gezeteld,[308] in de middelste bevond zich de tempel en verbleven de priesters.[309] Het hemelse Jeruzalem, beschreven in de Openbaring, werd opgemeten door een engel met een gouden rietstok.[310] De stad, uit de hemel nedergedaald, was gelegen op een hoge berg.[311] Zij was vierkant; haar lengte, breedte en zelfs haar hoogte waren gelijk.[312] Zij was door een muur omringd en had twaalf poorten,[313] drie aan iedere zijde, en een straat.[314] In haar midden was geen tempel, maar troonde God zelf, met het lam.[315] Zij baadde in licht en werd nimmer door de nacht verduisterd.[316] – 4° De tempel op het in de Indische Oceaan gelegen, mythische eiland Panchaea, wellicht het huidige Socotra, besloeg een oppervlakte van vier vierkante plethren en bezat een toegangsweg van vier stadiën. Aan het einde daarvan ontsprong een rivier genaamd *Ἡλίου ὕδωρ*, ,,Water der zon''.[317] De aan de tempel ondergeschikte vlakte ter grootte van tweehonderd stadiën[318] was als deze aan de Zonnegod heilig.[319] Boven haar lag een berg, *Οὐρανοῦ δίφρος*, ,,Troon van Uranus'', of *Τριφύλιος Ὄλυμπος*, ,,Triphylische Olympus'' geheten. – 5° In de cosmografie der Perzen was de wereld verdeeld onder zestien volken,[320] dus vierkant. De mythische koning Jima bouwde op goddelijk bevel, in het midden van de landstreek Persis,[321] een vierkante ommuurde ruimte in vier percelen, verdeeld in drie afdelingen van ongelijke grootte, waarin hij negentienhonderd mensen, dieren en planten beschutting gaf tegen de dreigende cosmische winter.[322] De Achaemenieden, in de historische periode, hadden het plein,

307. Ezech., XLV 6, XLVIII 15, 18–19.
308. Ezech., XLV 5, XLVIII 13–14. Het zuiden transcendent aan het noorden: G. Posener, Sur l'Orientation et l'Ordre des Points Cardinaux chez les Egyptiens, Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen aus dem Jahre 1965, Philologisch-Historische Klasse, Göttingen, 1965, blz. 69–78; Bundahišn, XXVIII 9 (Anklesaria). De zon culmineert in het zuiden. De lijn noord-zuid (in afb. 4 de lijn UZ) is projectie op het platte vlak van de lijn der doeloorzaak.
309. Ezech., XLV 3–4, XLVIII 9–12.
310. Openb., XXI 15.
311. Openb., XXI 10.
312. Openb., XXI 16.
313. Openb., XXI 12–13. Naar de twaalf stammen Israëls, zie noot 493.
314. Openb., XXI 21.
315. Openb., XXI 22.
316. Openb., XXI 23–25.
317. Euhem., fr. 3 (Jacoby; ad 44, 1–3).
318. Zo groot was het gehele eiland: ibid. (ad 42, 2).
319. Ibid. (ad 44, 5); Plin., Nat. Hist., X 4.
320. Zie noot 249.
321. Bundahišn, XXIX 14 (Anklesaria). Ondergronds: Bundahišn, XXXV 56 (Idem); Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, LXII 15. Met dit laatste bedoeld: primordiaal.
322. Awesta, Widēwdāt, II 22–42, met commentaar; Bundahišn, XVII 11, XXIV 25, XXIX 5, 6, 14, XXXV 56 (Anklesaria); Dēnkart, VII 1,24, 9,4, VIII 44, 4; Dātastān-ī-Dēnīk, XXXVII 95; Riwājat in idem, XLVIII 17; Zand-ī-Wahuman-Jasn, IX 14; Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, XXVII 27–31, LXII 3, 15–19; Ajātkār-ī-

waaromheen het koninklijke paleis en de regeringsgebouwen gelegen waren, als vrijmarkt, *ἐλευθέρα ἀγορά*, gereserveerd. Het lagere volk mocht daar niet komen en alle handelsverkeer was er verboden. Het plein was in vier percelen verdeeld, in welke zich respectievelijk de knapen, de jongelieden, de volwassen mannen en zij, die de dienstplichtige leeftijd gepasseerd waren, opstelden. Ieder dezer vier groepen stond onder twaalf aanvoerders, overeenkomstig het getal der Perzische stammen. De opgeroepenen vormden de burgerwacht; hun taak was de bewaking der stad.[323] – 6° De priester, die bij de troonsbestijging van de Indische vorst de zalving had verricht, verkreeg van deze een stuk land in vier percelen ten geschenke.[324] Hij ontving, als het ware, de wereld. De Indische landbouwer verrichtte alvorens de akker te bezaaien en te ploegen een gebed naar de vier windrichtingen.[325] – 7° Het heilige veld (*ὀργάς*) der Grieken, aan de goden gewijd,[326] werd veelal onbebouwd gelaten[327] en stelde derhalve de aarde in haar primordiale staat voor. Het bestond steeds uit vier percelen.[328] Het bekendst was het Rharische veld te Eleusis, het eerste door de mens bebouwde stuk grond.[329] Die mens was Triptolemus, wiens heiligdom, altaar en dorsvloer erin of erbij gelegen waren. Het werd jaarlijks met grote plechtigheid geploegd, en het graan, dat ervan geoogst werd, was gereserveerd voor de cul-

Ǧāmāspīk, VII 1, 9, XVII 4. Sad dar, X 7; Sad Darband Huš, XXXV 25; Šāpūr Bharūčī, Riwājat, p. II 61, 11 (UNVALA; blz. 428, DHABHAR); Bahman Jašt, p. II 99, 10 (UNVALA; blz. 478, DHABHAR); Ǧāmāsp Nāma, p. II 108, 5–6 (UNVALA; blz. 492, DHABHAR).

323. Xenoph., Inst. Cyr., I 2, 3–5.
324. Aitarejabrāhmaṇa, VIII 20; Āpastambašrautasūtra, XVIII 19, 7; Baudhājanašrautasūtra, XII 7 (blz. 96, 5), 16 (blz. 110, 3, CALAND). Vgl. Mahābhārata, VII, Append. I, no. 8, 574, XIII 61,1–93, 65,20–35, XIV 3, 17.
325. Āšwalājanagṛhjasūtra, II 10, 4; Šānkhājanagṛhjasūtra, IV 13, 5. Vgl. Jubil., XIII 19.
326. Poll., Onom., I 10.
327. Eleusis: Androt. Athen., fr. 30 (JACOBY); Philochor. Athen., fr. 155 (JACOBY); Demosth., Or., XIII 32; Callim., fr. 495 (PFEIFFER); Plut., Pericl., 30; Pausan., Graec. Descr., III 4, 2; Harpocr., Lexic., sub voce *Ὀργάς*; Hellad., apud Phot., Bibl., cod. 279 (p. 534a, 12–15, BEKKER); F. SOKOLOWSKI, Lois Sacrées des Cités Grecques, Parijs, 1969, blz. 61, no. 32, 30.
328. *Τετράγυος*: Hom., Odyss., VII 113, XVIII 374, met scholia; Callim., Hymn., III 176; Apollon. Rhod., Argon., III 412, 497, 1344.
329. Hom., Hymn., II 450–452; Eurip., Supplic., 28–31; Hermesian. Alex., fr. 7 (POWELL; ad 19); Marm. Par., A 13 (JACOBY); Plut., Conjug. Praec., 42; Pausan., Graec. Descr., I 38, 6; Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Ῥάριον πεδίον*. Voor de betekenis van de naam, vgl. Lexic. Sud., sub vocib. *Ῥάριον (τὸ βρέφος), Ῥάρος (ἡ γαστήρ)*. Zo ook Etym. Magn., sub voce *Ῥάρος*. Schol. Vatic., in Dionys. Thrac., De Art. Gramm., p. 143, 13 (HILGARD) geeft voor *ῥάρος* in het Aeolische dialect de betekenis *ἔμβρυον*; Lexic. de Spirit., p. 215 (VALCKENAER) die van *ἀμβλωθρίδιον βρέφος*, abortief kind. Dit alles herinnert aan de Egyptische term *rnn* of *rr*, voor het verzorgen van de zuigeling: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 436, 1–17, 437, 1–2, blz. 439, 1–12. Als substantief, kind: ibid., blz. 435, 17. Dusaules: Hippolyt., Refut., V 7, 4.

tus.[330] Andere soortgelijke terreinen lagen te Buzygium[331] en te Scirum,[332] beide te Athene. Op het laatstgenoemde werd waarzeggerij bedreven met dobbelspel[333] en vogelschouw.[334] Het land Attica bracht als eerste tarwe en gerst voort.[335] De Thessaliërs hadden een vrijmarkt als de Perzen.[336] Ook bij hen was deze wapenplein. – 8° Op het Iḏafellir, het Ida-veld der oud-Noorse mythologie, verenigden zich de goden tot schepping der cultuur[337] en tot beraad.[338] Daarboven bouwden zij hun paleis, Asgard, het hemelgewelf. Toen het voltooid was, stelde Odin twaalf rechters aan en dezen zetelden zich in het midden van het gebouw, op het Ida-veld.[339] Dit was blijkbaar op het middelpunt der aardoppervlakte gelegen, en zal dan benaming geweest zijn van de aardoppervlakte zelf.

De antieke stad was heiligheidsgebied op groter schaal. Zij had vier hoeken[340] en was vierkant,[341] zij was verdeeld door twee elkander rechthoekig kruisende hoofdstraten[342] en telde vier wijken.[343] Militaire noodzaak moet de reden geweest zijn, waarom men veelal van dit vierkante stadsplan afweek en de voorkeur gaf aan het ronde. De ronde stad, ⊗, was beter verdedigbaar; haar indeling was overigens dezelfde. Het viervoudige karakter der stad bleek dikwijls uit haar naam. Aldus van het Egyptische *Ḫmnw*, ,,de Acht'', zijnde Hermopolis; het Joodse קרית־ארבע, ,,Stad der Vier'', oorspronkelijke naam van Hebron; het Assyrische *Arba-ilu* of *Arbela*, ,,de Vier Goden'', in Adiabene; *Ὀκτάπολις*, ,,Achtstad'', of *Τετράπολις*, ,,Vierstad'', individuele en gefedereerde steden in en buiten Griekenland. De Egyptische

330. Pausan., Graec. Descr., I 38, 6; Marm. Par., A 13 (JACOBY). Vgl. Aristid. Rhet., Or., XXII 4; Schol. in Pind., Olymp., IX 150 (99); G. DITTENBERGER, Sylloge Inscriptionum Graecarum, eerste uitgave, Leipzig, 1898–1901, deel II, blz. 291–320, no. 587, regel 119–120, 251–262.
331. Plut., Conjug. Praec., 42.
332. Plut., Conjug. Praec., 42. Vgl. Philochor. Athen., fr. 14 (JACOBY); Aristodem. Theb., fr. 9 (JACOBY); Strab., Geogr., IX 1, 9; Pausan., Graec. Descr., I 36, 4.
333. Poll., Onom., IX 96; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1397, 24–26 (ed. Rom.); Phot., Lexic., sub voce *Σκιραφεῖα*, vgl. ibid., *Σκίρον*.
334. Hesych., Lexic., sub voce *Σκειρόμαντις*.
335. Plat., Menex., 237e; Aristid. Rhet., Or., I 45.
336. Aristot., Polit., 1331, a–b.
337. Edda, Vǫlospá, 7.
338. Edda, Vǫlospá, 60.
339. Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 13, 52.
340. Zo de tempel: Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., II 512; Fest., De Verb. Signif., sub voce Minora templa (p. 146, LINDSAY).
341. Joden: Talm. Babl., ᶜĒrūb., 55a–57a. Perzen: Comment. in Awesta, Widēwdāt, I 17. Grieken, Alexandrië: vgl. Strab., Geogr., XVII 1, 8. Dezelfden, Nicaea: ibid., XII 4, 7. Romeinen, *Roma quadrata*: Enn., Ann., fr. 157 (VAHLEN); Varr., apud Solin., Coll. Rer. Memor., I 17; Plut., Romul., 9; Fest., De Verb. Signif., sub voce Quadrata Roma (p. 310–312, LINDSAY); Tzetz., Comment. in Lycophr., Alex., 1232, ad finem.
342. Zie noot 277.
343. Egyptenaren: de hiëroglyphe ⊗. Grieken, Antiochië: Strab., Geogr., XVI 2, 4. Dezelfden, Athene: zie noot 542. Romeinen, Rome: zie noot 553.

stad Mendes was heilig aan de vier elementen, die daarin ieder over hun eigen kapel beschikten.[344] De vier kapellen waren in het heiligdom in het midden der stad tegenover elkander opgesteld en verdeelden deze laatste, althans ideëel, in vier delen. Het vierdelige plan der antieke stad kan door opgraving worden blootgelegd. Ieder Europees dorp heeft zijn twee elkander onder een rechte hoek kruisende hoofdstraten. Bijzonder goed bewaard en van redelijke ouderdom zijn de vestingsteden der Vikingen. Een viertal dezer, alle in Denemarken gelegen, zijn tot op heden onderzocht, de steden Aggersborg, Fyrkat, Nonnebakken en Trelleborg.[345] De hiëroglyfe ⊗ is in Egypte niet beter dan in haar gerealizeerd.

Na de ontdekking van de bolvorm der aarde had de ringvormige oceaan geen bestaansreden meer. Hij werd echter aangehouden ter plaatse, waar hij voordien gelegen had, in het verre oosten en het verre westen,[346] nam dus de vorm aan van een grote cirkel over de beide polen getrokken. Ook voor het hoge noorden bleef hij op deze wijze behouden, maar in het zuiden ontstond een lacune en bleek de wereld onbegrensd. Een grens werd geconstrueerd door de oceaan ten tweeden male te projecteren, ditmaal op de evenaar. Deze indeling leverde vier vastelanden op.[347] De viervoudigheid der aardoppervlakte, in het oudere wereldbeeld door de vier cosmische rivieren gemarkeerd, bleef aldus in het jongere gehandhaafd.

Het cosmische huwelijk verbindt de Zonnegod met de aardschijf in haar geheel en met ieder harer delen, de afzonderlijke landen en steden. Het land Egypte is ,,het oog – wij zeggen: de oogappel – van Re'',[348] en dit oog is tevens de door de god bevruchte baarmoeder.[349] De stad Thebe is ,,de moederlijke woning van de bevruchter der hemellichamen'',[350] van Re zelf dus, wiens ,,oog'' ook zij is.[351] Zij is ,,de moeder der goden, waaruit al wat is geworden is''.[352] Zij is ,,de moeder der steden'',[353] geheel zo als Egypte de

344. D.P. HANSEN, Journal of the American Research Center in Egypt, deel VI, zonder plaats, 1967, blz. 5–16; C. L. SOGHOR, ibid., blz. 16–32.
345. P.G. FOOTE en D.M. WILSON, The Viking Achievement, Londen, 1980, blz. 267–272, met afb. 41. De straten dezer steden zijn op de windrichtingen georiënteerd.
346. De Maat der Dingen, blz. 27, noot 199–203.
347. Crat. Mall., fr. 35 (METTE); Strab., Geogr., II 5, 5; Agenn. Urb., De Controv. Agr., p. 22, 6-33 (THULIN). De vastelanden waren *τετράπλευρος*, trapeziumvormig: Strab., Geogr., II 1,31, 5,6,9.
348. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel I, blz. 107, noot 11; Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 24, noot 3.
349. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel I, blz. 107, noot 9. Vgl. Esna, inscr. 321, 24 (SAUNERON).
350. K. SETHE en O. FIRCHOW, Thebanische Tempelinschriften aus Griechisch-Römischer Zeit, Berlijn, 1957, blz. 115, no. 142, 10: *ḥw.t-mw.t n b3ḥ śb3.w*. Vgl. Pap. Leiden, I 350, VI 12 (ZANDEE).
351. Pap. Leiden, I 350, I 14, II 12 (ZANDEE).
352. SETHE-FIRCHOW, op. laud., blz. 13, no. 14f: *mw.t mśj nṯrw, ḫpr ḫpr.w nb ỉm.ś*. Vgl. Nonn., Dionys., XLI 270: *ἀρχέγονος*.
353. E. NAVILLE, The Temple of Deir el Bahari, Londen, 1894–1908, deel V, pl. CL: *nw.t mw.t nw.wt*; SETHE-FIRCHOW, op. laud., blz. 35, no. 49b, blz. 36, no. 49c, blz. 37, no.

moeder is der landen.[354] In deze leer is de huwelijkssluiting van de god met zijn aardse gemalin term voor de stichting van staat, stad of cultus.[355] Vele steden in Egypte waren door de oude goden gesticht, Diospolis, Heliopolis, Hermopolis, Apollinopolis, Panopolis, Ilithyaspolis.[356] Maar beschrijvingen of zelfs maar vermeldingen van de daarbij gevierde huwelijksplechtigheid ontbreken in de inheemse teksten. Dat gemis wordt ons enigermate vergoed door de Grieken, die vele herinneringen aan het huwelijk van god met staat of stad in hun mythologische geschriften bewaren.[357] De zonnegod Apollo ontvoerde de maagd Cyrene naar Libye, waar hij haar, als personificatie van de gelijknamige stad, huwde.[358] De maagd Daphne vluchtte voor Apollo, die zich in haar verliefd had. De aarde nam haar op, zij veranderde in een struik, de laurier, en werd tot schutsvrouwe van de stad Antiochië.[359] Dionysus en Poseidon dongen naar de hand van de maagd Beroë. Zij koos laatstgenoemde en was personificatie van de stad Berytus.[360] De zonnegod Helius huwde een eiland, de maagd Rhodus,[361] de hemelgod Zeus evenzo de maagd Aegina.[362] Poseidon, als god der zee in zekere zin variant van de god des Nijls, huwde Libye, die als koningin regeerde over het sedertdien naar haar genoemde land.[363] Het zijn de Grieken ook, die vermelden, dat de Egyptische stad Memphis gesticht werd bij het huwelijk der goden Hephaestus en Aphrodite.[364] De Noren in het hoge noorden noemen de aarde

49o, blz. 115, no. 143, 3: *mw.t.śn pw ḳm3.śn*. Berytus, voedster der steden: Nonn., Dionys., XLI 143; Mekka, moeder der steden: Qoran, VI 92, XLII 5 (7). Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 404, noot 4404.

354. Vgl. Horapoll., Hierogl., I 22; De Geboorte van Horus, blz. 245, noot 2436; blz. 404, noot 4405–4410.

355. ,,Uw maker is Uw man'': zie noot 990. – Nagekomen notitie: De Zonnegod verbindt hemel en aarde, ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel III, blz. 446, noot 8. Hij verbindt de beide landen, ibid., blz. 449, noot 13. ,,Vereniger der beide landen'' heet ook de farao, ibid., blz. 446, noot 3, blz. 449, noot 12. Het symbool dezer vereniging, , staat op zijn troon afgebeeld. Men vraagt zich af, of in deze typeringen het werkwoord *sm3* niet veeleer met ,,huwen'' dan met ,,verbinden'', ,,verenigen'' vertaald moet worden. Waartoe: ibid., blz. 450, noot 4–6.

356. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 12, 6; De Geboorte van Horus, blz. 66, noot 499. Phoeniciërs, Byblus: Phil. Bybl., fr. 2 (JACOBY; ad 10, 19).

357. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., IV 72.

358. Hesiod., fr. 215, 216 (MERKELBACH-WEST); Pind., Pyth., IX 1-70; Diod. Sic., Bibl. Hist., IV 81, 1.

359. Pausan., Graec. Descr., VIII 20, 2–4; Philostr., Vit. Apollon., I 16; Liban., Or., XI 94–96; Joann. Chrysost., De Sanct. Babyl. contr. Julian. et Gent., 12; Sozomen., Hist. Eccles., V 19, 6; Cosm. Hieros., Comment. in Gregor. Nazianz., Carm., II 2, 7, 256–257 (p. 499–500, MIGNE).

360. Nonn. Dionys., XLI 263–XLIII 449.

361. Pind., Olymp., VII 34-36, 69–71, met scholia (63–66, 127–131).

362. Pind., Nem., VIII 6–7, met scholia (6, 12); Idem, Isthm., VIII 21–22, met scholia (45).

363. Isocr., Or., XI 10.

364. Menandr. Laod., Comment. I de Encom., p. 358 (SPENGEL).

gemalin van hun god Odin.[365] Een aanzet tot soortgelijke speculaties was bij hen aanwezig.

De vrouw, zijnde substraat, was symbool van plaats en ruimte.[366] Die symboliek heeft de eeuwen getrotseerd. Wij staan in ons land onder de hoede van de Nederlandse Maagd, de Duitsers, Engelsen en Fransen in het hunne onder die van Germania, Brittannia en Marianne. In de oudheid beperkte de symboliek zich tot de stad. Het Egyptische woord *nw.t*, ,,stad'', wordt in de latere periode met het teken als *mw.t*, ,,moeder'', geschreven.[367] In een optocht te Alexandrië onder de regering van Ptolemaeus II Philadelphus waren de steden voorgesteld door vrouwen, in kostbare gewaden gehuld en gouden kransen[368] op het hoofd dragend.[369] De gebezigde term ,,krans'' lijkt ontoereikend. De godin Isis zegt in de eveneens uit de eerste jaren van het Ptolemaeïsche bewind daterende, aan haar opgedragen Memphietische hymne: *Ἐγὼ περιβόλους πόλεων ἔκτισα*,[370] ,,Ik heb de muren der steden gesticht''. De gepersonifieerde stad draagt in de antieke iconografie niet de krans, *στέφανος*, maar de muurkroon, *πυργωτὸς στέφανος*, *turrita corona*.[371]

De symboliek was voor de antieken realiteit. Perseus, zoon van de hemelgod Zeus en de maagd Danaë, stichtte de stad Tarsus in Cilicië en offerde daarbij een maagd, Parthenope.[372] Orestes en Iphigenia, kinderen van Agamemnon en Clytemnestra, kwamen op hun omzwervingen in Palestina. Daar werd een stad gesticht en Iphigenia werd uitgenodigd een maagd, Nyssa genoemd, ten offer te brengen; welke uitnodiging zij aanvaardde.[373] Nyssa was de naam van de geboorteplaats van de god Dionysus in het verre oosten; het Palestijnse Nyssa was de stad, die in het Oude Testament voorkomt als Beth-Sean. Geschiedde dit alles in de mythische voortijd, in het volle licht der geschiedenis offerde Alexander de Grote bij de stichting der naar hem genoemde stad Alexandrië in Egypte een maagd, voor de gelegen-

365. Egils Saga Skalla-Grímssonar, LVII 30.
366. De Geboorte van Horus, blz. 172, noot 1618.
367. H.W. FAIRMAN, Annales du Service des Antiquités de l'Egypte, deel XLIII, Caïro, 1943, blz. 303. Vgl. K. SETHE, Urgeschichte und älteste Religion der Ägypter, Leipzig, 1930, blz. 120, noot 2.
368. Tekst: *στέφανοι*.
369. Callixin. Rhod., fr. 2 (JACOBY; ad 33).
370. Hymn. Memph. in Isin, 51. De muur, die de stad omsluit, is daarom heilig: Plut., Quaest. Rom., 27; Idem, Romul., 11. Hij beantwoordt aan de *3ḫ.t*, die de aarde omsluit, vgl. Cornut., Theol. Graec., 6, alsook aan de huid, die dat het lichaam des mensen doet, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 487, noot 5979–5982. Zij alle, muur, *3ḫ.t* en huid, symbolizeren de baarmoeder, waarbinnen geboorte en wedergeboorte plaats vinden, vgl. ibid., blz. 53–55, § 19, blz. 351–357, § 77; noot 579, hieronder.
371. Cornut., Theol. Graec., 6. Tijdens de bruiloft werd de muurkroon gedragen door de *pronuba* of bruidleidster: Lucan., De Bell. Civil., II 358; vgl. A.ROSSBACH, Römische Hochzeits- und Ehedenkmäler, Leipzig, 1871, blz. 66–68.
372. Joann. Malal., Chronogr., II (p. 15a, ed. Venet.: *εἰς ἀποκαθαρισμὸν τῆς πόλεως*).
373. Joann. Malal., Chronogr., V (p. 58d, ed. Venet.). Het beeld van Tyche.

heid door hem betiteld als Macedonia.[374] Zijn voorbeeld werd gevolgd door de Diadoche Seleucus I Nicator. Deze offerde bij de stichting der stad Antiochië een maagd genaamd Aemathe,[375] bij de stichting der stad Laodicea een maagd genaamd Agave[376] en ten derden male bij de stichting der stad Apamea een maagd Pella genaamd,[377] naar de Macedonische hoofdstad. Boven het graf al dezer deed hij een beeld oprichten der godin Tyche, getooid met de muurkroon; het beeld te Antiochië boven de gepersonifieerde rivier Orontes gezeteld en gedragen door vier zuilen.[378] Het kan in Egypte onder de Ptolemaeën niet veel anders zijn toegegaan. In ieder geval zal het Tychaeum te Alexandrië, een sedertdien met de grond gelijk gemaakt heiligdom,[379] de plaats geweest zijn, waar Alexander de Grote zijn offer bracht. De Romeinse keizers verboden het mensenoffer, maar vermochten hun wil in de provincie niet overal op te leggen. Een stad gold zonder een dergelijk offer niet als ritueel gesticht.[380] Verdere gevallen worden vermeld onder de regering der keizers Augustus,[381] Tiberius,[382] Hadrianus,[383] Nerva[384] en Trajanus.[385] Op de 12e van de maand Payni, wanneer de Nijl begint te wassen en het land Egypte als het ware herschapen wordt, placht voor de komst der Arabieren in de zevende eeuw A.D. een maagd als offer in de rivier te worden verdronken.[386] Het huwelijk van de god Dionysus met de gemalin

374. Joann. Malal., Chronogr., VIII (p. 81a, ed. Venet.).
375. Pausan. Damasc., fr. 10 (JACOBY; ad 4–5).
376. Pausan. Damasc., fr. 10 (JACOBY; ad 9).
377. Pausan. Damasc., fr. 10 (JACOBY; ad 10).
378. Pausan. Damasc., fr. 10 (JACOBY; ad 5). De beeldhouwer was Eutychides van Sicyon. Een copie van diens werk bij M. BIEBER, The Sculpture of the Hellenistic Age, New York, 1955, blz. 40, met afb. 102; waartoe noot 385, hieronder. Op vier zuilen rusten de aarde: De Geboorte van Horus, blz. 353, noot 3399, en het eiland Delus: ibid., blz. 405, noot 4424. De vrouw baarde haar kind boven vier tegels: ibid., blz. 230, noot 2248.
379. A. CALDERINI en S. DARIS, Dizionario dei Nomi Geografici e Topografici dell'Egitto Greco-Romano, Caïro en Milaan, vanaf 1935, deel I, blz. 155.
380. Zie Bijlage.
381. Joann. Malal., Chronogr., IX (p. 93e, ed. Venet.: *εἰς ἀποκαθαρισμόν*). De stad Ancyra in Galatië, de maagd Gregoria.
382. Joann. Malal., Chronogr., X (p. 99c, ed. Venet.). Het circus te Antiochië, de maagd Antigone.
383. Dio Cass., Hist. Rom., LXIX 11, 2-3 (*ἱερουργηθείς ὡς ἡ ἀλήθεια ἔχει*). De stad Antinoüpolis in Egypte. De geofferde was ditmaal een knaap, Antinoüs; vgl. II Kon., XVI 3. Door Hadrianus, die persoonlijk aanwezig was, ontkend.
384. Joann. Malal., Chronogr., X (p. 114a, ed. Venet.). De stad Anazarbus in Cilicië, de maagd Cepara. Met beeld van Tyche.
385. Joann. Malal., Chronogr., XI (p. 117, b–c, ed. Venet.: *ὑπὲρ λύτρου καὶ ἀποκαθαρισμοῦ τῆς πόλεως*). De stad Antiochië, de maagd Calliope. Te harer ere werd in het theater een Nymphaeum opgericht, waarin een copie van het destijds door Seleucus I Nicator geplaatste beeld, zie noot 378.
386. Ibn ᶜAbd-al-Ḥakam, Futūḥ Miṣr, p. 150,8–151,2 (TORREY); De Geboorte van Horus, blz. 112, noot 931, 932; waartoe Sarcoph., IV 138b. – De boeren in de Egyptische Delta hadden de plicht na de voltooiing van een nieuwe dijk een rund bij wijze

van de Archont-koning werd te Athene jaarlijks in het Bucolium gevierd.[387] Een mensenoffer kan dit in historische tijd niet meer geweest zijn.

Toen de zeden zich verzachtten, werd het bloedige offer vervangen door het onbloedige: ,,Aan Zeus (dwz. aan Amon-Re), wie de bewoners van het Egyptische Thebe bovenal vereren, wordt de schoonste en van familie aanzienlijkste maagd gewijd. De Grieken betitelen zulke (maagden) als *παλλάδες*. Zij prostitueert zich en geeft zich aan wie zij maar wil, totdat de natuurlijke reiniging des lichaams bij haar optreedt. Dan wordt zij aan een man gegeven. Doch voordat dit geschiedt, bedrijft men na afloop van de periode harer prostitutie rouw over haar''.[388]. Het stond de vrouw vrij het heiligdom boven het huwelijk te verkiezen, in welk geval zij als priesteres en in kuisheid haar taak voortzette.[389] Uit de bloedige periode moet de begeerte der families dateren zich te onderscheiden door het offer een harer kinderen, alsook de geslachtelijke vrijheid, die het slachtoffertje in haar laatste levensdagen werd toegekend. De technische term voor het bouwoffer, *παλλάς*, wordt nu ook vermeld.

Het huwelijk van zon en aarde heeft de vegetatie tot vrucht. Tot deze laatste behoorde oorspronkelijk ook de mens. De eerste mensen groeiden spontaan uit de door de zon bevruchte en verwarmde, eerst onlangs uit het oerwater opgedoken, nog vochtige en modderige aarde op. De geslachtelijke voortplanting ving eerst aan op het ogenblik, waarop de aardschijf uitgedroogd was en hard was geworden.[390] Alle antieke volken waanden zich het middelpunt der wereld en meenden, dat de spontane generatie bij henzelf aangevangen had. Het land Egypte, en daarin de stad Thebe, bracht de eerste mensen voort, daar het een voor de voortplanting gunstig klimaat bezit en jaarlijks door de Nijl wordt overstroomd.[391] De Aethiopiërs gevoelden zich autochthoon om dezelfde redenen en waren van mening, dat deze

van bouwoffer in de Nijl te werpen. Dit corvee werd in de tweede helft van de veertiende eeuw A.D. afgeschaft door Al-Malik Aẓ-Ẓāhir Barqūq: Al-Maqrīzī, Al-Ḫiṭaṭ, XXXIX 21 (p. II 92, 14-15, WIET).

387. Aristot., Athen. Respubl., III 5.
388. Strab., Geogr., XVII 1, 46.
389. Herod., Hist., I 182. Vgl. Diod. Sci., Bibl. Hist., I 47, 1.
390. Egyptenaren: Corp. Herm., I 17; vgl. B.H. STRICKER, De Overstroming van de Nijl, Leiden, 1956, blz. 8, noot 26. Perzen: Bundahišn, XIV 10 (ANKLESARIA); Wičītakihā-ī-Zātspram, III 76; Riwājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, XLVI 36-37. Grieken: Parmen., fr. 28 A, 51 (DIELS); Zeno El., fr. 29 A, 1 (IDEM, ad 29); Empedocl., fr. 31 A, 72, 75, 81, B, 57-62 (IDEM); Anaxag., fr. 59 A, 112 (IDEM); Archel., fr. 60 A, 1 (17), 4 (IDEM; ad 5); Democrit., fr. 68 A, 139, B, 5, 3 (IDEM); Protag., fr. 80 C, 1 (IDEM); Plat., Sophist., 247c, 248c; Idem, Polit., 271a-273e; Aristot., Ars Rhet., 1360b; Zeno Stoic., fr. I 124 (VON ARNIM); Stoic., fr. II 739 (IDEM); Hipp. Rheg., fr. 6 (JACOBY). Romeinen: Mel., Chorogr., I 52. Germanen: Snorri Sturluson, Edda, Gylfaginning, 8. Geslachtelijke voortplanting: Macrob., Saturn., I 8, 8.
391. Herod., Hist., II 2; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 10, 1, 3, 7; Clem. Alex., Protr., I 6, 4; Horapoll., Hierogl., I 22; Cels., apud Orig., Contr. Cels., IV 36. De stad Thebe: Diod. Sic., Bibl. Hist. I 50, 1.

laatste een ieder moesten overtuigen.[392] Autochthoon waren ook de bewoners der Phoenicische steden Berytus[393] en Tyrus.[394] De Joden beschouwden zich als kinderen van Jahwe, hun vader,[395] en van het land Palestina[396] of de stad Jeruzalem,[397] hun moeder. Onder de Grieken hielden de bewoners der steden Athene[398], Delphi en Thebe[399] der eilanden Aegina[400] en Rhodus,[401] alsook de Achaeërs,[402] de Arcadiërs[403] en de Cynuriërs[404] zich ervan overtuigd ter plaatse aan de aarde ontsproten te zijn. De Phrygiërs en de Panchaeërs in de Indische Oceaan dachten niet anders dan zij[405].

Het leerstuk, door de filosofen ontworpen, werd door de juristen in de praktijk gebracht. Het eerstegeboorterecht, dat de natie zich als geheel toekende, werd in haar boezem opgeëist door haar regenten. Dezen leidden

392. Diod. Sic., Bibl. Hist., III 2, 1.
393. Nonn., Dionys., XLI 51–58, 65–66, 83–84, 143–144.
394. Nonn., Dionys., XL 432–433, 537.
395. Exod., IV 22, 23; Deut., XIV 1, XXXII 6, 18; Jezaj., XLIII 6, LXIII 16, LXIV 7 (8); Jerem., XXXI 8 (9); Maleach., II 10; enz.
396. Talm. Jer., Mōᶜ. Qāṭ., p. 81c, 51.
397. Jezaj., XLIX 17, 20, 21, 22, 25, LI 18, 20, LIV 13, LX 4, 9; Jerem., V 7; Klaagl., I 16, 20, III 51, IV 2; I Bar., IV 8, 9–29, IV 30–V 9; II Bar., III 1–3, X 16; IV Ezr., X 7, 44; Ev. Matth., XXIII 37; Ev. Luc., XIII 34; Paul., Epist. ad Galat., IV 26; Midr. Pesīqt. Rabb., XXVI 1–2; Targ. Hoogl., VIII 5. Hetzelfde, het land Juda: Jerem., L 4, 33.
398. Eurip., Ion, 29, 589–590; Idem, Erechth., fr. 360, 7–10 (Nauck); Hellan., fr. 161 (Jacoby); Herod., Hist., I 57, VII 161, VIII 44; Pherecyd., fr. 7 A, 2 (Diels); Thucyd., Hist., I 2, 5, II 36, 1; Aristoph., Lysistr., 1082; Idem, Vesp., 1076; Lys., Or., II 17; Isocr., Or., IV 24–25, 33, VIII 49, XII 124; Plat., Menex., 237b–238b; Idem, Respubl., 414, d–e, 415d; Idem, Critias, 109d; Lycurg., Or., I 100 (8); Demosth., Or., XIX 261, LX 4; Apollod. Athen., fr. 106 (Jacoby); Flav. Jos., Contr. Apion., I 21; Dio Chrysost., Or., LXIV 12; Favorin., fr. 84 (Barigazzi); Aristid. Rhet., Or., I 8, 25–30, 33, 45, 73, 113, 263, 358; Poll., Onom., VIII 109; Moer. Atticist., en Hesych., Lexic., sub voce *Εὐπατρίδαι*; Diog. Laert., Vit. Philos., VI 1; Menandr. Laod., Comment. I de Encom., p. 354 (Spengel: *μεθ' ἡλίου γενέσθαι*); Sopatr., Schol. in Hermogen., Stas., p. IV 79 (Walz; noot 40); Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 144 (Diehl); Phot., Lexic., sub voce *Τεττιγοφόροι*; Lexic. Sud., sub voce ead.: Schol. in Aristoph., Equit., 1331; Schol. in Platon. Euthydem., 302d; Cicer., Or. pro Flacc., 62; Idem, De Republ., III 25; Cels., apud Orig., Contr. Cels., IV 36.
399. Delphi: Strab., Geogr., IX 3, 12; Menandr. Laod., Comment. I de Encom., p. 354 (Spengel). Thebe: Hellan., fr. 161 (Jacoby); Diod. Sic., Bibl. Hist., XIX 53, 4. Voor Deucalion, zie noot 763, hieronder.
400. Hellan., fr. 161 (Jacoby); Pausan., Graec. Descr., II 29, 2.
401. Conon, fr. 1 (Jacoby; ad 47, 4); Zeno Rhod., fr. 1 (Jacoby; ad 56, 3).
402. Pausan., Graec. Descr., V 1, 1.
403. Hellan., fr. 161 (Jacoby); Herod., Hist., VIII 73; Xenoph., Hellen., VII 1, 23; Demosth., Or., XIX 261; Pausan., Graec. Descr., V 1, 1, X 9, 5; Aristid. Rhet., Or., I 358; Cicer., De Republ., III 25; Cels., apud Orig., Contr. Cels., IV 36; H. Pomtow, Mittheilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts, Athenische Abtheilung, deel XIV, Athene, 1889, blz. 15–40 (inscriptie B, op blz. 17).
404. Herod., Hist., VIII 73.
405. Phrygiërs: Cels., apud Orig., Contr. Cels., IV 36. Panchaeërs: Euhem., fr. 3 (Jacoby; ad 42, 5).

hun feitelijke, maar omstreden macht af uit hun afstamming en rechtvaardigden zich als zijnde erfgenamen Gods. Hun onderdanen de pretentie latend spontaan uit de vaderlandse bodem te zijn voortgekomen, verklaarden zij zichzelf vrucht van een door God met zijn aardse gemalin, een door hem uit de bevolking gekozen maagd, formeel en wettelijk gesloten huwelijk; al dus de wet stellend boven de natuur. Het zijn gewoonlijk koningen, die in het mythische verleden uit deze geografisch bepaalde echtverbintenissen stamden. Het huwelijk van Apollo en Cyrene werd gezegend met de geboorte van twee zonen, Autuchus en Aristaeus.[406] Autuchus werd door het nageslacht met een heiligdom in Cyrenaïca geëerd,[407] Aristaeus vestigde zijn roem onder de Grieken als profeet.[408] Maar Cyrene zelf, niet haar zonen, regeerde als eerste over de naar haar genoemde stad.[409] Helius verwekte bij Rhodus zeven zonen, de Heliaden,[410] die koningen werden over het eiland van die naam en over het daarbij behorende eilandenrijk. Zeus en Aegina hadden slechts een enkel kind, Aeacus,[411] en dit werd de stamvader van het Aeginetische koningshuis der Aeacieden. Uit het huwelijk van Poseidon en Libya kwam onder vele andere kinderen Busiris voort, de latere koning van Egypte.[412]

Krachtens geboorte tot het koningschap gerechtigd, nam de antieke koning bij zijn kroning het koninkrijk tot zijn gemalin. De farao was gemaal van Egypte;[413] als vertegenwoordiger zij het van Re op aarde, zij het van Osiris, de gepersonifieerde Nijl, aan wie het Nijldal tot vrouw was.[414] Gemaal huns koninkrijks waren ook de Joodse,[415] de Perzische[416] en de Indische[417] koning. De Seleuciede Antiochus IV Epiphanes ,,verrichtte de

406. Phylarch., fr. 16 (JACOBY); Acesandr., fr. 4 (IDEM).
407. Ptolem., Geogr., IV 4, 4.
408. Pind., Pyth., IX 59–65; enz.
409. Zie noot 406; waartoe noot 363. Anders: Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XIII 7, 1.
410. Pind., Olymp., VII 71-72, met scholia (131–132); Hellan., fr. 137 (JACOBY); Zeno Rhod., fr. 1 (IDEM; ad 56,3–57,8).
411. Hom., Il., XXI 189; Hesiod., fr. 205 (MERKELBACH-WEST); Plat., Gorg., 526e; Diod. Sic., Bibl. Hist. IV 72, 5; Apollod., Bibl., III 12, 6; Pausan., Graec. Descr., II 29, 2; Schol. in Hom., Il., XVI 14; Stat., Theb., VII 319–320; Hygin., Fab., LII.
412. Isocr., Or., XI 10; Hygin., Fab., LVI, CLVII 4. Zie noot 363.
413. K.A. KITCHEN, Ramesside Inscriptions, Oxford, vanaf 1968, deel II, blz. 235, regel 8, blz. 289, regel 12–13.
414. Médamoud, inscr. 346, 4 (DRIOTON); S. SAUNERON, Revue d'Egyptologie, deel XV, Parijs, 1963, blz. 57–60; De Geboorte van Horus, blz. 109–121, § 34. De hemelse Nijl: ibid., blz. 121, noot 1015; Schol. in Arat., Phaen., 359.
415. Gemaal des volks: II Regn., XVII 3 (LXX). Ziel des volks: II Sam., V 1; I Chron., XI 1.
416. Huwelijk van Frāsiāk met Spandarmat, de gepersonifieerde Aarde: Šatrastānihā-ī-Ērān, 38.
417. Mahābhārata, XII 329, 50.

(bruilofts)gang op een telganger (gezeten)[418] en veinsde te Hiërapolis[419] de godin Diana[420] te willen huwen. Terwijl de overigen de maaltijd bereidden, haalde hij uit het heiligdom de (cultische) vaten, (tilde) deze na gespijsd te hebben van de tafel en nam hen als bruidschat met zich mede; met uitzondering van de ring, die hij als enige onder de geschenken der godin (aldaar) achterliet''.[421] Hij verscheen met zijn leger voor de om zijn rijkdommen vermaarde tempel der godin Nanaea in de Perzische stad Elymaïs.[422] ,,Antiochus kwam aldaar onder voorwendsel met de (godin) gemeenschap te willen hebben[423] met zijn strijdmakkers, ten einde op het grootste gedeelte der (tempel)schatten bij wijze van bruidschat de hand te leggen. De priesters van het Nanaeum stalden deze uit en toen Antiochus met klein gevolg de muur van het heiligheidsgebied benaderde, sloten zij (de poort daarvan) op het ogenblik, waarop hij[424] binnentrad. Daarop openden zij het geheime luik in het gelambrizeerde plafond, wierpen stenen neder, waarmede zij de veldheer verpletterden, sneden de lijken aan stukken, ontnamen hun de hoofden en wierpen deze naar hen, die buiten stonden''.[425] Antiochus blies onverrichter zake de aftocht en stierf niet lang daarna in de Perzische stad Tabae, van onbekende ligging.[426] De Romeinse triumvir Marcus Antonius wilde bij zijn intrede in de Griekse stad Athene als herboren Dionysus geëerd worden en had zich dienovereenkomstig uitgedost. ,,De Atheners kwamen hem bij zijn aankomst met hun vrouwen en kinderen tegemoet en begroetten hem als Dionysus. Het zou alles goed afgelopen zijn, indien hun Attische verbeeldingskracht hun geen parten had gespeeld. Zij boden hem hun (godin) Minerva ten huwelijk aan en smeekten hem dit aanbod te aanvaarden. Antonius stemde in het huwelijk toe, maar bedong van hen een bruidschat van duizend talenten. Toen zei een dezer Griekse snuiters:[427] ,,Mijn heer! Zeus huwde Uw moeder Semele zonder bruidschat''. Hij werd niet bestraft, maar de verloving kwam de Atheners op duizend talenten te staan.[428]

De ziel verhoudt zich tot het lichaam als het getal een tot het getal vier.[429]

418. Vgl. Polyb., Hist., XXX 26, 4; Diod. Sic., Bibl. Hist., XXXI 16, 2; en eventueel B.H. STRICKER, Jezus' Koningschap, Amsterdam, Oxford, New York, 1979, blz. 11, noot 92 en 93.
419. De stad Bambyce in Syrië, het huidige Manbidj.
420. De Syrische godin Atargatis.
421. Gran. Licin., Hist. Rom., XXVIII 6.
422. Identiteit van godin en stad onzeker.
423. Tekst: *ὡς συνοικήσων*.
424. Bedoeld is de veldheer des konings, niet de koning zelf.
425. II Machab., I 14–16.
426. Polyb., Hist., XXXI 9; I Machab., VI 1–4; II Machab., IX 5–29; Flav. Jos., Antiq., XII 354–357; Porphyr., fr. 56 (JACOBY); Sulpic. Sever., Chron., II 22, 5–6.
427. Tekst: *Graeculi*. Een Romeins auteur is aan het woord.
428. Senec. Sen., Suas., I 6. Vgl. Dio Cass., Hist. Rom., XLVIII 39, 2.
429. Egyptenaren: Asclep. Herm., 3, 7, 11; Legis Actio Sacramento, blz. 19, noot 168. Joden: Phil. Jud., Quis Heres, 283. Grieken: vgl. Pythag., apud Hippolyt., Refut., VI 23,4, 24,1. Zie noot 229, 233, 236, 464, 468, 581.

Het kind erft van de vader de essentiële eenheid, van de moeder de materiële vierheid. De menselijke ziel, actueel een, bestaat potentieel uit vier[430] of acht[431] delen, zoals de ziel der wereld uit acht sfaeren.[432] De Joodse priester was in vier kleden gehuld, de Joodse hogepriester in acht.[433] Het menselijke lichaam bestaat uit vier delen, zijnde hoofd, romp, armen en benen,[434] of anders hoofd, borst, buik en blaas,[435] beantwoordende aan de vier hemelstreken;[436] uit acht[437] of uit zestien[438] delen. Het is samengesteld, potentieel uit de vier elementen der wereld, vuur, lucht, water en aarde,[439] actueel uit de vier sappen, gele gal, bloed, slijm en zwarte gal.[440] Het eerste aspect, waaronder zich de materie toont, is dat der kleuren.[441] De alchemist streefde ernaar de vier elementaire kleuren, geel, violet, wit en zwart, die tevens de kleuren der vier sappen zijn, in zijn retorten op te wekken.[442] Bij de bevruchting verenigen zich de vier elementen, in het zaad door de vader,[443] in het menstruele bloed door de moeder[444] geloosd, tot vorming van de kiem in de baarmoeder. Het lichaam keert na de dood tot de elementen terug.[445] Het werd na het overlijden bij de Egyptenaren door vier balsemers

430. Asclep. Herm., 11; Crant., fr. 4 (MULLACH).
431. Joden: Phil. Jud., De Opif. Mund., 117; Idem, Leg. Alleg., I 11; Idem, Quod Deter., 168; Idem, De Agric., 30; Idem, Quis Heres, 232; Idem, Quaest. in Genes., I 75; vgl. De Geboorte van Horus, blz. 478, noot 5814. Perzen: Kā'ūs Kāmdēn, Riwājat, p. II 55, 3–4 (UNVALA; vertaling, blz. 425, DHABHAR). Grieken: Zeno Stoic., fr. I 143 (VON ARNIM); Chrysipp., fr. I 405, II 879 (IDEM). Stoic., fr. II 827, 828, 830, 831 (IDEM).
432. Joden: Phil. Jud., De Congress., 104. Perzen: Orig., Contr. Cels., VI 22. Grieken: Plat., Respubl., 616d, 617b; Eratosth., Mercur., fr. 15 (POWELL); Schol. in Pind., Olymp., VII 131a (71).
433. Mišn., Jōm., VII 5.
434. Egyptenaren: Asclep. Herm., 11; Herm. Trism., Iatromath., 7 (p. 387, 430, IDELER); Galen., Introd., 10; zie noot 449, hieronder. Joden: vgl. Phil. Jud., De Somn., I 25. Perzen: Dēnkart, IV 104–105. Indiërs, met dubbele telling van armen en benen, zes delen: Sušruta, Saṃhitā, Šarīrasthāna, V 2; Agniweša, Čarakasaṃhitā, Šarīrasthāna, VII 5; Wāgbhaṭa, Aṣṭāṅgahṛdajasaṃhitā, II 3, 1. Grieken: vgl. Anatol., apud Jambl., Theol. Arithm., 26.
435. Grieken: Diocl. Caryst., apud Paul. Aegin., Compend. Medic., I 100, 2–5; Anon., Epist. Hippocrat. ad Ptolem. Reg., p. III 425–428 (BOISSONADE).
436. Zosim. Alchim., p. 231, 3–8 (BERTHELOT-RUELLE); Atharwaweda, I 11, 2.
437. Joden: zie noot 452. Indiërs: Mahābhārata, XII 293, 35.
438. Egyptenaren: Camephis, blz. 59, noot 514. Perzen: vgl. noot 249. Indiërs: Mahābhārata, XII 224,43, 233,8, 293,8; vgl. Šatapathabrāhmaṇa, VII 2, 2, 17, IX 2, 2, 2.
439. De Geboorte van Horus, blz. 470, noot 5608. Uit vijf (1 + 4) elementen: Mahābhārata, XII 258, 24.
440. De Geboorte van Horus, blz. 464–475, § 104.
441. Zeno Stoic., fr. I 91 (VON ARNIM).
442. Zosim. Alchim., Op., p. 199, 2–3 (BERTHELOT-RUELLE); Christian. Alchim., Op., p. 417, 21–22 (IDEM).
443. De Geboorte van Horus, blz. 99–109, § 31–33.
444. De Geboorte van Horus, blz. 139, § 38.
445. De Geboorte van Horus, blz. 230, noot 2249.

gebalsemd[446] en in vier[447] of acht[448] sarcofagen bijgezet. De ingewanden, eraan ontnomen, werden daarneven geplaatst, verpakt in vier lijkvazen, de vier kinderen van Horus voorstellend,[449] of in zestien *rkś* genaamde vazen.[450] Voor de slachting der offerdieren stonden in de tempel te Jeruzalem acht slachtbanken ter beschikking,[451] waarop de lichamen der gedode dieren werden uitgesneden.[452] De Indiërs deelden het lijk van de overledene in vier delen alvorens het op de brandstapel te leggen.[453] Men dacht bij dit alles aan de wederopstanding. De Grieken legden vier wijnranken onder het dode lichaam in het graf.[454]

Wereld en mens zijn in de tijd. De tijd is actueel het nu, potentieel de duur;[455] en ook deze verhouden zich als een tot vier. De wereldgeschiedenis telt vier perioden, de gouden, zilveren, bronzen en ijzeren.[456] Het jaar telt vier seizoenen,[457] het etmaal vier delen, in beide gevallen bepaald door de vier cardinale punten van de zonnebaan: lenteëvening, zomerzonnewende, herfstevening, winterzonnewende, of ook: zonsopgang, culminatie, zonsondergang en onderste culminatie. Het etmaal wordt gemeten in *τρίωροι*, perioden van drie uur,[458] die de dag in vier delen[459] en de nacht in vier wa-

446. K. SETHE, Hieroglyphische Urkunden der Griechisch-Römischen Zeit, Leipzig, 1904–1916, blz. 161, 6.
447. G. LEFEBVRE, Le Tombeau de Petosiris, Caïro, 1923–1924, deel II, blz. 31, no. LVIII, 29. Voorbeeld: Monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas, Leiden, 1841–1894, deel III: Momies et Cercueils de Momies Egyptiennes (M 24–27), blz. 1–4, met pl. 1–7.
448. M. HEERMA VAN VOSS, De Spreuk om de Kisten te Kennen, Dodenboek, 193, Leiden, 1971; IDEM, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel C, Berlijn, 1974, blz. 103–104, met pl. 7.
449. Oudh. Med., deel XLIX, Leiden, 1968, blz. 30–31, noten 391–399. De vier zonen van Horus, de vier ledematen: Sarcof., VI 391r, 392d. Vgl. Mani, Cephal., V (p. 28, 12–13, POLOTSKY-BÖHLIG).
450. Apisrituaal, XIV 26.
451. Ezech., XL 39–41.
452. Mišn., Šeqāl., VI 4; Idem, Tām., III 5, Idem, Midd., III 5.
453. Al-Masᶜūdī, Murūǧ aḏ-Ḏahab, p. I 168 (BARBIER DE MEYNARD – PAVET DE COURTEILLE).
454. Aristoph., Eccles., 1031; vgl. De Geboorte van Horus, blz. 238, noot 2347.
455. Legis Actio Sacramento, blz. 3, noot 2.
456. Joden: vgl. Dan., II 31–45. Christenen: Orac. Sibyll., I 65-124. Perzen: Zand-ī-Wahuman-Jasn, I 7–11; Dēnkart, III 396, vgl. IX 8, 1–5. Indiërs, zonder de metalen: Mahābhārata, III 187, 31, XII 70, 7–28; Manusmṛti, I 68–73, 81–86, IX 301–302; Wiṣṇupurāṇa, I 3, VI 1. Grieken: Hesiod., Op., 106–201; Arat., Phaen., 96–136; Babr., Fab., I, proöem. Romeinen: Ovid., Metam., I 89–150; Ps.-Senec., Octav., 385–437. Wereldperioden en kleuren: Mahābhārata, III 148,16,23,26,33, 187,31. Zie noot 514.
457. Zie noot 548.
458. Egyptenaren: Necheps. et Petos., fr. 6 (RIESS). Joden: Fragm.-Targ., in Deut., XXXII 4. Indiërs, *jāma*: O. BÖHTLINGK en R. ROTH, Sanskrit-Wörterbuch, St. Petersburg, 1855–1875, deel VI, blz. 126.
459. Egyptenaren: Herod., Hist., IV 181. Joden: Ev. Matth., XX 1–8; Handel., II 15, III 1, X 3, 9, 30; Talm., Jer., Berāk., p. 2d, 11. Dezelfden, de kruisdag: Ev. Matth.,

ken[460] verdelen. Zo de wereld, zo de mens. Diens embryonale ontwikkeling voltrekt zich in vier fasen.[461] Zijn leven speelt zich af in vier leeftijden: jeugd, jongelingschap, volwassenheid en ouderdom.[462] Na de dood vaart zijn ziel in vier etappen ten hemel.[463]

De Zonnegod regeert vanuit het zenith over de vier delen der aarde[464] en deze vinden in hem hun vervulling.[465] Na zijn nederdaling op aarde en huisvesting in de tempel stond hij niet langer boven hen, maar in hun gemeenschappelijk middelpunt. God, aan de hemel potentieel viervoudig, is dit laatste op aarde actueel; hij is aldaar *τετραπρόσωπος*.[466] Jahwe is één, maar de Presentie, zijn projectie op aarde, telt vier kampen.[467] Apollo is één, aan de hemel staand, maar als Dionysus op aarde vier.[468] Tegenover de eenheid

XXVII 1, 45, 46, 57; Ev. Marc., XV 1, 25, 33, 34, 42; Ev. Luc., XXII 66, XXIII 44; Ev. Joh., XVIII 28, XIX 14. Grieken: Dio Chrysost., Or., LXVII 5; Liban., Epist., MCCCLXI 5 (FOERSTER); vgl. Theophr., fr. 6 (WIMMER; ad 9). Romeinen: Varr., De Ling. Latin., VI 89; Censorin., De Die Natal., XXIII 9, XXIV 3; Fulgent., Mitol., I 12.

460. Egyptenaren: zie noot 458. Joden: Flav. Jos., Antiq., V 223, XVIII 356; Ev. Matth., XIV 25; Ev. Marc., VI 48; Ev. Luc., XII 38; Talm. Jer., Berāk., p. 2d, 11–12; Talm. Babl., Berāk., 3, a–b; Tōs., Berāk., I 1. Indiërs: Mahābhārata, II 5, 75. Grieken: Eurip., Rhes., 5; Lexic. Sud., sub vocib., *Προφυλακὴ τῷ κυρίῳ, Φυλακή*. Romeinen: Censorin., De Die Natal., XXIII 9; Veget., Epit. Rei Milit., III 8; Arnob. Jun., Comment. in Ps., CXXIX.
461. De Geboorte van Horus, blz. 471–472, noot 5626–5637.
462. De Geboorte van Horus, blz. 470, afb. 67, met noot 5736 op blz. 475.
463. De Geboorte van Horus, blz. 472, noot 5638–5644. Zie noot 476, 723, hieronder.
464. De god Re boven vier gevangenen: J. CAPART, Chronique d'Egypte, deel XIV, Brussel, 1939, blz. 232–236, afb. 1. Joden: vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 164, noot 1247; Phil. Jud., Quis Heres, 283. Indiërs: Šatapathabrāhmaṇa, VI 7, 1, 17. Grieken: Orph., Hymn., VIII 5 (de Zonnegod, *τετραβάμοσι ποσσὶ χορεύων*). Viervoudigheid der materie: zie noot 229, 233, 236, 429, 468, 581.
465. Eenheid Gods, Egyptenaren: Hippolyt., Refut., IV 43, 4; De Geboorte van Horus, blz. 281–282, noot 2993–2995. Grieken: Pythag., apud Hippolyt., Refut., I 2, 2, VI 24, 1.
466. Egyptenaren, de god Agathodaemon: Mag. Pap. Londen-Leiden, IV 16–17; vgl. PH. DERCHAIN, Hathor Quadrifrons, Istanbul, 1972, pl. 1. Joden, de god Jahwe: I Hen., XL 2; II Bar., LXIV 3; Talm. Babl., Sanhedr., 103b; Midr. Deut. Rabb., II 20. Manichaeërs, de Vader der grootheid: Anon., ad Clem. Rom., Recogn., p. I 1461c (MIGNE). Grieken, de godin Hecate: Lyd., De Mensib., III 8 (*τετρακέφαλος*); de god Hermes: Phot., Lexic., sub voce *Ἑρμῆς τετρακέφαλος*; Eustath., Comment. in Hom., Il., p. 1353, 7–8 (ed. Rom.); R. REITZENSTEIN, Zwei Religionsgeschichtliche Fragen, nach Ungedruckten Griechischen Texten der Strassburger Bibliothek, Straatsburg, 1901, blz. 53, regel 9; de god Phanes: Orph., fr. 76, 77 (KERN). Romeinen, de god Janus: Gav. Bass., apud Macrob., Saturn., I 9, 13; Martial., Epigr., VIII 2, 3, X 28, 6; Serv., Comment. in Vergil., Aen., VII 607, 610, XII 198; Macrob., Saturn., I 9, 13; Augustin., De Civ. Dei, VII 4, 8; Lyd., De Mensib., IV 1; Isid. Hispal., Etym., VIII 11, 37; Lexic. Sud., sub voce *Ἰαννουάριος*. Zie noot 226.
467. Zie noot 492.
468. Orph., fr. 77 (KERN); Procl., Comment. in Platon. Rempubl., p. II 170 (KROLL); Damasc., Comment. I in Platon. Phaed., 378; zie noot 229, 233, 236, 429, 581. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 491, noot 6091. De god Phanes: zie noot 466.

van het bovennatuurlijke staat de vierheid van het natuurlijke.[469] Door de huisvesting van God op aarde wordt de metafysische pyramide, , op haar grondvlak geprojecteerd, tot vierkant, afb. 3. Vier driehoeken ontstaan, die de vier kwartieren der aardoppervlakte vormen en met hun top op het middelpunt daarvan gelegen zijn; omgekeerd dus aan de driehoeken van de *augur*, afb. 4, welker basis getrokken is over het middelpunt en top gelegen is aan de horizon. In de driehoeken beider soort geldt, dat de doeloorzaak vanaf de basis op de top en de bewerkende oorzaak vanaf de top op de basis is gericht.[470]

Het heiligheidsgebied, door God op aarde voor zijn eredienst gereserveerd, heet in de Egyptische teksten *ỉfd*[471] of *mfd.t*,[472] ,,vierkant''. Het middelpunt daarvan is de *bw-tjtj*, ,,plaats (waarin God zijn cosmische vijand, de Boze) vertreedt'', of ook ,,plaats (waarin God met de voeten op aarde) treedt''.[473] De priesterschap in dit gebied tewerkgesteld, *ṯ.t n Rᶜ*, de ,,manschap van de Zonnegod'',[474] of *ỉfd.w-Rᶜ*, het ,,viertal van de Zonnegod'',[475] was in vier afdelingen, *s3* of *φυλή* genaamd, verdeeld.[476] Ieder harer nam de cultus gedurende een maand waar.[477] De phyle bestond, in theorie, uit vijftien priesters,[478] een derwelken, de *ᶜ3-n-s3* of *φύλαρχος*, de leiding had.[479] De gehele bezetting bestond uit zestig man, beantwoordende aan de zestig etap-

469. Pythag., apud Hippolyt., Refut., VI 23,4, 24,1.
470. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 299–301, noot 1725. Zie noot 176, 308, hierboven.
471. De Rochemonteix-Chassinat, Le Temple d'Edfou, deel VII, blz. 23, 12; A.M. Blackman en H.W. Fairman, The Journal of Egyptian Archaeology, deel XXXII, Londen, 1946, blz. 77–79; vgl. Herod., Hist., II 109. Voor al het volgende, vgl. De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel III, blz. 8,12–9,16, 32,17–34,4, deel VI, blz. 177,15–178,17, 330,10–331,13. Waartoe: E.A.E. Reymond, The Mythical Origin of the Egyptian Temple, Manchester en New York, 1969, blz. 34–35.
472. De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel VI, blz. 322,16, 325,2.
473. De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel III, blz. 9,9, 33,15, deel VI, blz. 17,13, 18,2, 329,4,9, 330,6. In wijder bereik de aardschijf, *ỉw-tjtj*, ,,eiland der (ver)treding'': deel IV, blz. 358, 13, deel VI, blz. 181, 12, 13.
474. De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel VI, blz. 17, 2.
475. De Rochemonteix-Chassinat, op. laud., deel III, blz. 32, 10, deel VI, blz. 18,2, 330,6, vgl. blz. 332, 1–2.
476. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 413, noot 11-12; W. Otto, Priester und Tempel im Hellenistischen Ägypten, Leipzig en Berlijn, 1905–1908, deel I, blz. 23–38. Zie noot 463, hierboven.
477. W. Otto, Beiträge zur Hierodulie im Hellenistischen Ägypten, München, 1949, blz. 34–35, noot 156–169; waar ook oudere literatuur.
478. Het getal vijftien: vgl. Stob. Herm., XXV 11, 13.
479. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel III, blz. 414, noot 1; F. Preisigke en E. Kiessling, Wörterbuch der Griechischen Papyrusurkunden, Berlijn, vanaf 1925, deel III, blz. 179. Rechter- en linkerzijde der phyle: Erman-Grapow, op. laud., deel I, blz. 73, noot 8, deel V, blz. 231, noot 1. Rechter- en linkerzijde der dodenstad: ibid., deel I, blz. 322, noot 12, deel IV, blz. 140, noot 14. Rechter- en linkerzijde der hofhouding: Geogr. Pap. Tanis, fr. 44–48 (Griffith).

pen, die de hemel van de aarde scheiden.[480] Een nadere indeling wordt in de teksten niet gegeven. Afgaande op het getal vijftien kunnen wij de leden der phyle in drie groepen van vijf[481] verdelen, hetgeen voor de gehele priesterschap twaalf groepen van vijf zou opleveren; of de onder aftrek van de phylarch resterende veertien leden in twee groepen van zeven. Wat hier van zij, de phylen waren benoemd naar de dieren,[482] die de vier windrichtingen vertegenwoordigden.[483] De Ptolemaeën voerden in het jaar 238 v. Chr. een vijfde phyle in.[484] Voor een vijfde phyle kan, gezien de opstelling der overige vier, slechts plaats gevonden zijn in het middelpunt, zodat wij in deze maatregel de invoering, of beter de herinvoering, van de koningscultus moeten zien. De verhouding tussen de priesterschap, die erfelijk was,[485] en de lekengemeente is in Egypte vooralsnog moeilijk te bepalen.

De technische term voor het heiligheidsgebied van Jahwe, god der Israëlieten, is niet overgeleverd, maar dit laatste wordt in het ontwerp van Ezechiël nadrukkelijk als vierkant beschreven: het heilige hefoffer, de stad Jeruzalem, daarin gelegen, en het heiligdom der stad.[486] Jahwe had zijn plaats op aarde ingenomen in de tempel,[487] gelijk reeds gezegd. De Joodse priesterschap was ingedeeld in vier[488] of acht[489] phylen, welk getal later uitgebreid werd tot vier en twintig.[490] De phyle nam de tempeldienst gedurende een

480. Stob. Herm., XXIII 16, XXV 11, 13. Vgl. Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 164; Idem, Quaest. in Exod., II 81.
481. Zie noot 458.
482. Zijnde in de tempel te Apollinopolis Magna, de eerste, ten zuiden, een valk: DE ROCHEMONTEIX-CHASSINAT, op. laud., deel III, blz. 33, 2, 4, deel VI, blz. 14,7, 17,15, 179,1, 190,17, 329,7,11; de tweede, ten noorden, een leeuw: deel III, blz. 8, 16, deel VI, blz. 14,7, 17,15, 329,7,13, 330,10, 331,14, 340,10; de derde, ten oosten, een slang: deel III, blz. 33, 12, 17, deel VI, blz. 14,7-8, 17,15, 329,8,17, 331,16, 340,9; de vierde, ten westen, een rund: deel III, blz. 9, 9-11, deel VI, blz. 14,8, 17,15, 177,15, 179,3, 190,17, 329,8, 330,2. Anders: Stob. Herm., XXIII 42 (arend, leeuw, slang, dolfijn); PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. II 104-115 (valk, kind, slang, krokodil). De dieren bij de Joden, zie noot 495; bij de Manichaeërs, leeuw, arend, vis, slang: Mani, Cephal., VI (p. 33, 9, 18, 25, 33), XXVII (p. 77,26-78,1, POLOTSKY-BÖHLIG); bij de Indiërs: J. IRWIN, The Burlington Magazine, deel CXVII, Londen, 1975, blz. 631-643.
483. C. DE WIT, zie noot 252; A. GUTBUB, in O. KEEL, Jahwe-Visionen und Siegelkunst, Stuttgart, 1977, blz. 328-353. Windrichtingen en kleuren: Olympiod. Alchim., Op., p. 87, 11-12 (BERTHELOT-RUELLE).
484. Decreet van Canopus, Griekse versie, 22-33; ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel III, blz. 413, noot 13.
485. Decreet van Canopus, Griekse versie, 27-29.
486. Zie noot 304-306.
487. Zie noot 65-69.
488. Ezr., II 36-39; Nehemj., VII 39-42; III Hen., XXXV 3, XXXVI 2; Flav. Jos., Contr. Apion., II 108; Tōs., Taᶜan., II 1.
489. Tōs., Taᶜan., III 2; Talm. Jer., Taᶜan., p. 67d, 70; Talm. Babl., Taᶜan., 27a.
490. I Chron., XXIV 7-19; Flav. Jos., Vit., 2; Idem, Antiq., VII 365-366; Tōs., Taᶜan., II 1, III 2; Talm. Jer., Taᶜan., p. 67d,69-68a,26; Talm. Babl., Taᶜan., 27, a-b; Idem, ᶜArak., 12b.

week waar.[491] De indeling moet zo oud zijn als de Joodse godsdienst. Tijdens de omzwervingen der Israëlieten in de woestijn van het Sinaïetische schiereiland plaatste Mozes bij de legering het heiligdom, de tabernakel, in het midden en groepeerde het volk daaromheen. Er waren twaalf Israëlietische stammen en drie dezer werden gelegerd aan ieder der vier zijden.[492] Het heiligdom zelf en de priesterschap werden toegewezen aan de stam Levi, waarvoor in de plaats de stam Jozef in tweeën werd gedeeld, in de stammen Efraïm en Manasse.[493] De plaatsing van drie stammen per zijde was indeling van de top van ieder der vier metafysische driehoeken van afb. 3 in drieën; duidelijke toespeling op de *τριὰς δημιουργική*, de drieëenheid Gods.[494] De troon van Jahwe – getuige wederom Ezechiël – was door vier dieren omringd.[495] Met hen wisselen de vier aartsengelen af,[496] en bij de Christenen de vier evangelisten. De commentatoren identificeren deze wezens met de phylen[497] en doen tevens een bescheiden poging om de kleuren in het stelsel te betrekken.[498]

In de Griekse overlevering treedt de lekengemeente sterk naar voren. Priesterlijke phylen kunnen bij de Grieken hebben bestaan, maar over haar is niets schriftelijk vastgelegd. De lekengemeente heette *ἀμφικτυονεία*. De amphictyonie was een verbond van stammen, aangegaan tot het onderhouden van een gemeenschappelijke cultus. Het aantal der leden wordt opgegeven als zeven[499] of twaalf.[500] De beroemdste dezer amphictyonieën was die te

491. Flav. Jos., Antiq., VII 365; Mišn., Sukk., V 8; ibid., Tām., V 1; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 159, noot 1171.
492. Als מחנות־שכינה, „legeringen der Presentie": III Hen., XVIII 4, XXXVII 1, vgl. XXXIX 1. Symboliek van de noot, vier delen gegroepeerd om het midden: Midr. Pesīqt. Rabb., XI 2.
493. Numer., II 1–34; Midr. Numer. Rabb., II 7, 8, 10, III 12; Midr. Tanḥūm., Bemidbar, 12–13 (Buber). Zie noot 313.
494. Legis Actio Sacramento, blz. 4–5, noot 5–19; Tijd (zie noot 205), § 4.
495. Zijnde mens, leeuw, stier en arend: Ezech., I 5–14, X 14 (afwijkend); Apoc. Abrah., XVIII 5 (Riessler); Openb., IV 6–8; Iren., Adv. Haer., III 11, 8; Talm. Babl., Ḥāg., 13b; Midr. Exod. Rabb., XXIII 13; Midr. Hoogl. Rabb., III 10, 4; Midr. Ps., CIII 16; Midr. Tanḥūm., Bešallaḥ, 14 (Buber); Pirq. Rabb. Eliez., 4. Vgl. I Kon., VII 29; Flav. Jos., Antiq., VIII 82; Orig., Contr. Cels., VI 30.
496. I Hen., IX 1, X 1, 4, 9, 11, XL, LIV 6, LXXI 8, 9, 13; Midr. Numer. Rabb., II 10; Midr. Pesīqt. Rabb., XLVI 3; Midr. Hēkāl., VI; Midr. Kōnēn, p. 39, 1–12 (Jellinek); Pirq. Rabb. Eliez., 4; Orig., Contr. Cels., VI 30. Zie noot 280.
497. Dieren: Midr. Numer. Rabb., II 7; Targ. Ps.-Jon., in Numer., II. Aartsengelen: Midr. Numer. Rabb., II 10; Midr. Pesīqt. Rabb., XLVI 3.
498. Midr. Numer. Rabb., II 7; Midr. Tanḥūm., Bemidbar, 13 (Buber); Targ. Ps.-Jon., in Numer., II. Elementen, metalen: Mani, Cephal., VI (p. 33, 9–10, 18–19, 25–26, 33–34), XXVII (p. 77,26–78,1, Polotsky-Böhlig).
499. Calauria: Strab., Geogr., VIII 6, 14.
500. Delphi: Aeschin., Or., II 116; Schol. in Pind., Pyth., IV 118 (66). Thermopylae: Theopomp. Chi., fr. 63 (Jacoby); Strab., Geogr., IX 3, 7. Voor het getal, vgl. Diodor. Com., fr. 2 (Edmonds; ad 28).

Delphi; de oudste die te Thermopylae, gevestigd door Amphictyon, zoon van Deucalion, na afloop van de zondvloed.[501]

De mensheid is het vee van de Zonnegod.[502] Deze veestapel is in vieren gedeeld. De Egyptenaren onderscheidden vier rassen, te weten: de *Rmṯ* of mensen, dwz. zijzelf, de *ʿ3m* of Aziaten, de *Nḥśj* of Negers, de *Ṯmḥ* of Libyers.[503] Ieder dezer rassen is wederom in vieren gedeeld, hetgeen het getal op zestien brengt.[504] Dit is geografisch echter moeilijk te verantwoorden, daar de Egyptenaren zichzelf in het midden plaatsten. Zij duidden hun land aan met de hiëroglyfe 𓇯, zijnde 𓂋𓏏𓅱, *Km.t*, ,,Egypte'', omringd door ⊗, het wereldrond.[505] Beter voldeed in dit opzicht dan ook een indeling in vijven: de Egyptenaren in het midden, de *ʿ3m* of Syro-Palestijnen in het noorden, de *K3š* of Koesjieten in het zuiden, de *Ṯmḥ* of Libyers in het westen, de *Š3ś* of Arabieren in het oosten.[506] God ,,maakte mij tot heer der vijf delen, tot heerser over al wat de zonneschijf omcirkelt'', zegt farao Thotmes III in de aanvang van het Nieuwe Rijk.[507] De Joden, als wedergegeven door een Christelijk auteur, deelden eveneens in vijven in: de stad Jeruzalem in het midden, de vier rassen der wereldbevolking, verdeeld naar de windrichtingen, daaromheen.[508] De Manichaeërs telden vier koninkrijken op aarde, dat der Babyloniërs en Perzen, dat der Romeinen, dat der Axoemieten en een vierde genaamd CIλIC.[509] Als zij de Perzen, die de wereld indeelden in de rijken van Rome, Toerkestaan, Perzië en Indië[510] of, geografisch geprecizeerd, het land der Turken, het land ,,gelegen tussen Rome en de Copten en Berbers'', het land ,,der zwarten, van de Berbers tot Indië'', en het land Perzië.[511] De Grieken verdeelden de mensheid in vier rassen, onderscheiden door hun kleur: de Egyptenaren zwart, de Celten wit, de Scythen rood; het vierde wordt niet genoemd.[512] Of ook, zij plaatsten zichzelf in het midden, de Indiërs in het oosten, de Aethiopiërs in het zuiden, de Celten in het westen, de Scythen in het noorden.[513]

501. Androt., fr. 58 (JACOBY); Theopomp. Chi., fr. 63 (IDEM); Marm. Par., A 5 (IDEM); Schol. in Eurip., Orest., 1094.
502. CH. MAYSTRE en A. PIANKOFF, Le Livre des Portes, Caïro, 1939–1962, deel I, blz. 273–274; Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 46, noot 5.
503. MAYSTRE-PIANKOFF, op. laud., blz. 272–279. Vgl. POSENER, Sur l'Orientation et l'Ordre des Points Cardinaux chez les Egyptiens, blz. 76–78.
504. MAYSTRE-PIANKOFF, op. laud., blz. 272, vignette. Zie noot 249.
505. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel V, blz. 126, rechts midden. Egypte, microcosmos: Midr. Predik. Rabb., IX 15, 2–4.
506. DE ROCHEMONTEIX-CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, deel VI, blz. 133,11–134,1.
507. SETHE-HELCK, Urkunden der 18. Dynastie, p. 1239, 17.
508. Hieron., Comment. in Hiezech., II 5, 5–6. Zie noot 513.
509. Mani, Cephal., LXXVII (p. 188,31–189,5, POLOTSKY-BÖHLIG).
510. Ajātkār-ī-Ǧāmāspīk, IV 41; M. MOLÉ, Journal Asiatique, deel CCXL, Parijs, 1952, blz. 455–463.
511. Tansar Nāma, p. 40 (MINOVI).
512. Galen., De Sanit. Tuend., I 5 (p. VI 21, KÜHN).
513. Ephor. Cym., fr. 30 (JACOBY). Zie noot 508.

De mensheid is verdeeld in vier erfelijke standen,[514] zijnde die der krijgslieden, der priesters, der (vrije) landbouwers en, met elkander geïdentificeerd, der handwerkslieden of slaven. Een indeling in drie[515] of in zeven[516] standen werd in Egypte ingevoerd door farao Sesostris.[517] Het getal vier komt alhier niet ter sprake, de tellingen blijven vaag.[518] De Joden kenden geen standen, of liever, vermelden hen niet in hun geschriften. De Nabataeërs kenden hen wel.[519] De bevolking der stad Athene was oorspronkelijk in drie[520] of vier,[521] de bevolking der stad Rome was in twee[522] standen verdeeld. Het getal drie was verkregen door de beide hogere standen, het getal twee door zowel de hogere als de lagere standen bijeen te voegen. De Iberiërs[523] en de Scythen[524] telden vier standen. De Perzen en de Indiërs zijn over de standen positief. Ook zij kennen er vier,[525] maar zij minachten de

514. Perzen, Oud-Perzisch: *pištra*, Middel-Perzisch: *pēšak*. Indiërs: *warṇa*. Grieken: *γένος, ἔθνος*. Romeinen: *ordo*. Voor de Egyptenaren, vgl. PREISIGKE-KIESSLING, Wörterbuch der Griechischen Papyrusurkunden, deel I, blz. 288, 418, deel IV, blz. 394–395, 654–655. Erfelijkheid: vgl. Herod., Hist., VI 60. Standen en metalen: vgl. Plat., Respubl., 415a. Zie noot 456.
515. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 28, 5; Strab., Geogr., XVII 1, 3.
516. Herod., Hist., II 164. Vgl. Procl., Comment. in Platon. Tim., p. I 34 (DIEHL).
517. Aristot., Polit., 1329b.
518. Isocr., Or., XI 15; Plat., Tim., 24, a–b; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 73–74. Vgl. Plut., Lycurg., 4.
519. Strab., Geogr., XVI 4, 25.
520. Aristot., Athen. Respubl., XIII 2; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 28, 5; Plut., Thes., 25; Poll., Onom., VIII 111; Hesych., Lexic., sub voce *Ἀγροιῶται*; Etym. Magn., sub voce *Εὐπατρίδαι*.
521. Strab., Geogr., VIII 7, 1. Solon, welvaartsklassen: Aristot., Athen. Respubl., VII 3 (*τέλος*). Onbepaald: Plat., Tim., 24, a–b; Idem, Critias, 110c. Cretenzen: Aristot., Polit., 1329b. – Hippodamus van Milete, fr. 39, 1 (DIELS; ad 2), stelde als ideaal een stad met tienduizend inwoners, verdeeld over drie standen, krijgslieden, landbouwers en handwerkslieden. Deling van dit getal in drieën is niet practisch, zodat hem wellicht het Perzische model voor ogen zweefde: duizend voor de hogere stand en drieduizend voor ieder der drie lagere, vgl. Camephis, blz. 68, noot 592.
522. Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 8, 2: patriciërs en plebejers. Vgl. Plin., Nat. Hist., XXXIII 29.
523. Strab., Geogr., XI 3, 6.
524. Herod., Hist., IV 5–6, vgl. 17–20. Waartoe: MOLÉ, zie noot 510.
525. Perzen: Awesta, Jasna, XIX 17; ibid., Widēwdāt, XIII 44–46, XIV 8–11; Wičītakihā-ī-Zātspram, XXX 18–19, XXXI 5; Dēnkart, III 27, 69, 163, 192, 404, 417, IV 21, 83, 104, V 6, 2, VII 1,20,41, 3,47; Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, XXXI-XXXII, LIX; Šājast-nē-šājast, XIII 15, 34; Škand-Gumānīk Wičār, I 17, 20–24; Tansar Nāma, p. 12 (MINOVI); Stājēnītārī-ī-Sūr-āfrīn, 18 (JAMASP-ASANA); Sāmbapurāṇa, XXVI 29–31 (VON STIETENCRON); Bhawiṣjapurāṇa, I 139, 72–74 (IDEM); Al-Ǧāḥiẓ, At-Tāǧ fī Aḫlāq al-Mulūk, p. 25, 1–5 (AḤMAD ZAKĪ). Indiërs: Ṛgweda, X 90, 12; Taittirījasaṃhitā, VII 1, 1, 4–6; Ǧaiminibrāhmaṇa, I 68–69; Tāṇḍiamahābrāhmaṇa, VI 1, 6–11; Āpastambadharmasūtra, I 1, 1, 3; Baudhājanadharmasūtra, I 8, 16, 1; Wāsiṣṭhadharmašāstra, II 1, IV 2; Manusmṛti, I 31, 87-91, X 4; Bhāgawatapurāṇa, II 5, 37, III 6, 30–33, VIII 5, 41; Wiṣṇupurāṇa, I 6, III 8; Mahābhārata, II 5, 116, III 187, 13, IV 45, 4, VI 63, 15, VIII 23, 32, XII 47,43, 73,4–5, 200,31–32, 285,6; Rāmājaṇa, III 13, 30.

vierde stand en plegen deze buiten beschouwing te laten.[526] De mensheid is volgens hen ontnomen aan het cosmische lichaam Gods, met dien verstande, dat de priesters uit het hoofd, de krijgslieden uit het bovenlichaam, de landbouwers uit het onderlichaam en de handwerkslieden en slaven uit de voeten daarvan zijn gevormd.[527] Ieder der standen heeft een eigen kleur,[528] alsook een eigen deugd en ondeugd.[529] Het lijkt waarschijnlijk, dat het stelsel der vier Platonische deugden uit dat der standen is afgeleid.[530]

Zoals de mensheid naar haar oorsprong als viervoudig gold, deed dat de door haar opgebouwde maatschappij. Het land Thessalië telde vier delen,[531] die door Philippus van Macedonië zelfstandig werden gemaakt en onder vier door hem aangewezen tetrarchen werden gesteld.[532] De Galaten in Klein-Azië vormden een federatie van drie stammen. Ieder dezer bewoonde een in vier districten gedeeld territoir, ieder district met zijn eigen tetrarch, rechter en legeraanvoerder. Het landsbelang werd behartigd door de raad der twaalf tetrarchen.[533] De Galaten waren Celten. De Helvetiërs, voorvaderen der huidige Zwitsers, waren datzelfde, en ook bij hen was iedere stadstaat[534] in vier districten verdeeld.[535] Nauw verwant met de tetrarchie was de tetrapolis, het verbond door vier steden onderling aangegaan. De belangwekkendste dezer was de Dorische. Zij wordt als metropool aller Doriërs betiteld[536] en bestond uit vier kleine steden, in de historische periode niet meer dan vier dorpen,[537] die rondom de berg Parnassus gelegen waren[538] en

526. Perzen: Awesta, Jasna, XI 6, XIII 2–3, XL 3–4, met commentaar op XXXIV 14, XXXIX 2; ibid., Wisprat, III 2, 5; ibid., Jašt, XIII 88–89, XIX 8; ibid., Widēwdāt, V 28, 57–58; Wištāsp Jašt, III 16; Āfrīn-ī-Zartuḫšt, 5; Bundahišn, III 3–6 (ANKLESARIA); Dēnkart, III 42; Šājast-nē-šājast, XIII 9; Riwājat bij Dātastān-ī-Dēnīk, XXVI 4; Al-Masᶜūdī, Murūǧ aḏ-Ḏahab, p. II 162 (BARBIER DE MEYNARD-PAVET DE COURTEILLE). Indiërs: Mahābhārata, IV 45, 4–5. De mythische Panchaeërs: vgl. Euhem., fr. 3 (JACOBY; ad 45, 3). Als zij vele andere volken: Herod., Hist., II 167; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 74, 6–7.
527. Perzen: Dēnkart, III 42, IV 104; Škand-Gumānīk Wičār, I 21–24; vgl. Dan., II 31–33. Indiërs: zie noot 525.
528. Perzen: Bundahišn, III 3–6 (ANKLESARIA); Dēnkart, III 27, 192. Indiërs: Mahābhārata, XII 181,5; Sušruta, Saṃhitā, Šarīrasthāna, X 3. Gothen: vgl. Isid. Hispal., Hist. Goth., 35.
529. Dēnkart, III 27, 192, 404; Dātastān-ī-Mēnōk-ī-Ḫrat, LIX; Škand-Gumānīk Wičār, I 25–29.
530. Plat., Phaed., 69b; Idem, Respubl., 433, b–c, 504a; Idem, Leg., 631c, 964b, 965d.
531. Eurip., Alcest., 1154; Hellan., fr. 52 (JACOBY); Aristot., fr. 497 (ROSE); DITTENBERGER, Sylloge Inscriptionum Graecarum, derde uitgave, Leipzig, 1915–1924, deel I, blz. 483–485, no. 274.
532. Demosth., Or., IX 26; Theopomp. Chi., fr. 208 (JACOBY).
533. Strab., Geogr., XII 5, 1.
534. Tekst: *civitas*.
535. Caes., De Bell. Gall., I 12, 4. Vgl. F. HAUG, in W.H. ROSCHER, Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, Leipzig, 1884–1937, deel VI, blz. 305–319.
536. Strab., Geogr., IX 4, 10.
537. Strab., Geogr., IX 4, 10. Vgl. Theopomp. Chi., fr. 364 (JACOBY).
538. Strab., Geogr., IX 3, 1: *περικειμένη πως* (sic) *τῷ Παρνασσῷ*.

deze, geheel als de Israëlieten de Sinaï,[539] tot cultisch middelpunt moeten hebben gehad. De leer was sterker dan de werkelijkheid, want het getal der steden fluctueerde en de ligging rondom de berg was niet overduidelijk. De Attische tetrapolis, van hoge ouderdom als de voorgaande,[540] was samengesteld uit gelijksoortige mini-stadjes;[541] de berg ontbrak. De tetrapolis moest haar macht vroegtijdig afstaan aan de stad Athene – overigens zelf als *Quadrurbs*, *Quatrurbs*[542] betiteld –, tot grootheid gekomen door de handel op Egypte. Het bestaan van een tetrapolis in Elis op de Peloponnesus is onzeker.[543] Van een tetrapolis in de Klein-Aziatische landstreek Cabalia is slechts het bestaan bekend.[544] De Diadochen, met name de Seleucieden, zetten de politiek van Philippus van Macedonië voort en verdeelden de door hen in Azië veroverde landen in tetrarchieën om hen beter in bedwang te kunnen houden. Zulks was het geval met de landen Seleucis en Coele-Syria, waarin de oude Perzische satrapieën, in beide gevallen ten getale van vier, bleven bestaan, maar onder het gezag der nieuw-gestichte Hellenistische steden werden gesteld.[545] Toen de Romeinen Syrië en Palestina van de Seleucieden overnamen, vonden zij dit stelsel nog bruikbaar. Zij schiepen alhier op hun beurt verdere tetrarchieën.

De stedelijke overheid bootste de landelijke na. De bevolking van Athene was tot aan de reorganisatie door Clisthenes in de zesde eeuw v. Chr. in vier phylen ingedeeld,[546] bestuurd door evenzovele phyle-koningen.[547] De indeling was die van het jaar met zijn vier seizoenen.[548] Een latere generatie verkeerde over de identiteit der phylen in onzekerheid; sommigen hielden haar

539. Zie noot 701.
540. Diod. Sic., Bibl. Hist., XII 45, 1.
541. Conon, fr. 1 (JACOBY; ad 27, 3); Philochor., fr. 73–75, 94, 109 (JACOBY); Diod. Sic., Bibl. Hist., XII 45, 1; Strab., Geogr., VIII 7, 1; Plut., Thes., 14; Favorin., fr. 53 (BARIGAZZI); Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Τετράπολις*; Schol. in Aristoph., Lysistr., 285; DITTENBERGER, Sylloge Inscriptionum Graecarum, derde uitgave, deel III, blz. 17, no. 930.
542. Fest., De Verb. Signif., sub voce (p. 312–313, LINDSAY).
543. Strab., Geogr., VIII 3, 8, 9, 29. Naar Demetrius van Scepsis.
544. Strab., Geogr., XIII 4, 17.
545. Posidon., fr. 251 (EDELSTEIN-KIDD).
546. Genaamd *Γελέοντες, Ὅπλητες, Ἀργαδεῖς, Αἰγικορεῖς*: Herod., Hist., V 66, 69; Eurip., Ion, 1579–1581; Aristot., Athen. Respubl., VIII 3, XXI 2–3, XLI 2, fr. 3 (SANDYS); Clidem. Athen., fr. 8 (JACOBY); Strab., Geogr., VIII 7, 1; Plut., Sol., 23; Pausan., Graec. Descr., I 5, 1; Poll., Onom., VIII 109, 111; Steph. Byzant., Ethnic., sub vocib. *Αἰγικόρεως, Ἀκτή, Διακρία.*
547. Herod., Hist., V 69; Aristot., Athen. Respubl., VIII 3, XLI 2, LVII 4; Clidem. Athen., fr. 8 (JACOBY); Poll., Onom., VIII 111. De phyle-koningen vergaderden in het Basileüm, Poll., Onom., VIII 111, en tot rechtspraak in het Prytaneüm, Aristot., Athen. Respubl., LVII 4; alwaar voorgezeten door de Archont-koning. Het stedelijke bestuur werd oudtijds mogelijkerwijze door deze vijf ambtenaren uitgeoefend, waaruit door verdubbeling van het aantal der phyle-koningen het negental der latere archonten kan zijn voortgekomen.
548. Aristot., Athen. Respubl., fr. 3 (SANDYS). Vgl. Pap. Hibeh, no. 28; PREISENDANZ, Papyri Graecae Magicae, no. VIII 79.

voor de vier standen.[549] Antiochië aan de Orontes, hoofdstad der Seleucieden, voerde als stad de naam Tetrapolis. Zij bestond uit vier wijken, gezamenlijk en ieder afzonderlijk door een muur omgeven. De wijken werden door vier verschillende bevolkingsgroepen bewoond, aldaar door de opeenvolgende vorsten bij importatie van elders nedergezet.[550] De bevolking van Rome bestond uit drie dergelijke groepen.[551] Koning Servius Tullius, zesde eeuw v. Chr., verdeelde haar in vier phylen,[552] naar de vier wijken van de stad.[553] Deze vier phylen leefden voort in de vier partijen van het circus, ter onderscheiding ieder met haar eigen kleur.[554]

Het viertal was van grote betekenis in de krijgskunde. De Egyptische koning zond bij zijn troonsbestijging in ieder der vier windrichtingen een vogel uit[555] en schoot in ieder der vier windrichtingen een pijl af.[556] Met de vogel bood hij de vier nabuurlanden van Egypte vrede aan,[557] met de pijl bedreigde hij hen met oorlog.[558] Het Indische leger was *bala čaturaṅga*, vierdelige

549. Strab., Geogr., VIII 7, 1; Plut., Sol., 23. Nomenclatuur op cultische (*Διάς, Ἀθηναῖς, Ποσειδωνιάς, Ἡφαιστιάς*), politieke (*Κεκροπίς, Κραναῖς*) of regionale (*Αὐτόχθων, Ἀκταία, Παραλία*; *Ἀτθίς, Μεσόγαια, Διακρίς*) grondslag: Poll., Onom., VIII 109.
550. Strab., Geogr., XVI 2, 4.
551. Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 7, IV 14, 1–2; Plut., Romul., 20; Lyd., De Mensib., IV 30; Idem, De Magistr., I 9; Enn., apud Varr., De Ling. Latin., V 55, 81, 89, 91; Varr., apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., V 560; Cicer., De Republ., II 36; Liv., Ab Urb. Cond., I 36, 2, X 6, 7; Propert., Eleg., IV 1, 31; Ovid., Fast., III 131–132; Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Sex Vestae sacerdotes (p. 468, 475), Turma (p. 484, 485, LINDSAY); Ampel., Lib. Memor., 49,1; Aurel. Vict., De Vir. Illustr., 2, 11; Pseudascon., Schol. in Cicer., Act. II in Verr., I 14.
552. Dionys. Halic., Antiq. Rom., IV 14,2, 22,4; Liv., Ab Urb. Cond., I 43, 13; vgl. Manil., Astron., V 735–737. Vier priesterschappen: Liv., Ab Urb. Cond., X 6, 6–8; vgl. Dionys. Halic., ibid., II 22, 3.
553. Varr., De Ling. Latin., V 45, 56; vgl. Dionys. Halic., Antiq. Rom., IV 14, 1–2, 22,4; Liv., Ab Urb. Cond., I 43, 13, IX 46, 14, XX, perioch.; Plin., Nat. Hist., XVIII 13; Fest., De Verb. Signif., sub voce Urbanas (p. 506, LINDSAY); Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlijn, vanaf 1863, deel VI 2, no. 10211.
554. De Oorsprong van het Romeinse Circus, blz. 22–23, noot 184–200.
555. H. GAUTHIER, Les Fêtes du Dieu Min, Caïro, 1931, blz. 207–224. De vogels geïdentificeerd met de vier zonen van Horus.
556. GAUTHIER, op. laud., blz. 219, noot 5; vgl. C.R. LEPSIUS, Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien, Berlijn, 1849–1859, Afd. III, pl. 36b. Joden (Romeinen): Talm. Babl., Giṭṭ., 56a. Vervloeking der vier volken: Esna, inscr. 199, 27–28 (SAUNERON); vgl. inscr. 77, 14 (IDEM).
557. De vogels heten *ꜥpr* of *śr*, welke laatste term elders de gans beduidt: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel IV, blz. 192, noot 3. De vogel, wiens vlucht het best door de mens georiënteerd kan worden, is de duif. In de klassieke periode liet men vanuit het theater, dus in godsdienstige context, duiven los: Varr., De Re Rust., III 7, 7; vgl. Aelian., Var. Hist., IX 2. De duif is tot in het heden vogel des vredes, als boven. Hebben de farao's zich bij hun troonsbestijging nog van de gans bediend, het is aan te nemen, dat hun opvolgers daarvoor de duif in de plaats stelden. Hierover: O. KEEL, Vögel als Boten, Göttingen, 1977, blz. 103–142.
558. De aarde, *iw-ꜥḥ3*, ,,eiland van strijd'', maar tevens *iw-ḥtp*, ,,eiland van vrede'': DE ROCHEMONTEIX-CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, deel VI, blz. 181, regel 12–13.

macht.[559] De vier delen waren: de soldaten, de olifanten, de paarden en de wagens.[560] Met dezelfde term *čaturaṅga*, Perzisch *čatrang*, werd het schaakspel aangeduid. Dit spel, het spel van de oorlog, werd – en wordt – gespeeld op een vierkant bord, verdeeld in 8 × 8 of vier en zestig velden, bezet met twee legers van ieder zestien schaakstukken, die elkander bevechten.[561] Het carree, opstelling der manschappen in vierkante of rechthoekige uitbreiding, was in de oudheid de normale slagorde.[562] De Griekse falanx was verdeeld in vier afdelingen,[563] ieder weder onderverdeeld. De kleinste militaire eenheid was de rot, bestaande uit zestien man.[564] Vier derzulke, zijnde vier en zestig man, vormde het peloton.[565] Telkenmale met vier vermenigvuldigend, verkreeg men achtereenvolgens de compagnie, het bataljon, de brigade en de beide vleugels,[566] alle onder hun eigen bevelhebber gesteld.

De man is het hoofd der vrouw.[567] Het land Israël,[568] het land Perzië,[569] het schiereiland Peloponnesus[570] zijn het hoofd der wereld, de omringende landen zijn het daarbij behorende lichaam. Het lichaam van de Noorse koning Halfdan de Zwarte, negende eeuw A.D., werd na zijn dood in vieren gedeeld. Het hoofd werd bijgezet te Ringerike, benoorden het huidige Oslo, de leden werden het daaromheen, in de provincies van het toen nog kleine Noorse koninkrijk.[571] De stad Rome was het hoofd, de ,,hoofd''stad der gehele wereld.[572] Land of stad, die als hoofd der wereld werden betiteld, werden tevens geacht haar middelpunt te vormen.[573] Men ziet dit symbolisch

559. Mahābhārata, I 194, 19, II 5,53, 25,20, III 21,13, 236,6, V 19,1, 113,18, VII 149, 18, VIII 15, 11; Rāmājaṇa, II 45, 7.
560. Mahābhārata, V 161, 2. De wetenschap der artillerie (*dhanurweda*), vierdelig: ibid., V 193, 57.
561. Perzen: Wičārišn-ī-čatrang, 1–16.
562. Πύργος: Hesych., Lexic., sub voce. Vgl. Asclepiod., Tact., VII 4; Arrian., Tact., XVI 9; Veget., Epit. Rei Milit., I 26.
563. Asclepiod., Tact., III 1.
564. *Λόχος*: Asclepiod., Tact., II 1, 7; Aelian., Tact., IV 2, 3, VIII 3; Arrian., Tact., V 5, X 1. Ook *συνωμοτία*, ,,eedgenootschap'', genoemd: Asclepiod., Tact., II 2. Kleiner nog de *ἐνωμοτία*, van vier man: Arrian., Tact., VI 2.
565. *Τετραρχία*: Asclepiod., Tact., II 8; Aelian., Tact., IX 2; Arrian., Tact., X 1; Idem, Anab., III 18, 5; Lexic. Sud., sub voce.
566. Asclepiod., Tact., II 10; Aelian., Tact., IX 5–10; Arrian., Tact., X 1–9. Vgl. Philostr. Maj., Imag., I 13, 7. Voor de vermenigvuldiging, vgl. Stob. Herm., XXV 11–12.
567. Paul., Epist. I ad Cor., XI 3; Idem, Epist. ad Ephes., V 23. Zie noot 230.
568. Talm. Babl., Sanhedr., 38b. De residentie des konings, hoofd: Phil. Jud., Quaest. in Genes., II 5.
569. Dēnkart, III 29 (zeven delen der wereld); Tansar Nāma, p. 40 (Minovi). Artā Wirāf huwde zeven zusters: Artā Wirāf Nāmak, II 1–2.
570. Hippocrat., De Hebdom., 11; zeven delen der wereld.
571. Snorri Sturluson, Heimskringla, Hálfdaner Saga Svarta, 9.
572. Zie noot 574. Andere steden: Thesaurus Linguae Latinae, Leipzig, vanaf 1900, deel III, blz. 425–426.
573. De Geboorte van Horus, blz. 396–406, § 88. Anders: Menandr. Laod., Comment. I de Encom., p. 350 (Spengel: *πρὸς τέλει*).

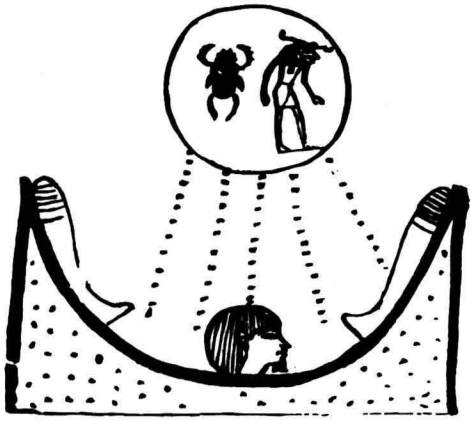

Afb. 5. Het hoofd der wereld

uitgedrukt in afb. 5.[574] De *3ḫ.t*, of wereldholte, is daar gelegen onder de stralen van de zon. Haar middelpunt draagt een menselijk hoofd, de beide flanken van de bergwand een menselijk lichaam, zonder hoofd. De deling in drieën beantwoordt aan die der hiëroglyfische groep ⊏◯⊏,[575] de voorstelling is transcendent. En tevens paradoxaal: het middelpunt, hoewel laag gelegen,[576] is essentieel, de bergwand, hoewel hoog gelegen, materieel. Het middelpunt telt als een, is mannelijk, de bergwand telt als twee, is vrouwelijk.[577] De vignette verbeeldt zowel het worden als het zijn. Het hoofd is dat van het embryo, dat in hoofdligging geboren wordt,[578] de *3ḫ.t* is de baar-

574. Afb. 5 naar A. PIANKOFF en N. RAMBOVA, Mythological Papyri, New York, 1957, blz. 26, afb. 7b, met pl. 20. Vgl. ibid., blz. 26, afb. 7a, blz. 36, afb. 19, en de platen 24, 25, 27, 28, 29. Wat is ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel V, blz. 292, noot 12: *tp ḏw*? Indiërs: Ṛgweda, VI 16, 13; Šatapathabrāhmaṇa, VI 4, 2, 2; Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo, deel XXXVII, Mainz-Rhein, 1981, blz. 466, noot 19 (Aan de aldaar op blz. 465–466 in de noten 1–17 gegeven bewijsplaatsen is voor de Egyptenaren toe te voegen: A.-P. ZIVIE, Hermopolis et le Nome de l'Ibis, deel I, Caïro, zonder datum, blz. 233–236, doc. 88. Voor de Perzen: Al-Qazwīnī, ᶜAǧā'ib al-Maḫlūqāt, p. I 80, 10–16 (WÜSTENFELD). Voor de Romeinen: Lyd., De Mensib., IV 42: *ἀνεκήρυττε δὲ ὁ ἱερεὺς χρῆναι γλυκέσι πόμασι.* Op de eerste dag van de maand maart, de Romeinse nieuwjaarsdag, ,,proclameerde de priester zoete dranken te nuttigen'').
575. Zie noot 1051.
576. Het hoofd, het meest aardse deel des mensen: Phil. Jud., De Aetern. Mund., 29; Plut., De Fac. in orb. lun., 14. Egypte, laag gelegen: ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 472, noot 6, 17, blz. 473, noot 3, 7. Transcendentie van de middenterm: Legis Actio Sacramento, blz. 5, noot 20. Vgl. Ptah-hymne, Berlijn, no. 3048 (W. WOLF, Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde, deel LXIV, Leipzig, 1929, blz. 17–44), V 2–3: *wbn.f ḥr tp.k, ḥtp.f ḥr ᶜ.wj.kj*, ,,hij (de zon) gaat op (dwz. straalt) op Uw hoofd, hij gaat onder op Uw armen''; Damasc., De Prim. Princip., 123 (p. I 317, 9–10, RUELLE); *τὸ μέσον ἀεὶ φαντάζει συναμφότερον τῶν ἄκρων.*
577. Zie noot 231.
578. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 71, cit. 57 en 59; De Geboorte van Horus, blz. 411, noot 4540.

Afb. 6. Het heilige hoofd, Pompeii

moeder of althans de moederschoot.[579] De koning, gehuwd met zijn koninkrijk,[580] was ook het hoofd der vier maatschappelijke standen.[581]

Osiris, koning van Egypte in de praedynastieke periode, werd vermoord in een plaats genaamd *Ndj.t*,[582] *Αντaιος*.[583] De moordenaar, zijn eigen broeder Seth, sneed zijn hoofd af,[584] deelde zijn lichaam in stukken en verspreidde deze.[585] Het hoofd werd teruggevonden in de stad Abydus in Opper-Egypte.[586] Het werd volgens een andere overlevering door de vier kinderen

579. De Geboorte van Horus, blz. 53–55, § 19. Zie noot 370, hierboven.
580. Zie noot 413–428.
581. Perzen: Wičītakihā-ī-Zātspram, XXX 19–20; Škand-Gumānīk Wičār, I 19; Tansar Nāma, p. 12 (Minovi); vgl. Dēnkart, IV 105. Indiërs: Mahābhārata, II 5, 116. De Egyptische farao trok één deel van de opbrengst des lands en liet vier delen aan de bevolking over: Genes., XLVII 24; Jubil., XLV 12; Phil. Jud., De Joseph., 158; vgl. Strab., Geogr., XVII 1, 8. Het principe der belasting in Indische formulering, Manusmṛti, IX 305: ,,Zoals de zon gedurende acht maanden het water met zijn stralen optrekt, alzo moet de (koning) onophoudelijk belasting heffen uit zijn rijk. Want een zulke is de zonnewet''. Vgl. Mahābhārata, III 3, 5–9; Oudh. Med., deel LXI, Leiden, 1980, blz. 250, noot 2739–2741; noot 229, 231, 233, 429, 464, 468, hierboven.
582. Erman-Grapow, Wörterbuch, deel II, blz. 367, noot 15.
583. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 21, 4.
584. Pap. Jumilhac, A, X 22–XI 2, XI 21.
585. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 21, 2–6, IV 6, 3; Plut., De Is. et Osir., 18, 35. Vgl. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 150, noot 1055.
586. Pap. Jumilhac, B, III 20–IV 1, V, vignette rechts; Osirismysterie, 66 (Chassinat); Pap. Louvre, E 3229, III 11 (naar J.H. Johnson, Enchoria, deel VII, Wiesbaden, 1977, blz. 61 en 68); Pap. Leiden, T 32, I 24; Dodenboek, Pap. Rhind., I 11, vignette met bijschrift.

van Horus in een net[587] of door Anubis als valk in zijn klauwen[588] overgebracht naar de stad *Dwn-ʿ.wj* in Middel-Egypte. Zijn deze overleveringen strict locaal, de mythe in haar geheel had een meer universeel karakter. Osiris' gemalin Isis zocht na diens dood de verspreide lichaamsdelen van haar gemaal bijeen en zette hen met behulp der diverse priesterschappen bij ter plaatse, waar zij hen vond, na hen met aromatische kruiden en was tot het volledige lichaam te hebben gevormd.[589] Daar ten gevolge dezer werkwijze niemand wist, waar de echte delen van het lijk bijgezet waren, konden de bewoners aller twee en veertig provinciale hoofdsteden van Egypte in de overtuiging verkeren het lichaam van de overleden vorst, en dus ook diens hoofd, als relikwie in hun midden te hebben. Het hoofd als relikwie is niet tot Egypte beperkt, het kwam ook elders voor. Het hoofd van Osiris spoelde telkenjare op vaste datum, door de wind overzee vanuit Egypte gedreven, op de kust voor de Syrische stad Byblus aan.[590] De door de Phoeniciërs gestichte stad Carthago was gebouwd boven een runderkop.[591] Een afgesneden en in een schrijn geplaatst menselijk hoofd was voorwerp van verering in de cultus der godin Cybele in Klein-Azië, afb. 6.[592] Men bewaarde in de stad Smyrna[593] aldaar en op het ervoor gelegen eiland Lesbus[594] het hoofd van de zanger Orpheus, aangespoeld vanuit Thracië. Boven het door een wolf afgebeten hoofd van een Romeins militair werd te Naupactus in Aetolië een tempel ter ere van de zonnegod Apollo Lycius opgericht.[595] Koning Tarquinius Superbus deed te Rome de fundamenten leggen van een tempel aan de god Jupiter gewijd. Tijdens het werk stuitte men in de grond op een menselijk hoofd (*caput*). De heuvel, waarop het heiligdom verrees, werd ter herinnering aan de vondst Mons Capitolinus genoemd.[596]

587. Pap. Jumilhac, A, IX 6–8.
588. Pap. Jumilhac, A, XI 2–4.
589. Zie noot 585.
590. Lucian., De Dea Syr., 7.
591. Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XVIII 5, 15–16 (rund, paard); Steph. Byzant., Ethnic., sub voce *Καρχηδών* (paard). Vgl. Nicarch. Ammon., fr. 1 (JACOBY).
592. M. J. VERMASEREN, Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCCA), Leiden, vanaf 1977, deel IV, blz. 17–19, no. 42, met pl. XI–XVII; wandschildering te Pompeii. De afbeelding naar de originele fotografische opname, door de heer VERMASEREN welwillend ter beschikking gesteld.
593. Conon, fr. 1 (JACOBY; ad 45, 5–6).
594. Phanocl. Alex., fr. 1 (POWELL); Myrsil., fr. 2 (JACOBY); Aristid. Rhet., Or., XXIV 55; Lucian., Adv. Indoct., 11; Idem, De Saltat., 51; Philostr., Vit. Apollon., IV 14; Idem, Heroic., XXVIII 9–10; Eustath., Comment. in Dionys., Perieg., 536; Ovid., Metam., XI 44–60; Hygin., Astron., II 7.
595. Phleg., De Mirab., 3, 15 (GIANNINI).
596. Dionys. Halic., Antiq. Rom., IV 59,2, 61,2; Plut., Camill., 31; Dio Cass., Hist. Rom., II, fr. Zonar., VII 11, 5–8; Lexic. Sud., sub voce *Καπιτώλιον*; Fab. Pict., Hist. Graec., fr. 12 (PETER); Valer. Antias, Ann., fr. 13 (IDEM); Varr., De Ling. Latin., V 41; Liv., Ab Urb. Cond., I 55, 5, V 54, 7; Plin., Nat. Hist., XXVIII 15; Flor., Epit., I 1, 7, 9; Chronic. Ann. CCCXXXIV, p. 114 (FRICK); Aurel. Vict., De Vir. Illustr., 8, 4; Serv., Comment. in Vergil., Aen., VIII 345; Martian. Capell., De Nupt. Philol. et Mercur., III 223; Isid. Hispal., Etym., XV 2, 31.

Het hoofd kwam bij toeval te voorschijn, hetzij bij het verrichten van graafwerk gevonden,[597] hetzij vanuit zee aangespoeld.[598] In beide gevallen werd geboorte verondersteld. De aarde is de moederschoot. Zoals de vrouw het kind in hoofdligging baart, baart de aarde het hare. Het kind der aarde is de hemel, die zich als een schedelkap boven haar welft;[599] of ook, onder identificatie van de aarde met het cosmische vasteland ⌓, zie afb. 5,[600] het is het op de oceaan drijvende aardeiland.[601] De reis van het hoofd over zee was herhaling van een historische gebeurtenis. De stad Byblus was de oudste en meest bekende Egyptische vestiging in het buitenland. Het eiland Lesbus, en zelfs de stad Smyrna, kunnen vanuit Thracië zijn gekolonizeerd. Elders wordt gesproken van een onder de zee doorgaande rivier, cosmische navelstreng, die de kolonie met het moederland verbond.[602] Waar de ontdekking van dit hoofd wordt vermeld, bleek het kort tevoren te zijn afgesneden; het was vers, warm en doorbloed,[603] het was nog geheel intact.[604] De opgaven over de toevalligheid der ontdekking ten spijt, was het duidelijkerwijze bouwoffer. Osiris en Orpheus waren van het mannelijke geslacht. De hierboven beschreven praktijken der Diadochen[605] doen vermoeden, dat ook vrouwelijke slachtoffers werden gekozen. Het hoofd lag ten grondslag aan het *templum*,[606] wel geplaatst onder de *umbilicus*, het middelpunt daarvan.[607] Het altaar,[608] het tempelgebouw,[609] de gehele stad[610] werden erboven opgetrokken.

Het hoofd gold als heilig.[611] Het is beginsel van leven,[612] het verenigt de delen des lichaams en houdt hen in stand.[613] Het afgesneden hoofd had de

597. Zie noot 586, 591, 596.
598. Zie noot 590, 593, 594.
599. Artemid., De Somn. Interpr., II 9; De Geboorte van Horus, blz. 349, noot 3324, blz. 351, noot 3361.
600. De Geboorte van Horus, blz. 353, afb. 42.
601. De Geboorte van Horus, blz. 354, afb. 43.
602. De Geboorte van Horus, blz. 404–405, noot 4403–4422.
603. Zie noot 596.
604. Zie noot 593.
605. Zie noot 372–379.
606. Plin., Nat. Hist., XXVIII 15.
607. Zie noot 573. De *umbilicus*, zie noot 279.
608. Grieken: zie noot 595. Indiërs; De Geboorte van Horus, blz. 503, noot 6313.
609. Zie noot 593–596.
610. Zie noot 591.
611. Athen., Dipn., 66c. Vgl. Phil. Jud., Quaest. in Exod., II 33, 53, 100.
612. Theophr., De Caus. Plant., I 2, 3; Phil. Jud., Quaest. in Exod., I 1. Vgl. Beros., fr. 1 (JACOBY; ad 8).
613. Egyptenaren: Pap. Jumilhac, A, IX 8–9, XI 7–8, vgl. V 2. Hoofd en kinderen van Horus, zie De Geboorte van Horus, blz. 165, afb. 25b, waartoe noot 434, 449, hierboven. Joden: Phil. Jud., Quaest. in Genes., II 5, 9. Eenheid van het hoofd: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 171, noot 1350. Zo Empedocl., fr. 31 B, 61 (DIELS): *ἡ τοῦ ἀνθρώπου κεφαλὴ τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι συνελθοῦσα σῴζεσθαι ποιεῖ τὸ ὅλον.*

Afb. 7. Het heilige hoofd, Philae

gave der profetie. Onder het te Abydus gevonden hoofd van Osiris lag een mestkever.[614] De mestkever was symbool der wording, het hoofd derhalve symbool van het Woord,[615] dat alle wording veroorzaakt. Symbool van worden of zijn was ook de gouden bloem, de cosmogonische lotus, door de Joden onder de tong van het afgesneden kinderhoofd gelegd.[616] Het hoofd van Orpheus spoelde al zingend op de kust aan.[617] Een lier lag eronder,[618] symbool van de harmonie der sfaeren. Het waarzeggende hoofd sprak de profetie met de mond uit,[619] of was voorteken door alleen zijn aanwezigheid.[620] Wanneer niet in de fundamenten opgesloten, werd het in het heiligdom in een schrijn bewaard, afb. 6, 7 en 8.[621] De Germaanse god Odin bezat het afgesneden hoofd van een reus genaamd Mimir. Hij had het gepraepareerd en er toverformules over uitgesproken, hij nam het mede op zijn tochten en

614. Pap. Jumilhac, B, IV 2.
615. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 215, noot 1841.
616. De Ark des Verbonds, blz. 6, noot 22.
617. Zie noot 593, 594.
618. Zie noot 594.
619. Egyptenaren: Pap. Jumilhac, A, V 2, XI 20, B, III 12–13; De Ark des Verbonds, blz. 6, noot 18. Grieken: Eustath., Comment. in Dionys., Perieg., 536; Ovid., Metam., V 105–106. Opening van de mond, Egyptische ceremonie: Pap. Jumilhac, A, V 2, IX 8; De Ark des Verbonds, blz. 6, noot 24.
620. Zie noot 591, 596.
621. Egyptenaren: G. BÉNÉDITE, Le Temple de Philae, Parijs, 1893, pl. XLI (afb. 7, hierboven); Pap. Jumilhac, B, III, vignette rechts (afb. 8, hierboven). Libyers: De Ark des Verbonds, blz. 5, noot 12. Issedonen: ibid., blz. 5, noot 13. Afb. 6, hierboven, welke ook de godin moge zijn, behoort duidelijkerwijze bij deze reeks.

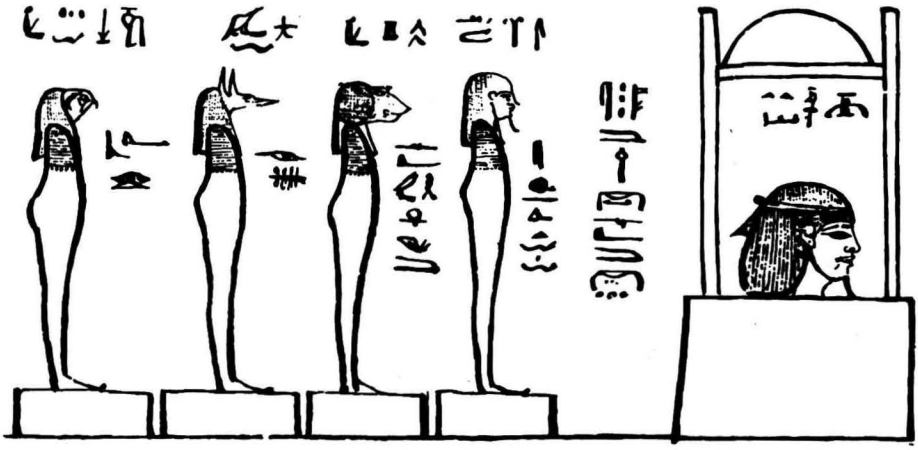

Afb. 8. Het hoofd en de vier delen des lichaams

raadpleegde het bij zijn beslissingen.[622] De Egyptenaar nam zulk een hoofd met zich mede in het graf;[623] de bewaarde exemplaren zijn gelukkigerwijze alle stenen copieën.[624] De leer betreffende het afgesneden menselijke hoofd wordt tot in het heden door de Dajaks, de koppensnellers op Borneo, gehuldigd.[625] Zij heeft haar spoor nagelaten in de Christelijke cultus der relikwieën.

Over de symboliek des huwelijks is nu het een en ander gezegd. Thans nog een enkel woord over de huwelijkssluiting.

Het huwelijksrecht[626] en het huwelijksgoederenrecht[627] werden geacht van

622. Edda, Vǫlospá, 46; ibid., Sigrdrífomál, 14; Snorri Sturluson, Heimskringla, Ynglinga Saga, 4.
623. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel V, blz. 264, noot 1.
624. De Ark des Verbonds, blz. 7, noot 26.
625. C. BOCK, Reis naar Oost- en Zuid-Borneo, van Koetei tot Banjermassin, 's Gravenhage, 1881–1887, blz. 91–94; E. MJÖBERG, Borneo, het Land der Koppensnellers, Zeist, zonder datum, blz. 276–286. Mededeling van J.B. AVÉ, Leiderdorp.
626. Egyptenaren: Hymn. Memph. in Isin, 17, in de mond der godin Isis: *Ἐγὼ γυναῖκα καὶ ἄνδρα συνήγαγον*; vgl. ibid., 27. Joden: Genes., II 18; Ev. Matth., XIX 6. Grieken: Plat., Leg., 841d: *ἱεροὶ γάμοι*; Plut., Amat., 4: *ἱερώτατη κατάζευξις*. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 25, 2, IV 30,1; Plin., Nat. Hist., XVIII 10. – De bruid droeg bij de huwelijkssluiting de (*ὀρθο*)*στάδιος χιτών*, *tunica recta*: Poll., Onom., VII 49; Lexic. Sud., sub voce *Στάδιος χιτών*; Schol. in Aristoph., Lysistr., 45; Plin., Nat. Hist., VIII 194; vgl. Pausan., Graec. Descr., IX 2, 7 (*ὀρθός*). Dit gewaad, dat ook door knapen werd gedragen, werd staande en van beneden naar boven geweven: Fest., De Verb. Signif., sub vocib. Rectae (p. 342), Regillis tunicis (p. 364, LINDSAY); Isid. Hispal., Etym., XIX 22, 18. De opwaartse richting was de richting van het stijgende pneuma, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 216–217, noot 1877–1889, en in wijder verband die van de doeloorzaak, zie noot 470 hierboven. In de godsdienst der Phrygiërs golden opwaarts groeiende plantendelen als rein, nederwaarts groeiende, zaden, wortelen e.d., als onrein: Julian. Apost., Or., V 174b, 175c–176a. De Indiërs droogden het cultische vaatwerk in nederwaartse richting af om daarmede het uit-

goddelijke oorsprong te zijn. Het prototype der huwelijkssluiting was cosmisch. Het was het huwelijk van hemel en aarde,[628] van de zon en de aarde,[629] of van de zon en de maan.[630] Men huwde dan ook onder de blote hemel,[631] terwijl daarenboven de symbolen van vuur, het hemelse, mannelijke, en van water, het aardse, vrouwelijke element, aanwezig waren.[632] De sluiting van het huwelijk geschiedde bij bloedig offer.[633] Geofferd werd aan

zaaien, in opwaartse richting om daarmede het verwekken, het voortbrengen (hier wel: het opgroeien), aan te duiden: Agnihotra, VI 13 (blz. 97), XIII 2 (blz. 150, BODEWITZ). Op de zonnebaan betrokken, werd de eerste dezer handelingen op het westen, de tweede op het zenith gericht: ibid., VI 15 (blz. 102, BODEWITZ). Men zalfde de offerpaal van de voet opwaarts, ten hemel gericht: Taittirījasaṃhitā, VI 3, 4, 1. Verdere gegevens: De Maat der Dingen, blz. 14, noot 95 en 96, met toevoegsel op blz. 36.

627. Egyptenaren: Hymn. Memph. in Isin, 30, eveneens in de mond der godin Isis: *Ἐγὼ συνγραφὰς γαμικὰς εὗρον.*

628. De Geboorte van Horus, blz. 147–150, § 41.

629. Zie noot 234, hierboven.

630. Camephis, blz. 43–45, noot 346–367.

631. Voor de tempel: Ael. Dionys. Atticist., fr. π 69 (ERBSE); Plut., Amat., 26; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., V 14, 2; Vergil., Aen., IV 56.

632. Indiërs, de Gṛhjasūtra's: Āpastamba-, II 4,9, 5,1,7,12; Āśwalājana-, I 7, 3, 6; Gobhila-, II 1,12–13, 2,8,15; Hiraṇjakeši-, I 6,19,4,6, 6,20,5–7; Khādira-, I 3, 5, 24, 28–30; Pāraskara-, I 5,1, 7,3, 8,3–6; Šānkhājana-, I 12,11, 13,5–9,13; verder: Mahābhārata, XIII 44, 23–24; zie noot 638. Romeinen, *igni et aqua*: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 30, 6; Plut., Quaest. Rom., 1; Varr., De Ling. Latin., V 61 (*in limine*); Idem, apud Non. Marcell., De Compend. Doctr., sub vocib. Faxs (p. 161), Titionem (p. 268), Felix (p. 469, LINDSAY); Idem, apud Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 167; Ovid., Fast., IV 792; Stat., Silv., I 2, 3–6; Valer. Flacc., Argon., VIII 245–246; Cervid. Scaevol., in Digest., XXIV 1, 66, 1; Fest. De Verb. Signif., sub vocib. Aqua et igni (p. 3), Facem (p. 77, LINDSAY); Lactant., Inst. Divin., II 9, 21; Non. Marcell., De Compend. Doctr., sub voce Puriter (p. 830, LINDSAY); Serv., Comment in Vergil., Aen., IV 103, 167, 339. Zie noot 1307.

633. Indiërs, behalve noot 638: Manusmṛti, III 67, V 152. Grieken, *προτέλεια*: Orph., fr. 112 (KERN); Eurip., Iphig. Aul., 718, 721; Plat., Leg., 774e; Plut., Adv. Colot., 22; Ael. Dionys. Atticist., fr. π 69 (ERBSE); Pausan. Atticist., fr π 33 (IDEM); Jambl., Babylon., fr. 3 (HABRICH); Poll., Onom., III 38; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., II 12, 1; Himer., Or., IX 12; Schol. in Aristoph., Thesm., 973; Hesych., Lexic., sub vocib. *Γάμων ἔθη, Προτέλεια*; Phot., Lexic., sub voce *Προτέλεια*; Lexic. Sud., sub vocib. *Προτέλεια, Προτέλειον*; Etym. Magn., sub voce *Τέλος*. Grieken, verder: Plat., Leg., 841d; Posidipp. Com., fr. 26 (EDMONDS); Diod. Sic., Bibl. Hist., V 73, 2; Plut., Amat., 26; Idem, Aristid., 20; Aelian., De Nat. Anim., XII 34; Ovid., Metam., IV 753–756; vgl. Jambl., Vit. Pythag., 48 (plenging, *ἐναντίον τῶν θεῶν*); noot 634, 635, hieronder. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., IV 30, 1 (*προτέλεια*); Plut., Pomp., 55; Varr., De Re Rust., II 4, 9 (Etruriërs); Idem, Antiq. Rer. Libr., Res Divin., XIV, fr. 156 (CARDAUNS); Vergil., Aen., IV 56–64; Ps.-Senec., Octav., 700–701; Lucan., De Bell. Civil., II 353; Stat., Silv., I 2, 13; Tacit., Ann., XI 27; Valer. Flacc., Argon., VIII 243; Gai., Inst., I 112; Ulpian., fr. 9 (HUSCHKE); Serv., Comment. in Vergil., Aen., III 136, IV 374. – De communicatie der beide huwelijkspartners geschiedde bij de Romeinse *confarreatio* door het toegevoegde spijsoffer: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 25, 2–3; Plin., Nat. Hist., XVIII 10; Ulpian., fr. 9 (HUSCHKE); Serv., Comment. in Vergil., Georg., I 31. Vgl. Plut., Num., 14; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 173–174, noot 1373–1385. Evenzo, onder deling

hemel en aarde, gepersonifieerd als Zeus en Hera,[634] of als Uranus en Gaea.[635] Na de dodelijke snede werd tot deze goden een gebed gericht.[636] In het huwelijk lagen zegen en vloek besloten; de eerste werd in het gebed zekerlijk vermeld, de tweede waarschijnlijk verzwegen.[637] Bruidegom en bruid offerden, thans voor de eerste maal, gezamenlijk.[638] De bruidegom verklaarde, oudtijds bij nuncupatie,[639] in later tijd in vrije woordkeuze en onder ede,[640] de bruid als zijn vrouw te erkennen. De bruid beaamde dit met een woord of sprak mogelijkerwijze zelf een korte formule uit.[641] Beiden reikten elkander de rechterhand.[642] Het van tevoren opgemaakte huwelijkscontract was aanwezig en werd door de fungerende offerpriester ondertekend.[643] Na

van een brood, bij het huwelijk der Macedoniërs: Curt. Ruf., Hist. Alex. Magn., VIII 4, 27. Bij het Celtische huwelijk geschiedde zij door plenging: Plut., Mulier. Virtut., 20. Voor de Germanen, vgl. Adam. Brem., Gest. Hammaburg. Eccles. Pontif., IV 27. Het verbod van Pythagoras een brood te breken, Diog. Laert., Vit. Philos., VIII 34, of ervan te bijten, Hippol., Refut., VI 27, 5, Lexic. Sud., sub voce *Ἀναξίμανδρος*, moet op enigerlei wijze met deze symboliek samenhangen.

634. Aeschyl., Eumen., 214; Apollon. Rhod., Argon., IV 95–96; Diod. Sic., Bibl. Hist., V 73, 2; Plut., Conjug. Praec., 27; Idem, Quaest. Rom., 2; Schol. in Aristoph., Thesm., 973; enz. Juno: Vergil., Aen., IV 59.

635. Orph., fr. 112 (KERN).

636. Valer. Flacc., Argon., VIII 244–245.

637. Vloek, Joden: Ezech., XVI 8, 59; vgl. Numer., V 11–31; noot 979, 1109.

638. Indiërs, de Gṛhjasūtra's: Āpastamba-, II 5, 2; Āśwalājana-, I 7, 3; Gobhila-, II 1, 24; Hiraṇjakeši-, I 6, 19, 6; Khādira-, I 3, 8; Pāraskara-, I 5, 3; Šānkhājana-, I 12, 11. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 25, 2–3; Plut., Quaest. Rom., 50; Valer. Flacc., Argon., VIII 243-245; Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 374. Celten: Plut., Mulier. Virtut., 20.

639. De Indische bruidegom zeide: *Amoham asmi sā twam, sā twam asi amoham*; *diaur aham, pṛthiwī twam*, enz., 'Dit ben ik, dat (zijt) gij, dat zijt gij, dit (ben) ik; de hemel ik, de aarde gij', enz.: Gṛhjasutra's: Āšwalājana-, I 7, 6; Hiraṇjakeši-, I 6, 20, 2; Pāraskara-, I 6, 3; Šānkhājana-, I 13, 4. Romeinen, *certis et sollemnibus verbis*: Gai., Inst., I 112; Ulpian., fr. 9 (HUSCHKE).

640. Joden: Ezech., XVI 59; zie noot 967. Grieken: Apollon. Rhod., Argon., IV 95; Achill. Tat., Leucipp. et Clitoph., V 14,2, 26,4.

641. De Romeinse bruid zeide: *Ὅπου σὺ Γάιος, ἐγὼ Γαΐα*, ,,Alwaar gij Gaius zijt, ben ik Gaia'': Plut., Quaest. Rom., 30. Dit geschiedde tijdens de *nuptialia sacra*: Quintil., Inst. Orat., I 7, 28. Volgens de anonyme auteur van De Praenom., 7 (p. 591 in KEMPF's uitgave van Valerius Maximus), antwoordde de bruid, aan de deur van de echtelijke woning naar haar naam gevraagd, dat zij Gaia heette. Vgl. Cicer., Or. pro Muren., 27; Fest., De Verb. Signif., sub voce Gaia Caecilia (p. 85, LINDSAY).

642. Indiërs: Ṛgweda, X 85, 36–37; de Gṛhjasūtra's: Āpastamba-, II 4, 11–15; Āšwalājana, I 7, 3–5; Gobhila-, II 2, 2; Hiraṇjakeši-, I 6, 20, 1; Khādira-, I 3, 17, 31; Pāraskara-, I 6, 3; Šānkhājana-, I 13, 2; verder: Manusmṛti, III 43; Jāǧñawalkjasmṛti, I 62; Nāradasmṛti, XII 2–3 (concluderende handeling); Wiṣṇusmṛti, XXIV 5; Mahābhārata, XIII 44, 42–52. Grieken: Apollon. Rhod., Argon., IV 99–100; Jambl., Vit. Pythag., 84. Romeinen: Claudian., Epithal. Pallad., 128–129; Idem, Epithal. Laurent., 64; Serv., Comment. in Vergil., Aen., IV 103. Een afbeelding bij ROSSBACH, op laud. (zie noot 371). De vrouw betreedt desondanks de echtelijke woning als smekelinge: Jambl., Vit. Pyth., 48, 84.

643. Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 53; Pap. Berlijn (BGU), nos. 1050,25, 1098,43, 1101,20; Pap. Fayûm Towns, no. 22, 8. De formule der huwelijkssluiting, door de

afloop zetten zich de aanwezigen, ter plaatse, aan de huwelijksmaaltijd.[644] Het offerdier was met het oog hierop gekozen en zal dus in vele gevallen een rund geweest zijn. De Joden noemen de huwelijksband ברית, ,,verbond''.[645] Een beschrijving der huwelijkssluiting komt in het Oude Testament niet voor. De totstandkoming aller verbintenissen was bij de Joden echter dezelfde. Zij geschiedde in daad, woord en gedachte;[646] de daad slachting[647] en handreiking,[648] het woord offergebed en verklaringen der partijen,[649] de gedachte wilsovereenstemming.[650] Hoewel het Joodse getuigenis ontbreekt, moet de hierboven gegeven reconstructie daarom ook de Joodse huwelijkssluiting betreffen. Het offer werd door de Grieken en de Romeinen gehandhaafd, doch, zoals in zijn overige aanwendingen, steeds meer als inleidende plechtigheid opgevat.[651]

§ 4 DE PAASMAALTIJD

De uittocht uit Egypte begon met een plechtigheid, die in de herinnering der Joden gegrift staat en daaruit niet zal worden uitgewist, zolang dezen als volk voortbestaan. Zij was de Paasmaaltijd.[652] Men was op het ogenblik van de lenteëvening. De Egyptenaren vierden het feest der ontluikende natuur en bestreken huisgenoten en vee met rode verf, in de kleur van het bloed.[653] Het volk Israël sloot zich bij hen aan.

De Paasmaaltijd wordt door een Joods auteur in de eerste eeuw voor het begin onzer jaartelling *συσσίτιον*, ,,gemeenschappelijke maaltijd'', ge-

bruidegom uitgesproken, luidt in de Demotische contracten: *ỉrj.j-tt n ḥm.t*, ,,ik heb U tot vrouw genomen''; het bovenstaande in aanmerking genomen, wellicht beter: ,,ik neem U hierbij tot vrouw''.

644. Vgl. Legis Actio Sacramento, blz. 41, noot 339.
645. Ezech., XVI 8, 59, 60; Maleach., II 14; Spreuk., II 17. Vgl. Ev. Matth., XIX 6; Talm. Babl., Sanhedr., 22b (De Geboorte van Horus, blz. 169, cit. 697).
646. Legis Actio Sacramento, blz. 41, noot 345.
647. Genes., XV 8–18; Legis Actio Sacramento, blz. 45, noot 384–386.
648. Egyptenaren: Stob. Herm., XXIII 67. Joden: II Kon., X 15; Ezech., XVII 18; Ezr., X 19; I Chron., XXIX 24. Vgl. Jerem., L 15; Klaagl., V 6; II Chron., XXX 8.
649. Met de lippen: Talm. Babl., Giṭṭ., 60b. Vgl. ibid., Mōᶜ. Qāṭ., 18a; ibid., Sanhedr., 102a; Midr. Numer. Rabb., XVIII 10. Zie noot 837.
650. Huwelijkscontract: Mišn., Bāb. Bātr., X 4; Talm. Babl., Ketūb., 102b; ibid., Qidd., 9b; Midr. Deut. Rabb., III 12. Gelofte: Oudh. Med., deel LXI, Leiden, 1980, blz. 214, noot 2302–2311.
651. Vgl. Lexic. Seguer., p. 293, 5–6 (BEKKER): *Προτέλειά ἐστι τὰ θύματα τὰ πρὸ οὐδήποτε πράγματος θυόμενα.* ,,Proteleia heten de offers, voorafgaand aan welke handeling ook maar opgedragen''. Gevolg van de voortschrijdende saecularisatie van het sacrale recht.
652. Waartoe: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 179–182, noot 1480–1523; Jezus' Koningschap, blz. 26–27, noot 216–232. Voor de uittocht, vgl. Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 28–31.
653. Lente, bloed en rode kleur: De Geboorte van Horus, blz. 470, afb. 67.

noemd.[654] De gemeenschappelijke maaltijd was in de antieke stedelijke maatschappij gevestigde instelling. De instelling was van Egyptische oorsprong[655] en bestond bij Joden,[656] Phoeniciërs,[657] Nabataeërs,[658] Grieken[659] en Romeinen.[660] Zij is met enig detail bekend uit Creta en vooral uit Sparta, waar zij hetzij direct uit Egypte,[661] hetzij over de weg van Creta,[662] en na raadpleging van het orakel van de zonnegod Apollo te Delphi,[663] door Lycurgus was ingevoerd. De gemeenschappelijke maaltijd heette *ἀνδρεῖον*, bij de Spartanen oorspronkelijk evenzo,[664] maar later *φιδίτιον*. Hij werd slechts door de mannen bijgewoond,[665] ouden zo goed als jongen,[666] en dagelijks[667] gehouden in de open lucht[668] of in een zaal.[669] De opkomst was verplicht.[670] Men verdeelde zich in gezelschappen van tien tot vijftien personen,[671] aangevuld bij coöptatie[672] en voorgezeten door de

654. Phil. Jud., De Spec. Legib., II 148. Voor al het volgende, vgl. Porphyr., De Abstin., IV 4–5.
655. Isocr., Or., XI 18.
656. Essenen: Phil. Jud., Quod Omn. Prob., 86; Idem, apud Euseb., Praep. Evang., VIII 11, 5.
657. Carthago: Aristot., Polit., 1272b.
658. Strab., Geogr., XVI 4, 26.
659. Pythagoras: Jambl., Vit. Pyth., 98. Atheners: Plat., Respubl., 416e; Idem, Leg., 762b; vgl. Aristot., Polit., 1330a. Cretenzen: Plat., Leg., 780, b–c; Aristot., Polit., 1329b; enz.
660. Italiërs: Aristot., Polit., 1329b. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 2.
661. Isocr., Or., XI 17–18. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 98, 1; Strab., Geogr., X 4, 19; Plut., De Is. et Osir., 10; Idem, Lycurg., 4.
662. Herod., Hist., I 65; Plat., Min., 318d; Aristot., Polit., 1271b; Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 3; Plut., Lycurg., 4; Lexic. Sud., sub voce *Λυκοῦργος*.
663. Herod., Hist., I 65; Plat., Leg., 624a; Xenoph., Laced. Respubl., VIII 5; Polyb., Hist., X 2, 11; Nicol. Damasc., fr. 56 (Jacoby); Strab., Geogr., X 4, 19; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., III 3, 10–11; Flav. Jos., Contr. Apion., II 162; Plut., Lycurg., 5, 6, 29; Aristid. Rhet., Or., I 382; Lexic. Sud., sub voce *Λυκοῦργος*; Isid. Hispal., Etym., V 1, 2.
664. Alcman, fr. 98 (Page).
665. Gastvrouw, te Creta: Dosiad., fr. 2 (Jacoby).
666. Drie leeftijdsgroepen, jong, middelbaar, oud: Schol. in Plat., Leg., 633a. De Atheners waren dienstplichtig tussen het achttiende en het zestigste levensjaar, er waren twee en veertig leeftijdsklassen: Aristot., Athen. Respubl., XLII 1–2, LIII 4. Dit laatste was het getal der delen des lichaams, daardoor ook het getal van geboorte en wedergeboorte, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 251–259, § 60.
667. Plut., Lycurg., 10.
668. Xenoph., Laced. Respubl., V 2, 7.
669. Dosiad., fr. 2 (Jacoby); Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 2; Schol. in Plat., Leg., 633a.
670. Plat., Leg., 762, b–c, 780, a–b; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., III 3, 4; Plut., Apophth. Lacon., Lycurg., 6; Idem, Lycurg., 10, 12. Voorwaarde voor het staatsburgerschap: Aristot., Polit., 1271a.
671. Strab., Geogr., XVI 4, 26; Plut., Lycurg., 12; Schol. in Plat., Leg., 633a. Vgl. Herod., Hist., I 65; Plut., Agis, 8.
672. Plut., Lycurg., 12; Schol. in Plat., Leg., 633a.

oudste aanwezige.[673] De spijzen werden door de disgenoten zelf aangeboden,[674] eventueel met subsidie van de stedelijke overheid.[675] Men was in zijn dagelijkse plunje gezeten of gelegen op de grond,[676] de jongsten bedienden.[677] De maaltijd was sober[678] en ieder kreeg dezelfde portie.[679] Men at in der haast.[680] Het tafelgesprek, dat onder geheimhouding stond,[681] was patriottisch.[682] Het doel der instelling was dat der democratie, het bevorderen van onderlinge gelijkheid en saamhorigheid.[683] In werkelijkheid, men wist het zeer wel, was het militair.[684] De overheid had door de instelling de burgerij in haar greep.[685] In tijd van oorlog ging het tafelgezelschap als kleinste disciplinaire eenheid in zijn geheel in het leger over.[686] De overheid had anderzijds reden om de instelling te duchten. In het tafelgesprek werden oorlog en vrede, maar werd ook het complot tegen de staat geconcipieerd.[687]

Mozes gebood de door hem tot opstand aangezette schare der Israëlieten, nog in Egypte, in het land Gosen: ,,Aan de tiende dezer maand neme een iegelijk een lam, naar de huizen der vaderen, een lam voor een huis. Maar indien een huis te klein is voor een lam, zo neme hij het en zijn nabuur, de naaste aan zijn huis, naar het getal der zielen, een iegelijk naar dat hij eten

673. Plut., Inst. Lacon., 1; Idem, Lycurg., 12; Schol. in Plat., Leg., 625e, 633a.
674. Xenoph., Hellen., V 3, 17; Idem, Laced. Respubl., V 3; Aristot., Polit., 1271a, 1272a; Dicaearch., fr. 72 (WEHRLI); Dosiad., fr. 2 (JACOBY); Sphaer., fr. 1 (JACOBY); Nicocl. Lacon., fr. 1 (JACOBY); Molp., fr. 2 (JACOBY); Plut., Lycurg., 12; Athen., Dipn., 140e; Schol. in Plat., Leg., 633a.
675. Athene: Aristot., Polit., 1330a. Creta, ibid., 1271a, 1272a; Dosiad., fr. 2 (JACOBY).
676. Dosiad., fr. 2 (JACOBY); Pyrg., fr. 1 (JACOBY); Strab., Geogr., X 4, 20; Lexic. Sud., sub vocib. *Λυκοῦργος, Φιλίτια.* Op matras: Phylarch., fr. 44 (JACOBY).
677. Pyrg., fr. 1 (JACOBY); Strab., Geogr., X 4, 20.
678. Xenoph., Laced. Respubl., V 3–4; Theophr., apud Porphyr., De Abstin., IV 4; Dicaearch., fr. 72 (WEHRLI); Phylarch., fr. 44 (JACOBY); Polyb., Hist., VI 48, 3; Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 3; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., III 3, 5; Plut., Apophth. Lacon., Lycurg., 4–5; Idem, Inst. Lacon., 3; Idem, Lycurg., 10, 12; Idem, Cleom., 13; Idem, Phoc., 20; Themist., Or., XIX, p. 227b; Schol. in Plat., Leg., 625e; Eustath., Comment. in Hom., Odyss., p. 1413, 22 (ed. Rom.).
679. Dosiad., fr. 2 (JACOBY).
680. Dicaearch., fr. 72 (WEHRLI); *ὀξέως.* Zie noot 695.
681. Xenoph., Laced. Respubl., III 5; Plut., Inst. Lacon., 1; Idem, Quaest. Conviv., VII, proöem. (p. 697e), 9 (p. 714b); Idem, Lycurg., 12; Schol. in Plat. Leg., 633a.
682. Xenoph., Laced. Respubl., V 6; Dosiad., fr. 2 (JACOBY).
683. Xenoph., Laced. Respubl., V 5; Aristot., Polit., 1271a; Polyb., Hist., VI 48, 3; Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 3; Plut., Apophth. Lacon., Lycurg., 4; Idem, Lycurg., 10, 11, 12.
684. Herod., Hist., I 65; Plat., Respubl., 416e, 547d; Idem, Leg., 625e, met scholion, 633a, 636, a–b, 762c, 780, b–c; Xenoph., Hellen., V 3, 17; Aen. Tact., De Obsid. Toler., XXVII 13; Isocr., Or., XI 18; Dosiad., fr. 2 (JACOBY); Strab., Geogr., X 4, 20; Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 3; Plut., Apophth Lacon., Lycurg., 4, 6. Vgl. Aristot., fr. 611, 15 (ROSE).
685. Plat., Leg., 625e–626a, 780e–781b; Polyb., Hist., VI 48, 3.
686. Polyaen., Strateg., II 1,15, 3,11. Vgl. Hom., Il. II 362–363 (*φρήτρη*; zie noot 691).
687. Plat., Leg., 636b; Plut., Apophth. Lacon., Lycurg., 4. Vgl. Aen. Tact., De Obsid. Toler., X 5.

kan;[688] gij zult rekening maken naar het lam''.[689] Men pleegt in deze passage te lezen, dat Mozes gebood de Paasmaaltijd in de familiekring te nuttigen en toestond, dat men daarbij gasten uitnodigde.[690] De Joodse commentatoren leggen het accent anders. Zij maken rekening naar het lam, niet naar het huis, en schrijven voor, dat men zich, beginnend met de leden van het huisgezin, verenigt tot een חבורה of tafelgezelschap,[691] bestaande uit tenminste tien[692] en ten meeste omtrent twintig[693] personen. Het is uit de in de voorgaande alinea verzamelde parallellen duidelijk, dat zij het gelijk aan hun zijde hebben. De Israëlieten stonden aan de vooravond van de uittocht uit Egypte. Het volk, nog zonder identiteit, moest gemobilizeerd worden, en dat moest geruisloos geschieden om de Egyptische overheid geen aanleiding te bieden tot gewapend ingrijpen. Mozes stelde, overeenkomstig militaire usance,[694] de gemeenschappelijke maaltijd in. Vrouwen, kinderen en slaven hadden aan hem deel te nemen, want ook zij gingen vertrekken. De maaltijd had plaats en werd in aller ijl gegeten.[695] Hij was de eerste manifestatie van het nationale bestaan van het volk Israël, grondslag van het verbond, het oude ,,verbond, dat ik (Jahwe) met hun vaderen gemaakt heb, ten dage als ik hun hand aangreep om[696] hen uit Egypteland uit te voeren.''[697]

De Israëlieten zetten zich in beweging en trokken oostwaarts. God leidde hen niet op de weg van het land der Philistijnen, hoewel die nader was, want God zeide: ,,Dat het den volke niet rouwe, als zij strijd zien zouden, en wederkeren naar Egypte''.[698] De krachten waren op dat ogenblik niet toereikend tot een directe aanval op de Palestijnse gewesten van het faraonische rijk; in welk geval het Egyptische leger zekerlijk in actie gekomen zou zijn. Men zocht het lijfsbehoud dus in de tussenliggende en onbetreden woestijn van het Sinaïetische schiereiland. Aan de grens van het Egyptische territoir

688. Desnoods het lam in zijn geheel: Mišn., Pesāḥ., VIII 7, met Gemara. Anders: ibidem.
689. Exod., XII 3–4.
690. Vgl. Tōs., Pisḥ., VIII 12.
691. Mišn., Pesāḥ., VII 3, 13, VIII 7, IX 8, 10; ibid., Bēṣ., II 3. *Φρατρία*: Flav. Jos., Bell. Jud., VI 423; Idem, Antiq., II 312, III 248; noot 686, hierboven. Vgl. Dionys. Halic., Antiq. Rom., II 23, 1–3.
692. Flav. Jos., Bell. Jud., VI 423, 425; Tōs., Pisḥ., IV 15; Talm. Babl., Pesāḥ., 64b; Midr. Klaagl. Rabb., I 1, 2; Targ. Ps.-Jon., in Exod., XII 4. Tien man, kleinste cultische gemeenschap: Mišn., Megill., III (IV) 3.
693. Flav. Jos., Bell. Jud., VI 423. Het criterium: Mišn., Pesāḥ., VIII 3; Tōs., Pisḥ., VII 6.
694. Zie noot 655.
695. Exod., XII 11. Vgl. Deut., XVI 3; Phil. Jud., De Sacrif., 63; Idem, Quaest. in Exod., I 19; Flav. Jos., Antiq., II 312; Mišn., Pesāḥ., IX 5. Zie noot 680.
696. Nota bene, finaal.
697. Jerem., XXXI 31 (32); Hebr., VIII 9. De emigranten als *συνωμοσμένοι*, ,,eedgenoten'', betiteld: Maneth., fr. 10 (Jacoby; ad 239).
698. Exod., XIII 17.

deden de Egyptenaren een poging om de uittocht te stuiten, maar zij mislukte. Een wonder geschiedde: de Schelfzee deelde zich om de Israëlieten te laten passeren.[699]

§ 5 DE BERG GODS

Het volk trok verder, de woestijn in, ontberingen, maar ook de vrijheid tegemoet. Bedoeïenen, gaande onder de naam Amalekieten, deden aanvallen en werden afgeslagen.[700] In de derde maand bereikte men de berg Sinaï, de ,,berg Gods'',[701] alwaar Mozes in de dagen zijner ballingschap het vizioen had gezien. Men legerde aldaar.[702] Mozes' schoonvader Jethro kwam vanuit Midian op bezoek en gaf zijn schoonzoon raad: ,,Hoor nu mijn stem; ik zal U raden, en God zal met U zijn: wees gij voor het volk bij God, en breng gij de zaken voor God. En verklaar hun de instellingen en de wetten, en maak hun bekend de weg, waarin zij wandelen zullen, en het werk, dat zij doen zullen''.[703] Jethro keerde daarop huiswaarts.[704]

God zelf, Jahwe, greep in. Hij daalde neder op de top van de berg.[705] Mozes bemiddelde en ging tussen hem en het volk heen en weder.[706] Hij klom geheel alleen naar de top en ontving daar van God de wetten, die hij het volk ter aanvaarding moest voorleggen. Het volk, aan hetwelk het betreden van de berg op straffe des doods verboden was,[707] wachtte hem aan de voet daarvan op.

Wetgeving vanaf berg of heuvel wordt in de antieke en vroegmiddeleeuwse teksten enige malen vermeld. Zij beduidde, dat God persoonlijk als wetgever werd beschouwd. In het verband van de zonnecultus was de wetgever de Zonnegod,[708] zijn wetgeving het goddelijke Woord,[709] de berg, waarop hij zetelde, de door zijn straling gevormde kegel of pyramide,[710] de bergtop het zenith.[711]

699. Exod., XIV 1–31. Egyptische versie, overtocht bij ebbe: Artapan., fr. 3 (JACOBY; ad 35). Vgl. Flav. Jos., Antiq., II 347–349 (waartoe: Strab., Geogr., XIV 3, 9; Arrian., Anab., I 26, 1–2; Eustath., Comment in Dionys., Perieg., 861). Zie noot 712, 1008, 1013.
700. Exod., XVII 8–16.
701. Exod., XVIII 5, XXIV 13. Zie noot 34.
702. Exod., XVIII 5, XIX 2.
703. Exod., XVIII 19–20; Flav. Jos., Antiq., III 68–69, vgl. 73–74.
704. Exod., XVIII 1–27.
705. Exod., XIX 3, 18, 20, XXIV 12, 16, 17, XXXIV 2; Deut., V 4. Volgens Exod., XX 22, XXIV 10, verliet Jahwe de hemel niet.
706. Deut., V 5.
707. Exod., XIX 12–13, 21, 23–24, XXIV 2, XXXIV 3.
708. Legis Actio Sacramento, blz. 14, noot 131, blz. 16, noot 142.
709. Ibid., blz. 16, noot 144.
710. De Geboorte van Horus, blz. 211, afb. 27.
711. Legis Actio Sacramento, blz. 7, noot 35–37. Cultus op bergtop, Joden: Flav. Jos., Antiq., III 22. Oegarieten: Keret, 73–74, 166–167. Perzen en Germanen: Jezus' Koningschap, blz. 7, noot 53. Kritiek: Philostr., Vit. Apollon., II 5. Onderhandelingen op bergtop, Germanen: Eyrbyggja Saga, 28; Gunnlaugs Saga Ormstungu, 5.

Toen Zarathoesjtra dertig jaar oud was, verliet hij zijn geboorteplaats – van dewelke helaas naam noch ligging wordt medegedeeld – en richtte zijn schreden naar Iraan. Na aan de grens een rivier gepasseerd te zijn, die zich op wonderdadige wijze voor hem in tweeën deelde,[712] droomde hij een droom, waarin hem zekerheid gewerd inzake zijn profetische roeping.[713] Hij kwam bij een stad en nam daar deel aan een anderhalve maand durend, druk bezocht lentefeest.[714] Vandaar voortgaande,[715] bereikte hij de rivier Datia. Hij stak deze over en vond de engel Wahoeman tegenover zich, die hem tegemoet kwam en hem vroeg, wie hij was en wat hij wilde. Zarathoesjtra noemde zijn naam en zeide begerig te zijn de wil Gods te vernemen en daarnaar te leven. Wahoeman leidde hem voor de troon, waarop Ahoeramazda was gezeten, omringd door zijn zeven engelen, de Amesjaspenta's.[716] Ahoeramazda deelde persoonlijk Zarathoesjtra zijn wetten mede. Deze keerde weder naar de aarde terug en verkondigde haar gedurende de rest zijns levens aan de mensheid, zijn tijdgenoten.

De rivier Datia stroomde vanuit het zenith naar de aarde: toen Zarathoesjtra haar betrad, was hij op aarde, toen hij na haar overgestoken te zijn voet aan wal zette, was hij in de hemel. De naam Datia is adjectief, afgeleid van het substantief *dāta*, ,,recht'', dat in de Perzische mythologie het scheppingswoord is, waaronder Ahoeramazda de draak Angromanjoe verpletterde.[717] De rivier heet *rat*, hoofd, prototype der rivieren.[718] Zij is gelegen in het midden der wereld[719] of, wat op hetzelfde nederkomt, in het land Ariana Waeğa,[720] dwz. Iraan. Zij stroomt in vier stromen,[721] door Zarathoesjtra achtereenvolgens overgetrokken. De eerste dezer reikte tot zijn voeten, de tweede tot zijn knieën, de derde tot zijn billen, de vierde tot zijn hals.[722] Deze vier stromen zijn, uitgezet op het lichaam van de macrocosmische oer-

712. Wičīrkart-ī-Dēnīk, p. 40 (SANJANA); Zarātušt Nāma, 444–456 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 230, SHEA-TROYER). Vgl. Awesta, Jašt, V 78. Zie noot 699, 1008, 1013.
713. Wičītakihā-ī-Zātspram, XX 2–4; Zarātušt Nāma, 459–479 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 230–231, SHEA-TROYER).
714. Wičītakihā-ī-Zātspram, XX 1; Wičīrkart-ī-Dēnīk, p. 40–41 (SANJANA); Zarātušt Nāma, 457–459, 480–482 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 230–231, SHEA-TROYER). Zie noot 653.
715. Op bevel van de engel Srōš: Wičīrkart-ī-Dēnīk, p. 41 (SANJANA).
716. Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 1–11; Dēnkart, VII 3, 51–62; Wičīrkart-ī-Dēnīk, p. 41–42 (SANJANA); Zarātušt Nāma, 483–523 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 231–233, SHEA-TROYER).
717. Wičītakihā-ī-Zātspram, I 4. Vgl. Architectonische Monoliethen, blz. 14, noot 94–95.
718. Bundahišn, XVII 15 (ANKLESARIA); Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 1.
719. Bundahišn, Ia, 13 (ANKLESARIA); Wičītakihā-ī-Zātspram, II 9. Zie noot 744.
720. Awesta, Jašt, V 17, 104, XV 2; ibid., Widēwdāt, I 2, II 20, enz.
721. Terminologie: – Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 2; *ḫānak*. Dēnkart, VII 3, 51 en 54: *bētačišnī*. Zarātušt Nāma, 490–491 (ROSENBERG): *bahra*. Zie noot 250.
722. Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 2; Zarātušt Nāma, 490–491 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 232, SHEA-TROYER). Vier wassingen: Awesta, Widēwdāt, XIX 22.

mens, niets anders dan de vier etappen, die de ziel na de dood[723] en de zon aan het einde der dagen[724] bij haar opstijging naar het zenith te doorschrijden hebben; de eerste reikend tot de sterren, de tweede tot de maan, de derde tot de zon, de vierde tot de hemel.[725] Na de rivier, welker wateren uit *haoma* of ambrozijn bestonden,[726] gepasseerd te zijn werd Zarathoesjtra opgewacht door de engel Wahoeman, hier duidelijk in diens functie van Hermes Psychopompos. Deze beval hem de ogen te sluiten[727] en de *ğāmak* af te leggen;[728] onder welke laatste hetzij de *haoma*-kelk, hetzij het aardse gewaad is te verstaan, beide symbolen voor het vlees.[729] Daarvoor in de plaats legde hij hem een lichtend gewaad aan,[730] *ēwtāk*, enkelvoudig, en *ēwkart*, uit één stuk vervaardigd,[731] symbolen voor het hemelse, aetherische lichaam.[732] God laat zich niet benaderen dan over de weg des doods,[733] ook in deze legende.

De kegel of pyramide, getrokken vanuit het zenith naar de omtrek of de vier hoeken van de aardschijf is eenmalig en heeft geen varianten. Hij wordt vereerd als berg, of ook als rivier,[734] beide onder verschillende benamingen. Als rivier opgevat, heet hij Ardwisoera, nader getypeerd als *anāhitā*, ,,de onbevlekte''. Deze rivier daalt neder van Ahoeramazda,[735] van de sterren.[736] Zij stroomt langs de cosmische berg[737] neder op aarde, in de oceaan.[738] Zij is

723. Zie noot 463.
724. Dēnkart, III 160.
725. Zie noot 463.
726. Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 1; Dēnkart, VII 3,51,54, 4,29; vgl. VII 2, 30.
727. Zarātušt Nāma, 513 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 233, 234, SHEA-TROYER).
728. Dēnkart, VII 3, 60.
729. Vgl. Dabistān, I 14 (blz. 234, SHEA-TROYER). Kelk: De Geboorte van Horus, blz. 443–447, § 99. Kleed: ibid., blz. 475–479, § 105.
730. Wičītakihā-ī-Zātspram, XXI 4; Dēnkart, VII 3, 54; Aogəmadaečā, 17; Wištāsp Jašt, 42; Zarātušt Nāma, 501 (ROSENBERG); Dabistān, I 14 (blz. 232, SHEA-TROYER). Rituel kleed van de levende: Awesta, Widēwdāt, XIX 23, 25, met commentaar; Dātastān-ī-Dēnīk, XXXIX 19, XL 2.
731. Dātastān-ī-Dēnīk, XL 2. Vgl. De Geboorte van Horus, blz. 478, noot 5803.
732. Het *αὐγοειδὲς σῶμα*, zie Oudh. Med., deel XLIII, Leiden, 1962, blz. 4–25.
733. Legis Actio Sacramento, blz. 40, noot 335. Zo ook: Corp Herm., X 6; Stob. Herm., II B 5, VI 18.
734. De Maat der Dingen, blz. 16, noot 114. De lichtrivier, נהר די נור : III Hen., XVIII 19, 21, XXXVI 1, 2, XLVII 1, 2 (vgl. blz. II 112, ODEBERG, noot 4); Openb., XXII 1. Zo ook: Dan., VII 10; Midr. Genes. Rabb., LXXVIII 1; Midr. Klaagl. Rabb., III 23, 8. De Hebreeuwse en Phoenicische term voor de stralingskegel lijkt mij te zijn צפון, vgl. L.R. FISHER en S. RUMMEL, Ras Shamra Parallels, Rome, 1972–1981, deel II, blz. 318–324, no. 89, deel III, blz. 410–413, no. 25.
735. Awesta, Jašt, V 7.
736. Awesta, Jašt, V 85, 132; Comment. in idem, Niājišn, IV 2; Comment. in idem, Sī-rōčak, 10; Dātastān-ī-Dēnīk, XCII 5. Vgl. Awesta, Jašt, V 102, 121, XII 24.
737. Awesta, Jasna, LXV 3; ibid., Jašt, V 3, 96, 121, XII 24; Comment. in idem, Sī-rōčak, 10; Bundahišn, IX 7, XVII 18 (ANKLESARIA); Dātastān-ī-Dēnīk, XCII 5.
738. Awesta, Jasna, LXV 3; ibid., Jašt, V 3, 85, 132; Comment. in idem, Sī-rōčak, 10; Bundahišn, IX 8 (ANKLESARIA); Dātastān-ī-Dēnīk, XCII 5.

gekleed in een gouden mantel[739] en haar water is spermatisch.[740] Als berg opgevat, is de stralingskegel Hoekarja, de cosmische berg zelf. Ook deze is van goud[741] en draagt een meer, op zijn top gelegen.[742] Iedere dag stijgt het water uit de oceaan langs honderdduizend gouden kanalen daarnaar op, wordt erin gereinigd en daalt vervolgens langs dezelfde kanalen wederom op aarde neder.[743] Het zenith, middelpunt des hemels, middelpunt ook der wereld,[744] wordt betiteld als *Čakāt-ī-dāitīk*,[745] ,,Top der rechtsorde'', top dus van een abstractie. Het is de troon Gods,[746] tong van de cosmische weegschaal,[747] waarin de zielen der overledenen worden gewogen. Het is midden en hoogste punt van de hemelbrug,[748] door de zon op haar baan dagelijks gepasseerd. Datia en Ardwisoera, Hoekarja en *Čakāt-ī-dāitīk*, de teksten houden hen streng van elkander gescheiden. Een geloofwaardig beeld der wereld naar oud-Perzisch inzicht is echter slechts te verkrijgen, indien men hen alle met elkander identificeert.

Een verder voorbeeld van wetgeving vanaf berg of heuvel is te vinden in de vroeg-middeleeuwse litteratuur der Scandinaviërs.[749] Het eiland IJsland werd vanaf 874 A.D. vanuit Noorwegen bevolkt. Een halve eeuw later, in 930 A.D., werd begonnen met de organizatie der rechtspraak. Het eiland werd verdeeld in vier kwartieren, ieder met drie, tezamen twaalf, dingspe-

739. Awesta, Jašt, V 126, 129. Vgl. Comment. in idem, Sī-rōčak, 10 (ad finem).
740. Awesta, Jasna, LXV 2; ibid., Jašt, V 2, 5; Dātastān-ī-Dēnīk, XCII 6.
741. Awesta, Jašt, V 96, 121, XII 24, XV 15.
742. Bundahišn, XII 17 (ANKLESARIA). Zie noot 1273.
743. Comment. in Awesta, Sī-rōčak, 10; Bundahišn, X 5, XXVIII 8 (ANKLESARIA). In de laatste passage vergeleken met de bloedcirculatie, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 30, noot 187, blz. 217, noot 1910, blz. 218, noot 1921–1924. Vgl. Comment. in Nāmstājišnī, p. I 93,19–94,1, 415, 10–12 (UNVALA; blz. 98, DHABHAR).
744. Bundahišn, IX 9, XXX 1 (ANKLESARIA); Dātastān-ī-Dēnīk, XXI 2; Riwājat bij idem, LVI 1; Čim-ī-drōn; zie noot 719, hierboven. De top, *taera*, van Harā-bərəzaitī, het ringgebergte der wereld, Awesta, Jasna, XLII 3; ibid., Jašt, XV 7, is met de bovenstaande niet te verwarren. Om deze top wentelen zon, maan en sterren rond: Awesta, Jašt, XII 25; Bundahišn, Vb, 1, 2, IX 6 (ANKLESARIA). Hij veroorzaakt de nacht: Bundahišn, Vb, 11 (ANKLESARIA), was dus in het hoge noorden gelegen. Het bestaan van een cosmische berg aldaar was postulaat in de periode voor de ontdekking van de bolvorm der aarde. In Bundahišn, Vb, 1 (ANKLESARIA), wordt hij in het midden der wereld geplaatst en met *Čakāt-ī-dāitīk* verward.
745. Legis Actio Sacramento, blz. 7, noot 36.
746. Dastūr Barzū, Riwājat, p. II 59,13, 444, 16–17 (UNVALA; blz. 427, DHABHAR). Vgl. Awesta, Jašt, XV 2; Aogəmadaečā, 17.
747. Bundahišn, XXX 1 (ANKLESARIA).
748. Comment. in Awesta, Widēwdāt, XIX 30; Bundahišn, IX 9, XXX 1 (ANKLESARIA); Dēnkart, IX 20, 3; Dātastān-ī-Dēnīk, XXI 1–2, XXXIV 1, 4; Artā Wirāf Nāmak. III 1.
749. Gezamenlijke gegevens voor het hier volgende in Are Ţorgilssonar, Íslendingabók. Alsook in het Konungsbók en het Staḏarhólsbók, juridische compilaties uit de tweede helft van de dertiende eeuw A.D. Tekstuitgave: V. FINSEN, Grágás, Islaendernes Lovbog i Fristatens Tid, Kopenhagen, 1850–1852. Vertaling: A. HEUSLER, Germanenrechte, deel IX: Isländisches Recht, Die Graugans, Weimar, 1937.

len. Het dingspel was op zijn beurt verdeeld in drie priesterlijke heerlijkheden, ieder met haar eigen tempel. Als hoogst rechterlijk orgaan werd het Alting ingesteld, dat op midwinter gedurende twee weken te Tingvellir, het dingveld, vergaderde. Voorzitter hiervan was de Logsogumadr of Wetspreker. Deze had zijn standplaats op de Logberg, de Wetsheuvel. Het was zijn taak de wetten in stand te houden en deze vanaf de heuvel aan de aanwezige schare te proclameren. Zijn ambtsperiode beliep op drie jaar, gedurende dewelke hij de wetgeving in volle omvang moest hebben voorgedragen.[750] De Wetspreker berechtte zelf niet. De rechtspraak werd uitgeoefend door de gezamenlijke priesterlijke heren,[751] overeenkomstig de landelijke indeling in vier rechtbanken verdeeld, die in de vlakte aan de voet van de Wetsheuvel afzonderlijk vergaderden. De IJslanders gingen eerst omtrent het jaar 1000 A.D. tot het Christendom over. Wetsverkondiging vanaf een heuveltop was oud-Germaanse zede.[752] Zij stamde uit de periode, waarin het schrift nog ontbrak en de teksten gememorizeerd werden.

§ 6 DE TWAALF KOLOMMEN

Mozes richtte voor God een heiligdom op aan de voet van de berg. De omstandigheden, waaronder dat geschiedde, komen zo dadelijk ter sprake. Hier zij volstaan met een beschrijving en een onderzoek naar aard en bestemming van het bouwsel. Het was zo eenvoudig als zich denken laat en bestond uit niet meer dan een altaar en twaalf opgerichte stenen kolommen.[753] In alle eenvoud was het de eerste architectonische constructie van het volk Israël; vanuit het heden beschouwd, prototype der Israëlietische archaeologie.

Naar de gemeenschappelijke overtuiging der antieke volken, in het bijzonder der Egyptenaren,[754] staan twaalf goden de Zonnegod terzijde als raadsheren,[755] als rechters.[756] Zij schiepen in zijn opdracht de wereld.[757] Zij doen bij de geslachtsgemeenschap de bevruchting plaats grijpen en verlenen

750. Wetgeving: vgl. Exod., XXIV 7; Deut., XXXI 10–11; Joz., VIII 34–35; Nehemj., VIII 3 (4). Berg: vgl. Richt., IX 7; Flav. Jos., Antiq., V 235.
751. Ten getale van negen en dertig. Het noorderkwartier had om topografische redenen niet drie, maar vier dingspelen.
752. Jezus' Koningschap, blz. 7, noot 53.
753. Exod., XXIV 4.
754. Herod., Hist., II 4, 43, 46, 145; Anagraph. Aegypt., fr. 2 (JACOBY; vol. III C, 1, p. 116, 12-13); U. WILCKEN, Urkunden der Ptolemäerzeit, (Ältere Funde), Berlijn en Leipzig, 1927–1957, deel I, blz. 175–177, no. 16, regel 30–31.
755. Egyptenaren: Schol. in Apollon. Rhod., Argon., IV 262c. Chaldaeën: Diod. Sic., Bibl. Hist., II 30, 7. Etruriërs: Senec., Nat. Quaest., II 41, 1. Romeinen: vgl. Plaut., Epid., 675–676.
756. Lucian., Deor. Concil., 15; Legis Actio Sacramento, blz. 25, noot 198, 199, 201; De Geboorte van Horus, blz. 376, noot 3781.
757. Sallust., De Diis et Mund., VI 2–3.

het kind in de baarmoeder het leven.[758] Zij berechten de ziel des mensen na diens dood en bepalen, of zij ten hemel opgenomen dan wel naar de aarde teruggestuurd zal worden.[759] Zij waren het, die in de strijd tussen de godin Athene en de god Poseidon de zege aan de eerste toekenden, het gerechtshof van de Areopagus bemanden en de stad Athene, die hen blijvend vereren zou,[760] het aanzijn verleenden.[761] Heracles en Dionysus hadden in de voortijd altaren voor hen opgericht,[762] en datzelfde, een twaalftal, had Deucalion gedaan na afloop van de zondvloed.[763] De Grieken onder Agamemnon richtten twaalf altaren voor hen op te Achaeon Limen,[764] ter plaatse, waar het tentenkamp gelegen had, van waaruit zij de stad Troje hadden veroverd.[765] Zij richtten ook twaalf altaren op bij de stichting van de stad Byzantium.[766] Tijdens een parade, ter voorbereiding op een inval in het Perzische rijk gehouden, deed Philippus van Macedonië beelden der Twaalf Goden medevoeren, met zichzelf als dertiende.[767] Zijn zoon Alexander, genaamd de Grote, bracht het plan ten uitvoer. Hij stak de Hellespont met zijn troepen over en geraakte bij het betreden van de Klein-Aziatische kust zozeer in vervoering, dat hij, overeenkomstig zijn gelofte tot oorlogvoering, aldaar twaalf altaren deed oprichten.[768] Negen jaar later, aan de rivier de Hyphasis op de noordgrens van Indië staande, dwongen zijn troepen hem naar het moederland terug te keren. Teleurgesteld, deelde Alexander zijn mannen naar hun rangorde[769] en beval hun twaalf altaren ter hoogte van vijftig el ieder op te richten. Daaromheen deed hij een legerkamp aanleggen, met gracht, ommuring en barakken, en dat alles op drie maal natuurlijke schaal. Hij offerde, deed een wedstrijd houden, schonk het door hem bezette land aan zijn Indische tegenstander Porus en keerde op zijn schre-

758. Legis Actio Sacramento, blz. 18, noot 166; De Geboorte van Horus, blz. 375, noot 3773. Vgl. Aristoph., Av., 95.
759. Legis Actio Sacramento, ibidem; De Geboorte van Horus, blz. 375, noot 3774.
760. O. Weinreich, in Roscher, Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie, deel VI, blz. 764–848.
761. Legis Actio Sacramento, blz. 24–25, noot 196–202.
762. Strab., Geogr., III 5,5. Heracles te Olympia, zes dubbele altaren: Pind., Olymp., V 5, X 49; Schol. in Idem, Olymp., V 7a (3), 10, a–b (5). X 31a (25), 58c (48–49); Herodor. Heracl., fr. 34a (Jacoby); Apollod., Bibl., II 7, 2; vgl. Pausan., Graec. Descr., V 9, 5. Voor de deling, vgl. Ovid, Metam., VI 72 (*bis sex*); Martian. Capell., De Nupt. Philol. et Merc., I 42. Het allerheiligste te Stonehenge is ingesloten door tien stenen kolommen, hoefijzervormig gerangschikt en twee aan twee door een erop liggende stenen plaat verbonden.
763. Schol. in Apollon. Rhod., Argon., III 1086b; zie noot 399. Janus, *δωδεκάβωμος*: Fontei., apud Lyd., De Mensib., IV 2.
764. Strab., Geogr., XIII 3, 5.
765. Strab., Geogr., XIII 1, 31, 32, 36; Plin., Nat. Hist., V 124; Mela, Chorogr., I 93.
766. Xanthop. Niceph. Callist., Hist. Eccles., VIII 55. Begin vijftiende eeuw A.D.
767. Diod. Sic., Bibl. Hist., XVI 92,5, 95,1.
768. Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XI 5, 4.
769. Tekst, Arrian., Anab., V 29, 1: *διελὼν κατὰ τάξεις τὴν στρατιάν.*

den terug.[770] In beide gevallen betekenden de altaren hetzelfde: staatsvorming, stichting van een nieuwe staat of kolonie.[771] Aan de Hellespont daadwerkelijk, aan de Hyphasis symbolisch.

Mozes bewaarde bij zijn vertrek uit het Nijldal aan de cultus der twaalf goden precieze herinneringen. Dewelke deze laatste waren, het is vooral de Griekse auteur Herodotus, die gegevens over haar heeft vastgelegd. In het jaar 663 v. Chr. werd de Egyptische hoofdstad Thebe door de Assyrische koning Assoerbanipal ingenomen, waarmede de regering der Koesjietische dynastie, die het land gedurende een eeuw in haar greep had gehad, ten einde liep.

Toen de Egyptenaren zich weder vrij gevoelden, aldus Herodotus, lieten zij zich gedurende enige jaren door de hogepriester der stad Memphis regeren.[772] Diens beleid voldeed niet, waarop twaalf politieke leiders de macht in handen namen. Zij regeerden eendrachtig en rechtvaardig,[773] besloten ook in de dood vereend te blijven en richtten ten dien einde een gemeenschappelijk grafmonument op.[774] Maar reeds bij hun ambtsaanvaarding had het orakel verkondigd, dat diegene hunner, die in de tempel van Hephaestus, dwz. van Ptah, de stadsgod van Memphis, plengen zou uit een bronzen schaal, over geheel Egypte koning zou worden. Het geviel op een dag, dat zij Hephaestus een offer brachten en na afloop daarvan wilden plengen. De hogepriester haalde voor hen de daartoe dienende gouden schalen te voorschijn, maar vergiste zich in het getal en bracht er slechts elf. Een der twaalf koningen, Psammetichus, vorst der stad Saïs, die achteraan stond en geen schaal ontving, nam zich toen de bronzen helm van het hoofd en plengde daaruit. Hoewel hij dit zonder bijbedoeling deed, gedachten de overigen het orakel. Zij wilden Psammetichus niet doden, maar verbanden hem naar de moerassen in de Delta. Hij gevoelde zich hierdoor gegriefd en raadpleegde het orakel der godin Leto, of Wadjet, te Buto. Dit voorspelde hem, dat hij wraak zou nemen met bijstand van uit zee oprijzende bronzen mannen. Ook ditmaal te goeder trouw, schonk Psammetichus aan het orakel geen geloof. Toen echter enige Carische en Jonische zeerovers noodgedwongen op de Egyptische kust geland waren en daar de velden plunderden, werd hem dit gemeld en begreep hij, dat het orakel zich voltrekken ging. Hij sloot met de vreemde mannen vriendschap, versloeg met hun hulp zijn tegenstanders bij de stad Momemphis en maakte zich van de Egyptische troon meester.[775]

De inheemse teksten vullen dit relaas aan. Psammetichus was als zijn vader Necho creatuur der Assyriërs en aan dezen gedurende zijn regering

770. Diod. Sic., Bibl. Hist., XVII 95, 1–2; Strab., Geogr., III 5,5; Arrian., Anab., V 29, 1–2; Plut., Alex., 62; Philostr., Vit. Apollon., II 43; Curt. Ruf., Hist. Alex. Magn., IX 3, 19; Solin., Coll. Rer. Memor., LII 7.
771. Vgl. Polyaen., Strateg., V 5, 2.
772. Herod., Hist., II 141; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 66, 1.
773. Herod., Hist., II 147, 151; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 66, 1–2.
774. Herod., Hist., II 148; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 66, 2–6.
775. Herod., Hist., II 151–152; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 66, 7–12.

schatplichtig. Om zijn huismacht te versterken omringde hij zich met Carische en Jonische troepen en haalde met hen de Grieken in Egypte binnen. Herodotus, zelf Griek, is zijn nagedachtenis gunstig gezind. Beschouwt men Herodotus' woorden wat scherper, men leest in hen, dat Psammetichus' carrière toch niet zonder geweld is verlopen. In beide orakels, dat te Memphis en dat te Buto, wordt gesproken van brons, dwz. van wapenen. Psammetichus usurpeerde de macht in de staat. Hij was niet rechtvaardig als de twaalf, maar dankte aan de wapenen zijn regering. Het waren de orakels zelf, die het bestaande staatsbestel ophieven. Zij moeten door zijn handlangers in omloop zijn gebracht.

Na de verjaging der Koesjieten werd in Egypte bij middel van de hogepriester te Memphis de theocratie ingevoerd, het koninkrijk Gods op aarde. Dat beantwoordde aan de wens of tenminste het inzicht der bevolking. Opper-Egypte was na de val der Ramessieden in de laatste jaren van de twaalfde eeuw v. Chr. op gelijke wijze door de hogepriester der stad Thebe geregeerd. De Assyriërs moeten hun goedkeuring aan deze regeling gehecht hebben. Wij zien anderhalve eeuw later te Jeruzalem in Judaea door de alsdan Perzische overheid een zelfde regeling treffen.

Op de theocratie volgde de dodecarchie, de heerschappij der twaalf. Dezen richtten niet, als Mozes, bij hun ambtsaanvaarding stenen kolommen op; de tekst laat zich hierover niet uit. Maar hun idealen waren de zijne. Psammetichus, die hun het beleid uit handen sloeg, zou deze verwezenlijken. Zijn regering opent in de Egyptische geschiedenis de periode der Saïetische Renaissance. Als symbool van de nieuwe staat werd door de twaalf het gemeenschappelijke grafmonument opgericht. Herodotus noemt het met name. Het was het Labyrinth.[776] Dat bevreemdt. De ligging van het Labyrinth, aan de ingang van de Fajoem, is bekend. Archaeologisch onderzoek wees uit, dat het dateert uit de periode der XIIde dynastie, dertien eeuwen voor Psammetichus en zijn generatie, zeven eeuwen voor Mozes werd opgericht.[777] Herodotus kan zich niet vergissen, noch in de stichtingsdatum van het gebouw, dat in binnen- en buitenland vermaard was, noch in de daden der twaalf, die slechts twee eeuwen voor zijn verblijf in Egypte regeerden. Het waarschijnlijkst is, dat de twaalf zich in het oude, bestaande gebouw lieten bijzetten; of zo niet, dat de Egyptenaren, Herodotus' zegslieden, van mening waren, dat zij dat hadden behoren te doen. Het Labyrinth was tempel van de Zonnegod.[778] Herodotus, die het zelf bezocht, geeft er een korte beschrijving van. Het bestond uit twaalf overdekte hoven, tegenover elkander gelegen, zes naar het noorden, zes naar het zuiden gewend, aaneensluitend en door een buitenmuur omgeven. Het gebouw is sedertdien met de grond gelijk gemaakt en tot in zijn funderingen verwoest. De farao's van de XIIde dynastie, die het hebben doen bouwen, moeten in hun tijd hetzelfde

776. Herod., Hist., II 148. Vgl. Diod. Sic., Bibl. Hist., I 66, 2–6; Strab., Geogr., XVII 1, 37; Mel., Chorogr., I 56; Plin., Nat. Hist., XXXVI 84–89.
777. D. ARNOLD, Lexikon der Ägyptologie, Wiesbaden, vanaf 1975, deel III, blz. 905–907.
778. Plin., Nat. Hist., XXXVI 84.

doel hebben beoogd als de twaalf lang na hen: de vernieuwing van de Egyptische staat. Zij hebben alleen meer geluk gehad dan deze laatsten.

Herodotus, die na zijn bezoek aan het Labyrinth belangstelling voor de dodecarchie zal hebben gekoesterd, vermeldt ook haar oorsprong. Twaalf goden, zegt hij, regeerden in den beginne de wereld. Maar, voegt hij daaraan toe, zij vormden niet de oudste generatie, doch werden in de heerschappij voorafgegaan door een andere, uit acht goden bestaande.[779] Ook deze opgave wordt door de inheemse teksten bevestigd. De acht goden zijn de vier elementen, waaruit de wereld is opgebouwd, ieder hunner in mannelijk en vrouwelijk aspect.[780] Zon en elementen zijn elkanders tegenspelers in de kringloop van het zijn. De elementen brengen de zon voort, en de zon doet dat de elementen.[781] De band, die beide verenigt is de band des huwelijks en de vrucht van dit huwelijk is de wereld. De zon, de man, telt als drie,[782] de elementen, de vrouw, tellen als vier of acht. De zon, het licht, is het actuele zijn; de elementen, het duister, zijn het potentiële zijn of het niet-zijn. De wereld, beider product, telt als 3 × 4 of twaalf, of ook als 3 × 8 of vier en twintig; het eerste getal dat der Ecliptica, het tweede getal dat van het etmaal.[783] Herodotus verleent prioriteit aan de elementen boven de wereld, aan de materie boven de substantie. Zijn opvatting gaat parallel met de opvatting der Egyptenaren; die de nacht en de winter prioriteit verlenen boven de dag en de zomer.[784] Deze leer heeft ook een juridische consequentie. Het rijk der elementen is dat der natuur, het rijk van de zon, de cosmische wetgever,[785] is dat van de staat. Het natuurrecht[786] gaat vooraf aan het positieve recht.[787]

De vier elementen kwamen naar Egyptische leer voort uit het oerwater.[788] Deucalion richtte zijn twaalf altaren op na afloop van de zondvloed.[789] Agamemnon en Alexander richtten de hunne op na de Aegeïsche Zee,[790] respectievelijk de Hellespont[791] overgestoken te zijn. Mozes en de kinderen Israëls huldigden de opvattingen dezer allen.[792] Eenmaal in veiligheid op Aziati-

779. Herod., Hist., II 43, 46, 145.
780. De Geboorte van Horus, blz. 157–167, § 44.
781. Ibid., blz. 367, noot 3681–3692.
782. Ibid., blz. 233, noot 2277–2278; Legis Actio Sacramento, blz. 7–9, noot 45–66.
783. Orph., fr. 76 (KERN).
784. Camephis, blz. 9–11, noot 59–83.
785. Legis Actio Sacramento, blz. 16–18, noot 142–163.
786. Het *φύσει δίκαιον*: Aristot., Eth. Nicom., 1134b; Idem, Magn. Mor., 1194b, 1198b; Idem, Ars Rhet., 1373b; Chrysipp., fr. III 308 (VON ARNIM); Phil. Jud., De Ebriet., 34; Idem, De Migr. Abrah., 94; Idem, Quis Heres, 95; Idem, De Spec. Legib., III 129, IV 212; Idem, Leg. ad Gai., 213.
787. Het *θέσει δίκαιον*: Aristot., loc. cit.; Chrysipp., loc. cit.; Phil. Jud., Leg. Alleg., I 35, III 126; Idem, De Ebriet., 34, 81; Idem, De Migr. Abrah., 94.
788. De Geboorte van Horus, blz. 140–141, noot 1227–1230.
789. Zie noot 763.
790. Zie noot 764.
791. Zie noot 768.
792. Zie noot 1013, 1014.

sche bodem staande, onafhankelijk voortaan van vreemde bevoogding, beschouwden zij het water van de Schelfzee, waardoor zij getrokken waren, als het vruchtwater, waaruit zij als natie waren geboren. Het nageslacht heeft die speculatie in het kader van het Joodse liturgische jaar overgenomen. De aanvang van de lente, de aan de mobilizatie voorafgaande maaltijd en de tocht door de Schelfzee[793] worden daarin herdacht tijdens het Paasfeest, de beëindiging van de graanoogst en de wetgeving op de Sinaï[794] tijdens het Pinksterfeest. De Joden delen de primordiale periode der mensheid in twee helften, als Herodotus, en stellen deze laatste nog een maal in het gelijk. Op het Paasfeest werd een enkele garf van gerst geofferd, die geroosterd werd. De weken daarop golden als die van het natuurlijke bestaan des mensen. Op het Pinksterfeest offerde men twee broden van tarwe, gegist en gebakken,[795] en daarmede werd het maatschappelijke bestaan des mensen geacht aan te vangen.

§ 7 HET SINAÏETISCHE VERBOND

,,En Mozes klom op tot God. En Jahwe riep tot hem van de berg, zeggende: ,,Aldus zult gij tot het huis van Jakob spreken en de kinderen Israëls verkondigen: ,,Gijlieden hebt gezien wat ik de Egyptenaren gedaan heb; hoe ik U op vleugelen der arenden gedragen, en U tot mij gebracht heb. Nu dan, indien gij naarstiglijk mijner stem zult gehoorzamen en mijn verbond houden, zo zult gij mijn eigendom zijn uit alle volken; want de ganse aarde is mijne. En gij zult mij een priesterlijk koninkrijk en een heilig volk zijn''.[796] Dit zijn de woorden, die gij tot de kinderen Israëls spreken zult''. En Mozes kwam en riep de oudsten des volks, en stelde voor hun aangezicht al deze woorden, die Jahwe hem geboden had. Toen antwoordde al het volk gelijkelijk en zeide: ,,Al wat Jahwe gesproken heeft, zullen wij doen!'' En Mozes bracht de woorden des volks weder tot Jahwe. En Jahwe zeide tot Mozes: ,,Zie, ik zal tot U komen in een dikke wolk, opdat het volk hore, als ik met U spreek, en dat zij ook eeuwiglijk aan U geloven''. Want Mozes had Jahwe de woorden des volks verkondigd''.[797]

God bood de Israëlieten dus eén verbond aan, en dat verbond werd door hen aanvaard. Het volk kreeg nu de opdracht zich door wassing en geslach-

793. Vgl. het gebruik van de term *Διαβατήρια* bij Philo, voor het Paasfeest: De Vit. Mos., II 224, 226, 228, 233; De Spec. Legib., II 41, 145, 147, 150. Waartoe: Joz., IV 8 (LXX); Phil. Jud., Leg. Alleg., III 94, 154, 165; Idem, De Sacrif., 63; Idem, De Migr. Abrah., 25; Idem, Quis Heres, 255; Idem, De Congress., 106; Flav. Jos., Antiq., II 313.
794. Talm. Babl., Pesāḥ., 68b. Vgl. Tōs., Megill., III 5; Talm. Babl., Šabb., 86b–88a; ibid., Jōm., 4b; ibid., Taᶜan., 28b; Seder ᶜŌlām Rabb., 5; Hieron., Epist., LXXVIII 14; Augustin., Contr. Faust., XXXII 12.
795. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 129–130, noot 828 (voeg toe: Phil. Jud., De Spec. Legib., II 186), blz. 184–185, noot 1555–1572. Zie noot 301, hierboven.
796. Zie noot 842; en vgl. Genes., XVII 7–8; Levit., XXVI 45.
797. Exod., XIX 3–9.

telijke onthouding te heiligen en bereid te zijn op de derde dag. Op de morgen van die dag leidde Mozes het tot aan de voet van de berg, die rookte en door een met bliksem en donder doorkliefde wolk bedekt was.[798] God daalde neder op de spits des bergs[799] en riep Mozes tot zich, terwijl het volk wachtte. Op dit plechtige ogenblik werd op de bazuin geblazen en verkondigde God de Tien Geboden.[800] ,,En al het volk zag de donderen en de bliksemen, en het geluid der bazuin en de rokende berg. Toen het volk zulks zag, weken zij af en stonden van verre. En zij zeiden tot Mozes: ,,Spreek gij met ons, en wij zullen horen; en dat God niet met ons spreke, opdat wij niet sterven!''[801] En Mozes zeide tot het volk: ,,Vreest niet; want God is gekomen, opdat hij U verzocht, en opdat zijn vreze voor Uw aangezicht zou zijn, dat gij niet zondigt''. En het volk stond van verre; maar Mozes naderde tot de donkerheid, alwaar God was''.[802] En God beval hem een altaar te bouwen en dicteerde hem de wetten, verenigd in het boek des verbonds.[803]

De verbondssluiting volgde. ,,Daarna zeide (God) tot Mozes: ,,Klim op tot Jahwe, gij en Aäron, Nadab en Abihu, en zeventig van de oudsten van Israël, en buigt U neder van verre! En dat Mozes alleen zich nadere tot Jahwe, maar dat zij niet naderen; en het volk klimme ook niet op met hem''. Als Mozes kwam en verhaalde aan het volk al de woorden van Jahwe en al de rechten, toen antwoordde al het volk met één stem, en zij zeiden: ,,Al deze woorden, die Jahwe gesproken heeft, zullen wij doen''. Mozes nu beschreef al de woorden van Jahwe, en hij maakte zich des morgens vroeg op, en hij bouwde een altaar onder aan de berg, en twaalf kolommen, naar de twaalf stammen van Israël.[804] En hij zond de jongelingen van de kinderen Israëls, die brandofferen offerden en Jahwe dankofferen offerden, van jonge ossen. En Mozes nam de helft van het bloed en zette het in bekkens, en de helft van het bloed sprengde hij op het altaar. En hij nam het boek des verbonds en hij las het voor de oren des volks; en zij zeiden: ,,Al wat Jahwe gesproken heeft, zullen wij doen en gehoorzamen''. Toen nam Mozes dat bloed en sprengde het op het volk, en hij zeide: ,,Ziet, (dit is) het bloed des verbonds, hetwelk Jahwe met Ulieden gemaakt heeft over al die woorden''. Mozes nu en Aäron klommen opwaarts, ook Nadab en Abihu, en zeventig van de oudsten van Israël. En zij zagen de god van Israël, en onder zijn voeten als een werk van saffierstenen en als de gestalte des hemels in (zijn) klaarheid. Doch hij strekte zijn hand niet uit tot de afgezonderden[805] van de kinderen Israëls; maar zij aten en dronken, nadat zij God gezien

798. Exod., XIX 10–17.
799. Exod., XIX 18–20. Tekst, Exod., XIX 16: ,,toen het morgen was'', dus bij zonsopgang.
800. Exod., XIX 21–25, XX 1–17.
801. Vgl. Deut., V 22 (25); Hebr., XII 20. Zie noot 733.
802. Exod., XX 18–21.
803. Exod., XX 22–XXIII 19.
804. Tekst: מצבה. Septuaginta: λίθοι. De stenen blijkbaar rondom het altaar, zie noot 492.
805. De vertegenwoordigers.

hadden''.[806] God beval Mozes tot hem te komen om stenen tafelen en de door hem, God, eigenhandig geschreven wet en geboden in ontvangst te nemen. Mozes beklom de berg nogmaals en bleef daarop gedurende veertig dagen.[807]

Dit verslag der wetgeving, ons door de Bijbelse auteur overgeleverd, roept vele vragen op. Toen Mozes Jahwe's aanbod had vernomen, legde hij het voor aan de oudsten des volks. Hij handelde daarin overeenkomstig zijn gewoonte. Want hij raadpleegde de oudsten en werkte met hen tezamen bij alle grote beleidsbeslissingen, voor de Sinaï en daarna.[808] De rol door de oudsten bij deze inleidende beraadslaging gespeeld is textueel niet groot. Niet zij antwoordden Mozes. Het volk in zijn geheel deed het voor hen. Het volk had in de antieke raadsvergadering een enkele stem: het aanvaardde of verwierp. Het eerste was ditmaal het geval, het verbond werd aanvaard, bij acclamatie.[809] Jahwe nam nu de leiding. Hij gaf het volk bij monde van Mozes de opdracht zich te heiligen. Zulks geschiedde. Op de derde dag stelde men zich in de vroege morgen op aan de voet van de berg,[810] de bazuin werd geblazen[811] en Jahwe daalde op de berg neder.

Mozes richtte twaalf stenen kolommen op, naar de twaalf stammen van Israël.[812] In de barre woestijn van het Sinaïetische schiereiland stichtte hij zijn staat, de staat Israël. Deze zou gevestigd worden in het land Kanaän, want men kon niet blijven waar men was. Het land Kanaän was nog niet veroverd, en in zoverre was de staatsvorming voortijdig. Maar zij was niet ontijdig, zij was bittere noodzaak. De geleden ontberingen en de onzekerheid van het bestaan hadden de Israëlieten ontmoedigd. De overtuiging, waarmede zij zich in Egypte achter Mozes geschaard hadden, was geweken, zij hadden spijt van het avontuur.[813] Een aanzienlijke groep onder hen wilde naar Egypte terug.[814] In deze gevaarvolle situatie moest Mozes een daad stellen. De twaalf stammen Israëls worden door de Joodse exegeten met de

806. Exod., XXIV 1–11.
807. Exod., XXIV 12–18.
808. Het besluit tot emigratie: Exod., III 16, IV 29. De mobilizatie: Exod., XII 21. Het conflict te Massa of Meriba: Exod., XVII 5–6. De wetgeving bij de Sinaï, als boven: Exod., XIX 7, XXIV 1, 9, 14; Deut., V 20 (23). De investituur der priesterschap: Levit., IX 1. Het conflict te Kibroth Thaäva, waarbij de oudsten profeteerden: Numer., XI 16, 24, 25, 30. De bestraffing der Levieten onder Korach: Numer., XVI 25. De intocht in Kanaän: Deut., XXVII 1. Laatste beschikkingen en afscheid: Deut., XXXI 9, 28.
809. Vgl. De Brief van Aristeas, blz. 65, noot 584, blz. 67, noot 593–596; Jezus' Koningschap, blz. 12, noot 100.
810. Verbondssluiting, staande: Exod., XIX 17, XX 21. Staande op een zuil: II Kon., XXIII 3; II Chron., XXXIV 31. Flav. Jos., Antiq., X 63.
811. Exod., XIX 16, 19, XX 18.
812. Exod., XXIV 4.
813. Exod., XVI 3, XVII 3; Numer., XI 4–5, 18, XIV 2–3, XX 4–5, XXI 5.
814. Numer., XIV 3–4.

twaalf tekenen van de Dierenriem geïdentificeerd.[815] Het is niet waarschijnlijk, dat de heterogene menigte, door Mozes uit Egypte geleid, in een sluitend verband van twaalf stammen was ondergebracht. Verwisselt de Bijbelse auteur oorzaak en gevolg? Interpreteert hij de heilsgeschiedenis vanuit de opvattingen zijner eigen dagen? Werden de kolommen werkelijk ter ere der stammen opgericht; of is het zo, als ook een Grieks schrijver suggereert,[816] dat de stammen aan deze kolommen, aan de Twaalf Goden, die in haar vertegenwoordigd waren, het aanzijn ontleenden?[817] De Egyptische krijgsman, die zich had onderscheiden, werd na afloop van zijn diensttijd beloond met twaalf akkers.[818] De twaalf koningen, voorafgaande aan Psammetichus, hadden het Nijldal onder elkander reëel in twaalf delen verdeeld.[819]

Toen het altaar gebouwd was, slachtte Mozes daarop brandofferen en dankofferen. Het brandoffer was het offer, waarbij men een beroep deed op de genade Gods en deze smeekte de komende beslissingen ten goede te leiden.[820] Het had zijn natuurlijke plaats aan het begin der te ondernemen handelingen, in het vooruitzicht der beproevingen.[821] Het dankoffer daarentegen werd opgedragen, nadat God zijn genade had betoond en de handelingen had bekroond met gunstige uitslag.[822] In zijn materiële uitvoering was het dankoffer een aan de aanwezigen aangeboden publieke en gewoonlijk feestelijke maaltijd. Wij kunnen het in deze vorm door de gehele Israëlietische geschiedenis heen vervolgen.[823] De Bijbelse auteur ziet de verbondssluiting slechts in haar aspect van epifanie, verschijning van God op aarde. De goddelijke majesteit beheerst in zijn schildering het tafereel. De Israëlieten zelf zijn angstig en onzeker, zij gevoelen zich met de dood bedreigd en deinzen terug, zij nemen in hun verbijstering hun toevlucht tot Mozes. In werkelijkheid moet de verbondssluiting een blijde gebeurtenis geweest zijn. De dankofferen spreken duidelijke taal. Als feest, *ἑορτή*, leefden deze dagen ook voort in de herinnering van het nageslacht.[824] De oudsten

815. Phil. Jud., De Vit. Mos., II 123, 133; Idem, Quaest. in Exod., II 109; Flav. Jos., Antiq., III 166. Met de toonbroden: Phil. Jud., Quis Heres, 175; Idem, De Congress., 168; Idem, De Fug., 185; Idem, De Spec. Legib., II 161; Flav. Jos., Bell. Jud., V 217.
816. Hecat. Abder., fr. 6 (JACOBY; ad 3); M. NOTH, Das System der Zwölf Stämme Israels, Stuttgart, 1930.
817. Zie noot 769.
818. Herod., Hist., II 141.
819. Herod., Hist., II 147.
820. Zie noot 191.
821. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 325, noot 2072 (reukoffer), blz. 326, noot 2080, 2088, blz. 327, noot 2104, blz. 331, noot 2186, 2187, blz. 332, noot 2210, blz. 333, noot 2218. Zie noot 651, hierboven.
822. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 175–176, noot 1409–1421.
823. Exod., XXXII 6; Numer., X 10, XXIX 39; Deut., XXVII 6–7; I Sam., X 8, XI 15, XIII 9; II Sam., VI 17–18, XXIV 25; I Kon., III 15, VIII 62–65, IX 25; Ezech., XLIII 27, XLV 15, 17; Amos, V 21–23; I Chron., XVI 1–2; II Chron., VII 7–8, XXX 22. In droefenis: Richt., XX 26, XXI 4.
824. Flav. Jos., Antiq., III 78, 79, vgl. 83.

verkrijgen onder deze veronderstelling enig reliëf. Aan de maaltijd zijn zij met Mozes en de zijnen op de top van de berg gezeten, boven het volk in de vlakte.

Daar brandofferen en dankofferen tot het vaste bestanddeel der publieke feestelijkheid, of kortweg der volksvergadering, behoorden, kunnen zij de verbondssluiting niet zonder meer bewerkstelligd hebben. Dit laatste deed volgens de tekst Mozes, door het bloed der gedode dieren in schalen op te vangen en over de menigte te sprengen[825] met de woorden: ,,Ziet, (dit is) het bloed des verbonds, hetwelk Jahwe met Ulieden gemaakt heeft''.[826] Maar ook deze ceremonie was ontoereikend. Bij iedere antieke volksvergadering werd het bloed van het bij het openingsoffer geslachte dier over de hoofden der aanwezigen gesprengd.[827] Dezen gaven daarmede te kennen, dat zij tegenover de majesteit Gods het leven vrijwillig aflegden, en tevens, dat zij dat niet individueel deden, maar verenigd als groep. De term ,,verbondsbloed'' is dan ook pertinent. In het offer verbonden zich de gesubstitueerden onderling.[828] Dat sluit geenszins in, dat in dit verbond ook God als bondgenoot werd opgenomen. Integendeel: de afstand, die God en mens scheidt, werd juist door de slachting zo scherp mogelijk gemarkeerd.

Laat de Bijbelse auteur ons aldus in de steek, wij zijn voor de reconstructie der verbondssluiting aangewezen op onze eigen inzichten. De weg daartoe wordt gewezen door de hierboven geciteerde woorden betreffende het verbond, ,,hetwelk Jahwe met Ulieden gemaakt heeft''. De hier gebezigde term luidt כרת ברית, letterlijk: het verbond ,,snijden''.[829] Dit snijden, dat ook bekend is uit de Griekse uitdrukking *ὅρκια τέμνειν*, voor de eedsaflegging,[830] is een geheel ander begrip dan het זבח, waarmede in deze zelfde passage, en het שחט, waarmede elders het slachten der brandofferen en dankofferen wordt betiteld. De offerslachting geschiedde bij doorsnijding der halsslagaderen, waarbij de kop van het slachtoffer hemelwaarts werd opgeheven.[831] Met כרת wordt aangeduid, dat het slachtoffer in twee gelijke delen uiteengelegd werd, symbolen voor de tweeheid der contracterende partijen.

825. Vgl. Jubil., VI 11; Phil. Jud., Quis Heres, 182; Hebr., IX 19–20.
826. Perfectum voor praesens, zie noot 643.
827. Grieken: Aristoph., Acharn., 44, met scholion; Aeschin., Or., I 23, met scholion; Poll., Onom., VIII 104; Harpocrat., Lexic., sub voce *Καθάρσιον*; Hesych., Lexic., sub voce *Περιστίαρχος*; Lexic. Sud., sub vocib. *Καθάρσιον, Περιστίαρχος, Σκηνή*; Etym. Magn., sub voce *Σκηνή*.
828. Egyptenaren: vgl. Damasc., Vit. Isid., Epit. Phot., 5. Joden: Phil. Jud., De Spec. Legib., I 199, 208; Idem, Quaest. in Exod., II 35; Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 56, noot 647; Legis Actio Sacramento, blz. 43–44, onder 3⁰, noot 366–371.
829. Zo ook: Exod., XXXIV 10, 27; Deut., IV 23, V 2, XXIX 11 (12); II Kon., XVII 15; Jerem., XXXI 31, XXXIV 13; Doc. Zadoc., XV 8 (Lohse). Alleen כרת: I Kon., VIII 9; Hagg., II 5 (6), De Septuaginta vertaalt met *διαθήκην (δια)τιθέναι*.
830. Oudste voorbeelden: Hom., Il., II 124, III 73, 94, 105, 252, 256, IV 155, XIX 191; Idem, Odyss., XXIV 483. Van beëdiging is op de Sinaï geen sprake; vgl. echter Numer., XIV 16; Deut., XXVIII 9, XXXI 23; Dan., IX 11.
831. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 138, noot 906, 907.

De communicatie geschiedde bij dit offer, als bij alle overige, door bloedsprenging. Het offer was echter ontworpen voor de communicatie van partijen, die collectief waren, uit een zo groot aantal gesubstitueerden bestonden, dat het bloed tot besprenging al hunner ontoereikend was. Men legde daartoe de beide offerdelen op enige afstand tegenover elkander, bijvoorbeeld aan wederszijden van de weg, en deed de beide partijen tussen hen door lopen.[832] Om aan de eenheid gestalte te geven kon men na afloop daarvan de delen weder aan elkander passen. Zo dit laatste al geschiedde, wij vernemen er toch nimmer iets van.

Het was op deze wijze mogelijk, althans formeel, ook met God een verbond aan te gaan. Jahwe zegde Abram het erfelijke bezit van het land Kanaän toe. En Abram zeide: ,,Mijn here Jahwe! Waarbij zal ik weten, dat ik het erfelijk bezitten zal?'' En hij zeide tot hem: ,,Neem mij een driejarige vaars, en een driejarige geit, en een driejarige ram, en een tortelduif en een jonge duif''. En hij bracht hem deze alle, en hij deelde ze midden door, en hij leidde elks deel tegen het andere over; maar het gevogelte deelde hij niet.[833] En het wild gevogelte kwam neder op het aas; maar Abram joeg het weg. En het geschiedde, als de zon was aan het ondergaan, zo viel een diepe slaap op Abram; en ziet, een schrik (en) grote duisternis viel op hem. Toen zeide hij tot Abram: ,,Weet voorzeker, dat Uw zaad vreemd zal zijn in een land, dat het hunne niet is, en zij zullen hen dienen, en zij zullen hen verdrukken vierhonderd jaren. Doch ik zal het volk ook rechten, hetwelk zij zullen dienen; en daarna zullen zij uittrekken met grote have. En gij zult tot Uw vaderen gaan met vrede; gij zult in goede ouderdom begraven worden. En het vierde geslacht zal herwaarts wederkeren; want de ongerechtigheid der Amorieten is tot nog toe niet volkomen''. En het geschiedde, dat de zon onderging en het duister werd, en ziet, daar was een rokende oven en vurige fakkel, die tussen die stukken doorging. Ten zelfden dage maakte Jahwe een verbond met Abram, zeggende: ,,Aan Uw zaad heb ik dit land gegeven, van de rivier van Egypte af, tot aan die grote rivier, de rivier Frath''''.[834] Hebben de rokende oven en vurige fakkel, die tussen de stukken doorgingen, natuurlijke werkelijkheid gehad, zij moeten de laatste stralen van de

832. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 68–69, noot 800–810. Voor de Joden, zie vooral Jerem., XXXIV 18–19. Aan de gegeven bewijsplaatsen is toe te voegen, Manichaeërs: Eutych., Annal., p. I 111, 14 (CHEIKHO); An-Nadīm, Fihrist, p. 335, 2–3 (FLÜGEL); Al-Makīn, bij G. FLÜGEL, Mani, Leipzig, 1862, blz. 331. Mongolen: Mangḫol un Niuca Tobca'an, 141 (HAENISCH).

833. Eenheid van ziel of rede, tweeheid der lichamen of partijen. Vgl. Phil. Jud., Quis Heres, 132, 230, 236; Idem, Quaest. in Genes., III 3, 6; Mišn., Zebāḥ., VI 4, 6.

834. Genes., XV 8–18. Vgl. Jubil., XIV 8–20; Phil. Jud., Quis Heres, 100–316; Idem, Quaest. in Genes., III 2–16; Flav. Jos., Antiq., I 184–185. De auteur der Jubileeën en Flavius Josephus gedogen de afwijking van de genormalizeerde cultus niet langer en postuleren de aanwezigheid van een altaar. Voor Abram's slaap en incubatie, vgl. Strab., Geogr., XVI 2, 35; Hieron., Comment. in Esai., XVIII 65, 4–5. Grieken, hetzelfde: Strab., Geogr., VI 3, 9; Pausan., Graec. Descr., I 34, 5.

ondergaande zon geweest zijn.[835] Naar het voorbeeld dezer verbondssluiting kunnen wij ons die op de Sinaï voorstellen; met als verschil, dat Jahwe aldaar niet in de stralen van de ondergaande, maar in die van de opgaande zon optrad.[836] Moge dit gissing zijn, een alternatief biedt zich niet aan. Het offer was het universele gerechtelijke bewijsmiddel in de eeuwen voorafgaande aan de schriftelijke procesvoering.

Van het verbondsboek geldt hetzelfde als van de verbondssluiting: het kan niet, of niet geheel, datgene geweest zijn, wat de tekst suggereert. Het Sinaïetische verbond, als het verbond in het algemeen, werd mondeling afgesloten.[837] De vertaling ,,verbondsboek'' is aanvechtbaar. De normale betekenis van ספר־ברית is ,,verbondsoorkonde''.[838] In de verbondsoorkonde behoorden de termen der verbondssluiting te worden wedergegeven: ,,Ik neem U (hierbij) tot bondgenoot'', als uitgesproken door beide partijen gelijkelijk.[839] In de passages hierboven geciteerd komt de contractuele formule niet ter sprake. Zij doet het eerst verderop in de tekst, na de episode van het gouden kalf, op het ogenblik, waarop het verbond hersteld wordt. Jahwe zegt dan: ,,Zie, ik maak een verbond''.[840] Dit benadert de oorspronkelijke formule wel, maar is, zoals het er staat, fragmentair, eenzijdige aankondiging zonder erkenning van zelfs het bestaan van de tegenpartij, en hangt geheel in de lucht. Het is duidelijk, dat de Bijbelse auteur hier woorden heeft weggesneden en de tekst heeft bekort. Hij heeft het ספר־ברית blijkbaar niet langer als oorkonde opgevat. Voor hem was het een boek;[841] het boek, waarin de verbondsbepalingen, de Sinaïetische wetgeving, stonden opgetekend. Op wederkerigheid werd door Jahwe slechts in zijn belofte aan Mozes, tijdens de verwikkelingen met de farao, gezinspeeld: ,,Ik zal Ulieden tot mijn volk aannemen, en ik zal U tot een god zijn; en gijlieden zult bekennen, dat ik, Jahwe, Uw god, ben, die U uitleide van onder de lasten der Egyptenaren''.[842]

De constituerende handeling van de verbondssluiting op de Sinaï staat in het Bijbelse relaas niet beschreven, de tekst van de constituerende oorkonde wordt niet wedergegeven. Beschreven worden slechts de begeleidende handelingen, wedergegeven slechts de verbondsbepalingen. In de overlevering gaapt een lacune, door het medegedeelde niet blootgelegd, veeleer afgedekt.

835. Vgl. Phil. Jud., Quis Heres, 263–265, 307–312; zie noot 1050.
836. Zie noot 39.
837. Exod., XXXIV 27; Flav. Jos., Antiq., III 89–90. Zie noot 649.
838. Aldus ספר־כריתות, de aan de vrouw uitgereikte scheidingsoorkonde: Deut., XXIV 1, 3; Jezaj., L 1; Jerem., III 8.
839. Zie noot 639–641.
840. Exod., XXXIV 10: הנה אנכי כרת ברית
841. Vgl. II Kon., XXIII 2, 21; II Chron., XXXIV 30; Dan., IX 13 (LXX); I Machab., I 57; Siracid., XXIV 23; noot 881, hieronder.
842. Exod., VI 7 (6). Zo ook: Levit., XXVI 12; Deut., XXVI 17–18, XXIX 12 (13); II Sam., VII 24; Jerem., VII 23, XI 4, XXIV 7, XXX 22, 25 (XXXI 1), XXXI 32 (33), XXXII 38; Ezech., XI 20, XIV 11, XXXVI 28, XXXVII 23, 27; Hoz., II 25 (22); Zacharj., VIII 8; I Bar., II 35; Hebr., VIII 10; Openb., XXI 7. Zie noot 796.

De latere auteurs zijn afwijzend. Philo, die aan de verbondssluiting van Jahwe met Abram een volledig tractaat wijdt,[843] gedenkt de verbondssluiting van Jahwe met het voltallige volk Israël met geen regel. Flavius Josephus, zo dikwijls nauwgezet in zijn verslaggeving, maakt zich haastiglijk van de zaak af,[844] de Rabbijnen weten, om het zo te zeggen, van niets meer.[845] Het zwakke licht, door de Bijbelpassage uitgestraald, is in de werken dezer lateren geheel uitgedoofd. De ontwikkeling der overlevering, stellen wij vast, is negatief geweest; wij zien haar voor onze ogen verkommeren. En deze ontwikkeling zette niet in de eeuwen volgend op de Bijbelse auteur in, maar was reeds op gang op het ogenblik, waarop hij schreef.

Het verbond van Jahwe met het volk Israël is nimmer herroepen, wel van tijd tot tijd hernieuwd. Dat geschiedde, wanneer het volk ontrouw was geworden, zich van Jahwe had afgewend en andere goden had gediend. Het begon reeds bij de Sinaï. Het volk maakte zich een gouden kalf en aanbad dat. Mozes bestrafte de schuldigen en vernieuwde het verbond.[846] Hij deed datzelfde, kort voor zijn dood, in het land Moab, aan het einde van de reis door de woestijn.[847] Het volk had gehoereerd met de dochteren der Moabieten en zich door dezen tot de dienst harer inheemse goden laten verleiden.[848] Jozua volgde Mozes' voorbeeld na de verovering van het land Kanaän, toen hij bij de stad Sichem van het volk, dat temidden der Kanaänieten de trouw aan Jahwe niet had weten te bewaren, afscheid nam.[849] Telt men de beide plechtigheden op de Sinaï als een, het verbond werd alleen reeds gedurende de uittocht tot drie maal gesloten.[850]

In de periode der koningen werd op dezelfde wijze voortgegaan. Onder de term verbondssluiting werd nu veelal datgene verstaan, wat wij heden hervorming noemen. David beroemde zich erop met God in een verbond te zijn getreden;[851] maar de tekst vermeldt de verbondssluiting niet, althans niet uitdrukkelijk.[852] Asa, achterkleinzoon van Salomo, vernieuwde het verbond na de scheuring des rijks, toen het resterende staatje Juda, het rijk der twee stammen, zijn zelfstandigheid te velde had bevochten en zich bij de scheiding had nedergelegd.[853] In de eerste jaren na de scheuring moeten zijn grootvader Rehabeam en zijn vader Abia omwille der hereniging concessies aan de door Jerobeam in Israël, het rijk der tien stammen, ingevoerde

843. Phil. Jud., Quis Rerum Divinarum Heres.
844. Vgl. Flav. Jos., Antiq., III 93–94.
845. Midr. Mekīltā springt van Exod., XXIII 19 op XXXI 12; Midr. Exod. Rabb., XXXII–XXXIII, van Exod., XXIII 20 op XXV 2. Beide onder veronachtzaming van Exod., XXIV 4–8.
846. Exod., XXXIV 10, 27, 28.
847. Deut., XXVIII 69 (XXIX 1), XXIX 8 (9), 11 (12), 13 (14).
848. Numer., XXV 1–15.
849. Joz., XXIV 25.
850. Talm. Babl., Berāk., 48b–49a; Midr. Mekīlt., in Exod., XXIII 19.
851. II Sam., XXIII 5. Zie noot 1080.
852. Vgl. II Sam., VII 8–25; I Kon., II 4, VIII 25; II Chron., VI 16.
853. II Chron., XV 12–15; beëdigd.

Egyptizerende cultus hebben gedaan.[854] De hogepriester Jojada verrichtte de plechtigheid der verbondssluiting na de val van de dynastie der Omrieden, die in Israël geregeerd hadden, maar door huwelijk ook in Juda vaste voet hadden weten te verkrijgen en in beide staten de cultus der Phoenicische goden hadden ingevoerd.[855] Hizkia deed zulks om de door zijn vader Achaz gepropageerde Assyrische cultus terug te dringen.[856] De Assyrische koning Sanherib viel hem aan, belegerde Jeruzalem en moest onverrichter zake aftrekken. De macht der Assyriërs bleef echter in stand en Hizkia's achterkleinzoon Josia moest de actie herhalen. Deze vernieuwde het verbond door de invoering van een herzien wetboek, het boek Deuteronomium.[857]

Het Joodse koninkrijk eindigde zijn bestaan en de Babylonische ballingschap volgde. Toen de Joden uit Babylonië terugkeerden, waren zij niet langer het vrije volk van weleer, maar in de afhankelijkheid geraakt der Perzen. Dat bleef zo, toen dezen in de macht door de Syriërs en de Romeinen werden opgevolgd. De Joodse staat, hersteld als theocratie, werd beheerd door een priesterschap, die verantwoording schuldig was aan de locale vertegenwoordigers van een ver buiten de landsgrenzen residerend staatshoofd. Onder deze omstandigheden verplaatste zich het initiatief tot verbondsvernieuwing van de bovenliggende naar de onderliggende laag des volks en verkreeg het nagestreefde doel een nieuwe dimensie. Het bleef het herstel van de godsdienst, maar werd daarenboven, en daardoorheen, het herstel van de nationale souvereiniteit.

Ezra, door de Perzische koning naar Jeruzalem uitgezonden, maakte aldaar een verbond met God[858] en verplichtte de Joden hun vrouwen van vreemde herkomst en confessie de scheidsbrief te geven; daarmede Joden en Palestijnen voorgoed van elkander scheidend. De opstand der Hasmonaeën onder Mattathias tegen de Seleucieden begon met een verklaring van trouw aan het verbond der vaderen.[859] Na de stad Jeruzalem op de Syriërs te hebben heroverd vierde men de herinwijding des tempels feestelijk,[860] maar tot een verbondsvernieuwing kwam het onder deze dynastie ten gevolge der zich voortslepende krijgsverrichtingen niet. In de laatste jaren voor het begin onzer jaartelling nam een politieke partij, waarschijnlijk voortgekomen uit de priesterlijke kringen der Sadducaeën, het besluit tot vernieuwing van het verbond.[861] Het kan niet anders, of men deed dit met het oog op de Romeinen; dezen belegerden Jeruzalem in het jaar 63 v. Chr. en namen de

854. Zie noot 904.
855. II Kon., XI 17; II Chron., XXIII 16. Vgl. Flav. Jos., Antiq., IX 154.
856. II Chron., XXIX 10.
857. II Kon., XXIII 2, 3, 21; II Chron., XXXIV 30, 31, 32. Beëdigd: Flav. Jos., Antiq., X 63.
858. Ezr., X 3. Beëdigd: Ezr., X 5; Flav. Jos., Antiq., XI 146, 147.
859. I Machab., II 20, 27, 50; vgl. IV 10; II Machab., VIII 15.
860. I Machab., IV 36–59; II Machab., X 1–8.
861. Doc. Zadoc., VI 19, VIII 21, XIX 33–34, XX 12 (LOHSE).

stad in. De toeleg mislukte. De verantwoordelijke leden moesten de wijk nemen naar Damascus, waar zij hun actie voortzetten. Kort na hen deed Jezus een poging in dezelfde richting. Hij vestigde, met zijn discipelen aan het avondmaal verenigd, als zijn laatste positieve daad een nieuw verbond.[862]

Het verbond op de Sinaï gesloten was de Joden in de periode der koningen zozeer in merg en been overgegaan, dat zij zich de godsdienst der aartsvaderen niet anders meer konden voorstellen dan in termen van verbondssluiting. Jahwe had lang voor het verblijf des volks in Egypte een verbond gesloten met Abram,[863] met Izak,[864] met Jakob,[865] met alle drie tezamen,[866] jazelfs reeds met Adam[867] en met Noach.[868] De Bijbelse auteur, die de transacties getrouwelijk vermeldt, gaat op twee harer nader in. Het verbond met Noach werd gesloten na afloop van de zondvloed. Jahwe verplichtte zich daarbij de wereldorde, waaronder de maatschappelijke orde inbegrepen, in het vervolg ongewijzigd te zullen handhaven.[869] Het verbond met Abram gesloten werd niet door zondeval voorafgegaan, maar, geheel zoals het verbond op de Sinaï, door Jahwe spontaan aangeboden. Aan Abram's nazaten werd daarbij het erfelijke bezit van het land Kanaän toegezegd.[870]

Vanuit deze speculaties drong de verbondssluiting door in de eschatologie. Aan het einde der dagen, wanneer de zonden des volks gezoend zijn, zal Jahwe een nieuw verbond met hetzelf aangaan, ditmaal voor de eeuwig-

862. Ev. Matth., XXVI 28; Ev. Marc., XIV 24; Ev. Luc., XXII 20; Paul., Epist. I in Cor., XI 25.
863. Genes., XV 18, XVII 2, 4, 7, 9, 10, 11, 13, 14; Levit., XXVI 42; Nehemj., IX 8; II Machab., I 2; Siracid., XLIV 20; Doc. Zadoc., XII 11 (LOHSE); Handel., VII 8; Mišn., Pirq. Āb., III 15 (12). Beëdigd: Genes., XXIV 7, XXVI 3, L 24; Exod., VI 8 (7), XXXII 13, XXXIII 1; Numer., XXXII 11; Deut., I 8, VI 10, IX 5, XXIX 12 (13), XXX 20, XXXIV 4; Mich., VII 20.
864. Genes., XVII 19, 21; Exod., VI 4 (3); Levit., XXVI 42; II Machab., I 2. Beëdigd: Genes., XXVI 3, L 24; Exod., VI 8 (7), XXXII 13, XXXIII 1; Numer., XXXII 11; Deut., I 8, VI 10, IX 5, XXIX 12 (13), XXX 20, XXXIV 4; Ps., CV 9; I Chron., XVI 16.
865. Levit., XXVI 42; II Machab., I 2; Siracid., XLV 5, 23. Beëdigd: Genes., L 24; Exod., VI 8 (7), XXXII 13, XXXIII1; Numer., XXXII 11; Deut., I 8, VI 10, IX 5, XXIX 12 (13), XXX 20, XXXIV 4; Mich., VII 20.
866. Exod., II 24, VI 3–4; I Kon., VIII 21; II Kon., XIII 23; Ps., CV 9–10; I Chron., XVI 16–17; Doc. Zadoc., IV 9, VI 2, XIX 31 (LOHSE); Sap. Salom., XVIII 22; Siracid., XLIV 12. Beëdigd: Exod., XIII 5, 11; Numer., XI 12, XIV 23; Deut., I 8, 35, IV 31, VI 10, 18, 23, VII 8, 12, 13, VIII 1, 18, IX 5, X 11, XI 9, 21, XIII 18 (17), XIX 8, XXVI 3, 15, XXVIII 11, XXIX 12 (13), XXX 20, XXXI 7, 20, 21; Joz., I 6, V 6, XXI 41 (43), 42 (44); Richt., II 1; Jerem., XI 5, XXXII 22; Mich., VII 20.
867. Hoz., VI 7.
868. Genes., VI 18, IX 9, 11, 12, 13, 15, 16, 17; Siracid., XLIV 18. Beëdigd: Jezaj., LIV 9.
869. Vgl. Oudh. Med., deel LXI, Leiden, 1980, blz. 210, noot 2237.
870. Zie noot 1186.

heid.[871] Maar de eeuwigheid strekt zich tot in het verleden uit; voor de eeuwigheid waren ook het verbond der vaderen,[872] het verbond van David.[873] De opvatting van het verbondsboek als wetboek heeft haar sporen in de overlevering nagelaten. Het eeuwige verbond was onder de hoede der priesterschap gesteld,[874] het werd in stand gehouden door de liturgische handelingen, het offer,[875] de besnijdenis,[876] de Sabbatsviering,[877] de onthouding van onreine spijs.[878]

Was de verbondssluiting reeds uitgestoten, toen de canon werd samengesteld, het verbond zelf werd het, nadat de redactie van de canon was afgesloten. De overlevering breekt af op het ogenblik, waarop zij zich schijnt te gaan ontplooien. De in het Grieks schrijvende auteurs der Hellenistische periode kennen het verbond als zodanig niet langer. Zij volgen de tekst der Septuaginta, vertalen de term ברית als *διαθήκη* en verstaan daaronder het Woord,[879] de Wet[880] of het Wetboek Gods.[881] In de Apocryfen en Pseudepigrafen worden in deze vertaling enige stereotype zinswendingen uit de Hebreeuwse tekst wedergegeven.[882] Philo verklaart twee zijner tractaten aan de *διαθήκαι* te hebben gewijd.[883] Zij zijn niet bewaard; hetgeen de mogelijkheid openlaat, dat zij door het nageslacht uit zijn oeuvre zijn verwijderd. In de bewaarde werken laat hij zich over Gods *διαθήκη* slechts uit in de schaarse gevallen, waarin hij zich daartoe door de tekst van een citaat voelt gedwon-

871. Jezaj., LV 3, LIX 21, LXI 8; Jerem., XXXI 30–32 (31–33), XXXII 40, L 5; Ezech., XVI 60, 62, XXXIV 25, XXXVII 26; Doc. Zadoc., III 13 (LOHSE); I Bar., II 35; Paul., Epist. ad Rom., XI 27; Hebr., VIII 8, X 16, XIII 20; vgl. Siracid., XLIV 12–13. Voor het hiernamaals: II Machab., VII 36.
872. Genes., IX 12, 16, XVII 7, 13, 19; Jezaj., XXIV 5; Ps., CV 8, 10, CXI 5, 9; I Chron., XVI 15, 17; Ps. Salom., X 4; Siracid., XVII 12, XLIV 18; Hebr., VIII 9. Vgl. Exod., XXXI 16; Levit., XXIV 8; Numer., XVIII 19, XXV 13.
873. II Sam., XXIII 5; Jezaj., LV 3; Jerem., XXXIII 21; Ps., LXXXIX 29; II Chron., XIII 5.
874. Numer., XVIII 19, XXV 12–13; I Machab., II 54; Siracid., XLV 7, 15, 17, 24. Vgl. Deut., XXXIII 9; Jerem., XXXIII 21; Maleach., II 4, 5, 8; Nehemj., X 1 (IX 38), XIII 29.
875. Numer., XVIII 19; Ps., L 5.
876. Genes., XVII 10, 11, 13, 14; I Machab., I 15; Siracid., XLIV 20; Handel., VII 8. Zie noot 885.
877. Exod., XXXI 16; Levit., XXIV 8; Jezaj., LVI 4, 6. Sabbatsjaar: Jerem., XXXIV 13–14. Zie noot 885.
878. I Machab., I 63.
879. Phil. Jud., De Somn., II 223, 237.
880. Phil. Jud., De Somn., II 223; vgl. Siracid. XVI 22, XXIV 23, XXVIII 7, XXXIX 8, XLII 2, XLV 5. Wet, processueel: Siracid., XXXVIII 33, XLV 17. Natuurwet: Siracid., XIV 12, 17.
881. Zie noot 841.
882. Verbond des Heren: Jud., IX 13; Siracid., XVII 12, XXIV 23, XXVIII 7, XXXIX 8, XLI 20, XLII 2; II Machab., VII 36. Verbond der vaderen: I Machab., II 20, 50, IV 10; II Machab., VIII 15; Sap. Salom., XVIII 22.
883. Phil. Jud., De Mutat. Nom., 53.

gen.[884] Flavius Josephus vermeldt noch het verbond, noch de *διαθήκη*. De Rabbijnen bezigen in de Misjna de term ברית voor de besnijdenis,[885] betrekken hem dus bij uitsluiting op het verbond van Abram. ,,Onder ברית is niets anders te verstaan dan תורה'', zeggen de commentatoren aan het woord in de latere geschriften,[886] ter verduidelijking van enige door hen geciteerde tekstpassages. Maar hun leer wijkt van die der Misjna niet af, en zij bevestigen elders hun positie door de termen ברית en תורה diametraal tegenover elkander te stellen.[887]

Terug nu naar Mozes. Na de maaltijd met de oudsten beklom hij wederom de berg, ditmaal om de stenen tafelen in ontvangst te nemen, waarop God eigenhandig de Tien Geboden had gegraveerd, en bleef gedurende veertig dagen en veertig nachten daarboven.[888] Onzeker geworden door zijn afwezigheid, verzamelde zich het volk tot Aäron en zeide tot hem: ,,Sta op, maak ons goden, die voor ons aangezicht gaan;[889] want deze Mozes, die man, die ons uit Egypteland uitgevoerd heeft, wij weten niet wat hem geschied zij''. Aäron beval hun hem hun gouden oorringen en die hunner vrouwen[890] te brengen, en hij maakte daaruit een gegoten[891] kalf.[892] Toen zeiden zij: ,,Dit zijn Uw goden, Israël, die U uit Egypteland opgevoerd hebben''. Als Aäron dat zag, zo bouwde hij een altaar voor hetzelve, en hij riep uit en zeide: ,,Morgen zal voor Jahwe feest(dag) zijn''. En zij stonden des anderen daags vroeg op en offerden brandoffer, en brachten dankoffer daartoe. En het volk zat neder om te eten en te drinken; en daarna stonden zij op om te spelen.[893] Maar Jahwe waarschuwde Mozes, en deze daalde haastiglijk neder.[894] En het geschiedde, als hij aan het leger naderde en het kalf en de reien zag, dat de toorn van Mozes ontstak en dat hij de tafelen uit zijn hand wierp, en dezelve beneden aan de berg verbrak. En hij nam dat kalf, dat zij gemaakt hadden, en verbrandde het in het vuur en vermaalde het, totdat het klein werd, en strooide het op het water en deed het de kinderen

884. Leg. Alleg., III 85, bis; De Sacrif., 57; Quod Deter., 67; Quis Heres, 313; De Mutat. Nom., 52, 57–58, 263; De Somn., II 223, 224. Alles naar de Septuaginta.
885. Mišn., Nedār., III 11; ibid., Pirq. Āb., III 15 (12); noot 1217, hieronder. Zo reeds Siracid., XLIV 20; I Machab., I 15; Handel., VII 8. Anders, Midr. Mekīlt., in Exod., XIX 5: Sabbatsverbond, verbond (tegen) de afgodendienst.
886. Talm. Babl., Šabb., 33a; Midr. Mekīlt., in Exod., XII 6.
887. Talm. Babl., Berāk., 48b, 49a; ibid., Šabb., 137b.
888. Exod., XXIV 15–18, XXXII 15–16.
889. Tekst: אשר ילכו לפנינו. In vertaling: *οἱ προπορεύσονται ἡμῶν.*
890. Vgl. Aristot., Oecon., 1349a.
891. Tekst: מסכה; vertaald: *χωνευτός*. Daar het beeld verbrand, vermalen en verstrooid werd, kan het niet uit massief goud hebben bestaan, was het vermoedelijk van hout, met bladgoud en sieraden bedekt.
892. De term עגל, *μόσχος*, is gekozen ter kleinering, vgl. O. MICHEL, O. BAUERNFEIND en O. BETZ, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, deel XLIX, Berlijn, 1958, blz. 197–212; Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 40, noot 6. Het was in ieder geval een stierkalf.
893. Exod., XXXII 1–6.
894. Exod., XXXII 7–18.

Israëls drinken.[895] Daarop ondervroeg hij Aäron, die hem de toedracht uiteenzette.[896] En als Mozes zag, dat het volk ontbloot was (want Aäron had het ontbloot tot verkleining[897] onder degenen, die tegen hen hadden mogen opstaan), zo bleef Mozes staan in de poort des legers en zeide: ,,Wie Jahwe toebehoort, (kome) tot mij!'' Toen verzamelden zich tot hem al de zonen van Levi.[898] En hij zeide tot hen: ,,Alzo zegt Jahwe, de god van Israël: ,,Een ieder doe zijn zwaard aan zijn heup. Gaat door en keert weder, van poort tot poort in het leger, en een iegelijk dode zijn broeder, en elk zijn vriend en elk zijn naaste!'' '' En de zonen van Levi deden naar het woord van Mozes; en er vielen van het volk, op die dag, omtrent drie duizend man.[899]

De zonde des volks was ogenschijnlijk niet zeer groot. Het wilde ,,goden, die voor ons aangezicht gaan'', veldtekenen voor de toekomstige krijgsverrichtingen.[900] Toen het beeld van het rund opgeleverd was, offerde men het brandoffer;[901] men legde, in hedendaagse termen, de eed op het vaandel af. Vervolgens vierde men feest, veertig dagen na de verbondssluiting, maar nog steeds in dezelfde opgewekte stemming. Het rund is in de antieke symboliek zwaar beladen met betekenissen. In de meest verbreide dezer stelde het de rivier voor, daar de rivier telkenjare als stier de akker bespringt en bevrucht.[902] Door het volk kan daarbij gedacht zijn aan de rivier de Nijl, aan het land Egypte, dat men achter zich gelaten had, maar het kan dat evenzeer zijn aan de rivier de Jordaan, aan het land Palestina, waarheen men onderweg was. Achnaten had de symboliek van het rund erkend,[903] Jerobeam zou haar te zijner tijd in Israël, het rijk der tien stammen, weder invoeren.[904] Geheel onschuldig was het volk anderzijds niet. Het had buiten

895. Exod., XXXII 19–20. De vernietiging van het kalf symbolizeert de dood(straf) des volks. Voor de procedure, vgl. De Brief van Aristeas, blz. 49–51, de noten 422, 430–433, 450–451.
896. Exod., XXXII 21–24.
897. Vertaling onzeker. Voor Aaron's list, vgl. Oudh. Med., deel LXIV, Leiden, 1983: De Praehelleense Ascese, noot 3008. Tijdens het feest mochten geen wapens worden gedragen.
898. Mozes' stamverwanten, zie noot 27.
899. Exod., XXXII 25–28.
900. Aanbidding der veldtekenen, Egyptenaren: Diod. Sic., Bibl. Hist., I 86,5, 90, 1–2. Vgl. Polyaen., Strateg., VII 4; Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 133, noot 859, onder 5⁰. Perzen: vgl. Sueton., Calig., 14, 3. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., VI 45, 2; Dio Cass., Hist. Rom., XL 18, 1; Herodian., Ab Excess. Div. Marc., IV 4, 5; Cicer., Or. in Catil., I 24; Valer. Maxim., Fact. et Dict. Memor., VI 1, 11; Plin., Nat. Hist., XIII 23; Tacit., Ann., I 39, 3, II 17, 2; Idem, Hist., III 10, 4; Tertull., Apol., XVI 8. Veldtekenen en getal twaalf: O. HÖFLER, Der Runenstein von Rök und die Germanische Individualweihe, Tübingen, Munster, Keulen, 1952, blz. 302–307. Zie volgende noot.
901. Offer aan veldtekenen: Targ. Jon., in Habak., I 16. Chittieten: Midr. Habak., VI 4 (Qumrān; LOHSE). Romeinen: Flav. Jos., Bell. Jud., VI 316.
902. Vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 33–38.
903. Zie noot 10.
904. Oudh. Med., ibid., blz. 38–41.

Mozes gerekend en dat aan diens broeder Aäron ook met zovele woorden doen weten. Mozes was tegen de beeldendienst gekant en had de beeldenstorm der zijnen in Egypte goedgekeurd.[905] Geconfronteerd met de daad, die hij afkeurde, las hij in de harten besluiteloosheid, sluimerende en reeds daadwerkelijke ontrouw. Voortgaan op de weg der ontbering, die hij hun had gewezen, of terugkeren naar de oneervolle welstand van weleer; het eerste met hem, het tweede zonder hem? Mozes' besluit was snel genomen. Het bloedbad volgde.

En het geschiedde des anderen daags, dat Mozes tot het volk zeide: ,,Gijlieden hebt een grote zonde gezondigd. Doch nu, ik zal tot Jahwe opklimmen; misschien zal ik een verzoening doen voor Uw zonde''. Zo keerde Mozes weder tot Jahwe, en zeide: ,,Och, dit volk heeft een grote zonde gezondigd, dat zij zich gouden goden gemaakt hebben. Nu dan, indien Gij hun zonden vergeven zult! Doch zo niet, zo delg mij nu uit Uw boek, hetwelk Gij geschreven hebt''.[906] Maar Jahwe was vertoornd op het volk en zegde het zijn straf toe: ,,Ga heen, trek op van hier, gij en het volk, dat gij uit Egypteland opgevoerd hebt, naar het land, dat ik Abraham, Izak en Jakob gezworen heb, zeggende: ,,Aan Uw zaad zal ik het geven''. Ik zal een engel voor Uw aangezicht zenden.... Maar ik zal in het midden van U niet optrekken, want gij zijt een hardnekkig volk: dat ik U op deze weg niet vertere!'' Toen het volk dit kwade woord hoorde, zo droegen zij leed. Niemand van hen deed zijn versiersel aan zich, en zij hielden zich verre van de berg.[907] Mozes hernam de leiding. Hij had een draagbaar heiligdom laten vervaardigen, de Tent der samenkomst, en spande deze nu uit buiten het leger. Zijn macht was gestegen.[908]

Het verbond met Jahwe moest worden hersteld. In het nieuwe heiligdom, niet langer op de top van de berg, smeekte Mozes de goddelijke genade over het ongehoorzame volk af.[909] Toen zeide Jahwe tot Mozes: ,,Ook deze zelve zaak, die gij gesproken hebt, zal ik doen, dewijl gij genade gevonden hebt in mijn ogen en ik U bij name ken''.[910]

De tweede verbondssluiting had hetzelfde verloop als de eerste, staat alleen minder uitvoerig in de tekst beschreven. Mozes stond des morgens vroeg op en klom op de berg Sinaï. Voor de eerste maal wordt nu de plaats genoemd, waarheen hij zich daarboven begaf: een kloof der steenrots,[911] dwz. een grot. Hij had op goddelijk bevel twee nieuwe stenen tafelen met zich mede genomen. Jahwe daalde tot hem af in een wolk, werd door hem

905. Exod., XII 35–36; noot 211, hierboven. Vgl. Oudh. Med., deel XLVIII, Leiden, 1967, blz. 29, noot 9–11, blz. 30, noot 1–6.
906. Exod., XXXII 30–32.
907. Exod., XXXII 33–XXXIII 6.
908. Exod., XXXIII 7–11.
909. Exod., XXXIII 12–23.
910. Exod., XXXIII 17.
911. Exod., XXXIII 22. Vgl. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 306, noot 1777–1782, blz. 328, noot 2126, 2134.

aanbeden en sprak tot hem: ,,Zie, ik maak een verbond. Voor Uw ganse volk zal ik wonderen doen, enz.''[912] Hij zegde Mozes toe de volkeren Kanaäns te zullen uitdrijven en verbood hem met dezen een verbond aan te gaan.[913] Hij legde hem ook zijn wetten op, te beginnen met het verbod van beeldendienst;[914] maar in vergelijking met de reeds in het verbondsboek geopenbaarde[915] is deze tweede wetgeving summier. Verder zeide Jahwe tot Mozes: ,,Schrijf U deze woorden; want naar luid dezer woorden heb ik een verbond met U en met Israël gemaakt''. En hij was aldaar met Jahwe veertig dagen en veertig nachten. Hij at geen brood en hij dronk geen water, en hij (Jahwe) schreef op de tafelen de woorden des verbonds, de tien woorden.[916] En het geschiedde, toen Mozes van de berg Sinaï afging, zo wist hij niet, dat het vel zijns aangezichts glinsterde, toen hij met hem sprak. Als nu Aäron en al de kinderen Israëls Mozes aanzagen, ziet, zo glinsterde het vel zijns aangezichts; daarom vreesden zij tot hem toe te treden. Doch Mozes legde een deksel op zijn aangezicht, en als hij voor het aangezicht van Jahwe kwam, om met hem te spreken, zo nam hij het deksel af; en nadat hij uitgegaan was, legde hij het weder aan en sprak tot de kinderen Israëls wat hem geboden was.[917]

De tweede verbondssluiting mist psychologische waarschijnlijkheid. Men kan een geëmotioneerde en onbetrouwbare menigte niet tweemaal met eenzelfde plechtigheid imponeren. De details, waarmede zij beschreven staat, vertonen daarenboven een zo verregaande gelijkenis met die der eerste, dat men het vermoeden niet van zich af kan zetten, dat de verdubbeling bloot textueel is, historische grondslag ontbeert. In het jaar 1753 sprak J. ASTRUC, Parijs, de veronderstelling uit, dat het boek Genesis, waarin soortgelijke verdubbelingen voorkomen, gecompileerd is uit enige, en voornamelijk uit twee, oudere anonyme geschiedwerken.[918] ASTRUC's veronderstelling is door zijn opvolgers in het onderzoek overgenomen en sindsdien over de gehele Pentateuch uitgestrekt. Zij staat heden, voltooid tot theorie der bronnensplitsing, in het middelpunt aller Oud-Testamentische textuele kritiek. Voor de verbondssluiting op de Sinaï is daaruit als resultaat voortgekomen,

912. Exod., XXXIV 1–11. Zie noot 840.
913. Exod., XXXIV 11–16.
914. Exod., XXXIV 17–26.
915. Zie noot 803.
916. Exod., XXXIV 27–28.
917. Exod., XXXIV 29–35. Zalving door de zonnestralen: Jezus' Koningschap, blz. 3, noot 6. Waaraan toe te voegen, Egyptenaren: J. ASSMANN, The Journal of Egyptian Archaeology, deel LXV, Londen, 1979, blz. 62, noot 74 en 75. Joden: II Hen., XXII 9–10; Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 1 (olie als licht). Indiërs: Warāhamihira, Bṛhatsaṃhitā, XLVIII 52. Grieken: Damasc., Comment. II in Platon. Phaed., 150.
918. (J. ASTRUC), Conjectures sur les Memoires Originaux dont il paroit que Moyse s'est servi pour composer le Livre de la Genese, Brussel, 1753; vgl. J. DE SAVIGNAC, La Nouvelle Clio, deel V, Brussel, 1953, blz. 138–147. Een voorloper van ASTRUC was H.B. WITTER, Hildesheim, 1683–1715, die op het goede spoor was, maar op jeugdige leeftijd overleed en niet kon doorzetten.

dat deze, geheel zoals zij dat in de herinnering der Joden reeds gedurende de oudheid deed, als eenheid is komen te gelden; waarbij de verdubbeling ten laste gelegd wordt van de compilator, die de overleveringen der twee door hem geëxcerpeerde bronwerken, zonder haar te verenigen, zelfstandig naast elkander in zijn werk opnam. In deze opvatting geeft de verbondssluiting, die in het voorgaande als eerste is aangevoerd, in hoofdzaak het verslag van de anonyme auteur, gemakshalve als Elohist, de tweede verbondssluiting in hoofdzaak het verslag van de auteur als Jahwist betiteld weder.[919] Het interval tussen beide plechtigheden is dus fictief. Het incident rondom het gouden kalf moet hetzij voor, hetzij na de ene verbondssluiting hebben plaats gegrepen; waarschijnlijk ervoor, daar verbondssluiting het best verklaarbaar is als poging tot herstel van een eenheid, die zonder haar verloren gaat. De plechtigheid kan echter niet zo rimpelloos verlopen zijn als zich uit de beide verslagen laat aflezen. De driftbui, waarin Mozes de stenen tafelen verbrak, moet naar waarheid zijn getekend en de handeling hebben doorbroken.

§ 8 HET HUWELIJKSVERBOND

Het relaas der verbondssluiting op de Sinaï is overgeleverd in de tekst van de Pentateuch. De Pentateuch is het verzamelwerk, waarin de vijf publieke geschriften der Joden, behelzende de voorgeschiedenis des volks tot de intocht in het beloofde land en de tekst der wetten van de eenmaal aldaar gevestigde Joodse staat, zijn verenigd. Het werk, uit welke bronnen ook gecompileerd, is ontstaan in de kringen van, of rondom, de priesterschap van Jahwe te Jeruzalem. Zijn inhoud bezat rechtskracht. Het moet reeds op het ogenblik zijner samenstelling, gelijk uit het bronnenonderzoek gebleken is, door vele handen zijn gegaan, vele malen aan gewijzigde omstandigheden zijn aangepast. Een ander dusdanig werk, van ongeveer gelijke omvang, is het boek der verzamelde Profeten. Hierin zijn de private, maar gesigneerde geschriften der Joden ondergebracht, die rechtskracht misten en individuele meningen wedergeven. De profeten waren de politieke leiders des volks. Zij waren, voor zover hun oeuvre in het boek is bewaard, Jahwe toegedaan, hielden zich echter niet strict aan de priesterlijke opvattingen. Zij spraken zich uit in het taalgebruik van alle dag en zeiden waarheden, die de overheid niet steeds welgevallig waren.

De profeten vermelden het Sinaïetische verbond in hun geschriften[920] en houden het hoog. Daarnaast kennen zij een tweede verbond door Jahwe met het volk Israël aangegaan, het verbond des huwelijks. Het huwelijk is de meest intieme band, die twee mensen met elkander verbindt. De ontrouw,

919. Vgl. O. EISSFELDT, Hexateuch-Synopse, Leipzig, 1922, blz. 151*-152*, de bronnen L en E; blz. 158*-159*, de bronnen J en P. De bronnensplitsing is vooral aanvaardbaar in haar principes.

920. Jerem., XI 3-4, XXXI 31 (32). Verbond van Levi: Jerem., XXXIII 21; Maleach., II 4, 5, 8.

door het volk Israël in het verloop zijner geschiedenis aan het Sinaïetische verbond betoond, de ontrouw van de mens aan God, is te meten aan de echtelijke ontrouw, de ontrouw van de vrouw aan de man. Het huwelijksverbond, in deze zin als prototype opgevat, heeft het denken der profeten vervuld. Zij laten niet af het hun toehoorders voor te houden. Men leze.

Hozea, profeterend in Israël, het rijk der tien stammen, in het midden van de achtste eeuw v. Chr.: – (1) Jahwe, tot hem sprekend: ,,Ga heen, neem U een vrouw der hoererijen en kinderen der hoererijen; want het land hoereert ganselijk van achter Jahwe''.[921] – (2) Hozea neemt zulk een vrouw, en zij baart hem kinderen. Hij spreekt nu over zijn mislukt huwelijk: ,,Twist tegen Ulieder moeder, twist, omdat zij mijn vrouw niet is en ik haar man niet ben; en laat ze haar hoererijen van haar aangezicht en haar overspelerijen van tussen haar borsten wegdoen. Opdat ik ze niet naakt uitstrope en zette ze als ten dage, toen zij geboren werd; ja, haar make als een woestijn[922] en haar zette als een dor land, en haar dode door dorst. En mij harer kinderen niet ontferme, omdat zij kinderen der hoererijen zijn. Want hunlieder moeder hoereert; die henlieden ontvangen heeft, handelt schandelijk. Want zij zegt: ,,Ik zal mijn boelen nagaan, die (mij) mijn brood en mijn water, mijn wol en mijn vlas, mijn olie en mijn drank geven''. Daarom zie, ik zal Uw weg met doornen betuinen, en ik zal een heiningmuur maken, dat zij haar paden niet zal vinden. En zij zal haar boelen nalopen, maar ze niet aantreffen, en zij zal hen zoeken, maar niet vinden. Dan zal zij zeggen: ,,Ik zal heengaan en keren weder tot mijn vorige man, want toen was mij beter dan nu''''.[923] – (3) Hozea ontzegt haar zijn huis, de ontrouwe vrouw krijgt haar straf. Maar de hoop is in zijn hart herleefd: ,,Daarom zie, ik zal haar lokken en zal haar voeren in de woestijn,[924] en ik zal naar haar hart spreken. En ik zal haar geven haar wijngaarden van daar af, en het dal Achor,[925] tot een deur der hope; en aldaar zal zij zingen, als in de dagen harer jeugd, en[926] als ten dage, toen zij optoog uit Egypteland. En het zal te dien dage geschieden, spreekt Jahwe, dat gij (mij) noemen zult: ,,mijn man'', en mij niet meer noemen zult: ,,mijn Baäl!''[927] En ik zal de namen der Baäls van haar mond wegdoen, en zij zullen niet meer bij hun namen gedacht worden. En ik zal te dien dage een verbond voor hen[928] maken met het wild gedierte des velds en met het gevogelte des hemels en het kruipend gedierte des aardbodems; en ik zal de boog en het zwaard en de krijg van de

921. Hoz., I 2.
922. De Sinaïetische woestijn, oord van beproeving en verschrikking, vgl. Ezech., XX 35–37; noot 1149.
923. Hoz., II 4–9 (1–6).
924. De Sinaïetische woestijn, oord van soberheid en deugd, vgl. II Sam., VII 7; Amos, V 25; noot 935.
925. Vgl. Joz., VII 26.
926. Versta: ,,namelijk''. Wāw epexegeticum.
927. Tekst: בעלי, ,,mijn heer''.
928. De Israëlieten.

aarde verbreken en zal hen in zekerheid doen nederliggen.[929] En ik zal U mij ondertrouwen[930] in eeuwigheid; ja, ik zal U mij ondertrouwen in gerechtigheid en in gericht, en in goedertierenheid en in barmhartigheden. En ik zal U mij ondertrouwen in geloof; en gij zult Jahwe kennen''''.[931] – (4) ,,En Jahwe zeide tot mij: ,,Ga wederom heen, bemin een vrouw, die, bemind zijnde van (haar) vriend,[932] nochtans overspel doet; gelijk Jahwe de kinderen Israëls bemint, maar zij zien om naar andere goden en beminnen de flessen der druiven''.[933]

Jeremia, profeterend in Jeruzalem, hoofdstad van Juda, het rijk der twee stammen, einde zevende, begin zesde eeuw v. Chr.: – (5) Jahwe, tot hem sprekend: ,,Ga en roep voor de oren van Jeruzalem, zeggende: ,,Zo zegt Jahwe: ,,Ik gedenk der weldadigheid Uwer jeugd, der liefde Uwer ondertrouw,[934] toen gij mij nawandeldet in de woestijn,[935] in onbezaaid land''''''.[936] – (6) Jahwe: ,,Vergeet ook een jonkvrouw haar versiersel, (of) een bruid haar bindselen? Nochtans heeft mijn volk mij vergeten, dagen zonder getal''.[937] – (7) ,,Men zegt: Zo een man zijn huisvrouw verlaat en zij gaat van hem en wordt eens anderen mans, zal hij ook tot haar nog wederkeren?[938] Zou dat land[939] niet grotelijks ontheiligd worden? ,,Gij nu hebt (met) vele boeleerders gehoereerd, keer nochtans weder tot mij'',[940] spreekt Jahwe. ,,Hef Uw ogen op naar de hoge plaatsen en zie toe, waar zijt gij niet beslapen? Gij hebt voor hen gezeten aan de wegen, als een Arabier in de woestijn; alzo hebt gij het land ontheiligd met Uw hoererijen en met Uw boosheid. Daarom zijn de regendruppelen ingehouden en er is geen spade regen geweest.[941] Maar gij hebt een hoerenvoorhoofd,[942] gij weigert schaamrood te worden. Zult gij niet van nu af tot mij roepen: ,,Mijn vader![943] Gij zijt de leidsman mijner jeugd?''''.[944] – (8) ,,Voorts zeide Jahwe

929. De godsvrede: Jezaj., XI 6–9, LXV 25. Zie noot 1210.
930. Tekst: וארשתיך, ter. Septuaginta, Os., II 21, bis, 22: *μνηστεύσομαί σε.*
931. Hoz., II 16–22 (13–19).
932. Tekst: אהבת רע. Septuaginta: *ἀγαπῶσαν πονηρά,* ,,die slechte dingen begeert''.
933. Hoz., III 1. Met de ,,flessen der druiven'' zijn cultische druivenkoeken bedoeld.
934. Tekst: כלולתיך. Septuaginta: *ἀγάπη τελειώσεώς σου,* ,,der liefde Uwer volwassenheid''.
935. Zie noot 924.
936. Jerem., II 2.
937. Jerem., II 32. Vgl. Klaagl., I 8–9, 17, 19.
938. Septuaginta: *μὴ ἀνακάμπτουσα ἀνακάμψει πρὸς αὐτὸν ἔτι;* De vrouw, niet de man, weigert weder te keren.
939. Septuaginta: *ἡ γυνὴ ἐκείνη,* ,,die vrouw''.
940. Septuaginta: *καὶ ἀνέκαμπτες πρός με;* ,,Zoudt gij tot mij terugkeren?''
941. Septuaginta, zonder een woord over de regen: *καὶ ἔσχες ποιμένας πολλοὺς εἰς πρόσκομμα σεαυτῇ.* Regen werd beschouwd als zaaduitstorting van de Zonnegod in het lichaam der Aardgodin, vgl. De Geboorte van Horus, blz. 147–150, § 41. De menselijke zonde verstoort de gang der natuur.
942. Zie noot 130, 134.
943. Eerbiedig voor: ,,mijn man''. Zie noot 953.
944. Jerem., III 1–4. Vgl. Spreuk., II 17; Midr. Pesīqt. Rabb., XXVI 1–2. De laatste zin in de Septuaginta: *οὐχ ὡς οἰκόν με ἐκάλεσας καὶ πατέρα καὶ ἀρχηγὸν τῆς παρθενίας σου,*

tot mij, in de dagen van de koning Josia: ,,Hebt gij gezien, wat de afgekeerde Israël[945] gedaan heeft? Zij ging heen op alle hoge berg en tot onder alle groene boom, een hoereerde aldaar. En ik zeide, nadat zij zulks alles gedaan had: ,,Bekeer U tot mij''; maar zij bekeerde zich niet. Dit zag de trouweloze, haar zuster Juda. En ik zag, als ik ter oorzake van alles, waarin de afgekeerde Israël overspel bedreven had, haar verlaten en haar haar scheidbrief gegeven had, dat de trouweloze, haar zuster Juda, niet vreesde, maar ging heen en hoereerde zelf ook.[946] Ja, het geschiedde vanwege het gerucht harer hoererij, dat zij het land ontheiligde; want zij bedreef overspel met steen en hout. En zelfs in dit alles heeft zich haar trouweloze zuster Juda tot mij niet bekeerd met haar ganse hart, maar valselijk'', spreekt Jahwe. Dies Jahwe tot mij zeide: ,,De afgekeerde Israël heeft haar ziel gerechtvaardigd, meer dan de trouweloze Juda. Ga heen en roep deze woorden uit tegen het noorden en zeg: ,,Bekeer U, gij afgekeerde Israël!'', spreekt Jahwe, ,,zo zal ik mijn toorn op Ulieden niet doen vallen; want ik ben goedertieren'', spreekt Jahwe. ,,Ik zal (de toorn) niet in eeuwigheid behouden. Alleen, ken Uw ongerechtigheid, dat gij tegen Jahwe, Uw god, hebt overtreden en Uw wegen verstrooid hebt tot de vreemden, onder alle groene boom, maar zijt mijner stem niet gehoorzaam geweest'', spreekt Jahwe''.[947] – (9) Onmiddellijk aansluitend op het voorgaande citaat, maar nu tot de kinderen Israëls gericht: ,,Bekeert U, gij afkerige kinderen!'', spreekt Jahwe, ,,want ik heb U getrouwd[948] en ik zal U aannemen, één uit een stad en twee uit een geslacht, en zal U brengen te Zion''.[949] – (10) Jahwe, thans weder tot zijn bruid: ,,Ik zeide wel: ,,Hoe[950] zal ik U onder de kinderen zetten[951] en U geven het gewenste land, de sierlijke erfenis van de heirscharen der heidenen?''[952] Maar ik zeide: ,,Gij zult tot mij roepen: ,,Mijn vader!'',[953] en gij zult van achter mij niet afkeren''. Waarlijk, (gelijk) een vrouw trouwelooslijk scheidt van haar vriend, alzo hebt gijlieden trouwelooslijk tegen mij gehandeld, gij huis Israëls!'', spreekt Jahwe''.[954] – (11) Jahwe: ,,Wat heeft mijn beminde[955] in mijn huis (te doen), dewijl zij die schandelijke daad (met) velen doet en het

onder verlezing van מעתה, ,,van nu af'', in מענה ,,woning''. Vgl. Phil. Jud., De Cherub., 49.

945. Het afvallige Israël. Septuaginta: *ἡ κατοικία τοῦ Ισραηλ*. Zo ook in III 8 en 12. In III 11 alleen: *Ισραηλ*.
946. Het rijk Israël werd door de Assyriërs onderworpen in 722 v. Chr. Het rijk Juda was in Jeremia's dagen nog vrij, werd eerst onderworpen in 587 v. Chr., door de Babyloniërs.
947. Jerem., III 6–13.
948. Tekst: בעלתי בכם. Septuaginta: *ἐγὼ κατακυριεύσω ὑμῶν*, ,,ik zal over U heersen''.
949. Jerem., III 14.
950. Tekst: איך. Septuaginta: *γένοιτο κύριε*.
951. Dwz. als kind aannemen.
952. Septuaginta: *κληρονομίαν θεοῦ παντοκράτορος ἐθνῶν*.
953. Zie noot 943.
954. Jerem., III 19–20.
955. Tekst: ידידי. Septuaginta: *ἡ ἠγαπημένη*, ,,de beminde'', niet Jahwe's beminde.

heilige vlees[956] van U geweken is? Wanneer gij kwaad (doet), dan springt gij op van vreugde''.[957] – (12) Jahwe: ,,Ik heb mijn huis verlaten, ik heb mijn erfenis laten varen; ik heb de beminde mijner ziel[958] in de hand harer vijanden gegeven''.[959] – (13) Het volk Israël: ,,Jahwe is mij verschenen van verre (tijden)!'' (Jahwe): ,,Ja, ik heb U liefgehad (met) een eeuwige liefde; daarom heb ik U getrokken (met) goedertierenheid. Ik zal U weder bouwen, en gij zult gebouwd worden,[960] o jonkvrouw Israëls!''[961] – (14) ,,,,Ziet, de dagen komen'', spreekt Jahwe, ,,dat ik met het huis van Israël en met het huis van Juda een nieuw verbond[962] zal maken. Niet naar het verbond, dat ik met hun vaderen gemaakt heb, ten dage als ik hun hand aangreep om hen uit Egypteland uit te voeren, welk verbond zij vernietigd hebben, hoewel ik hen getrouwd had'',[963] spreekt Jahwe''.[964] – (15) ,,Want Israël of Juda zal niet in weduwschap gelaten worden van zijn god, van Jahwe der heirscharen – hoewel hunlieder land vol van schuld is –, van de Heilige Israëls''.[965]

Ezechiël, profeterend onder de ballingen in Babylonië in de eerste helft der zesde eeuw v. Chr.: – (16) Jahwe tot de stad Jeruzalem: ,,,,Ik heb U tot tien duizend, als het gewas des velds, gemaakt, en gij zijt gegroeid en groot geworden en zijt gekomen tot grote sierlijkheid; (Uw) borsten zijn vast geworden en Uw haar is gewassen, doch gij waart naakt en bloot. Als ik nu bij U voorbijging, zag ik U, en zie, Uw tijd was de tijd der minne. Zo breidde ik mijn vleugel over U uit[966] en dekte Uw naaktheid. Ja, ik zwoer U[967] en kwam met U in een verbond'',[968] spreekt mijn here Jahwe, ,,en gij werdt mijne'''',[969] – (17) De stad is Jahwe ontrouw geworden en in hoererij vervallen. ,,Verder hebt gij Uw zonen en Uw dochteren, die gij mij gebaard hadt,[970] genomen en hebt ze denzelven[971] geofferd om te verteren. Is het wat kleins van Uw hoererijen, dat gij mijn kinderen[972] geslacht hebt en hebt ze overgegeven, als gij ze voor hen[973] door (het vuur) hebt doen gaan?''[974] –

956. Dwz. het offer.
957. Jerem., XI 15.
958. Tekst: ידדות נפשי. Septuaginta: *τὴν ἠγαπημένην ψυχήν μου*, ,,mijn beminde ziel''.
959. Jerem., XII 7.
960. Zie noot 999.
961. Jerem., XXXI 2–3 (3–4); Ierem., XXXVIII 3–4 (LXX).
962. Tekst: ברית חדשה. Septuaginta: *διαθήκη καινή*.
963. Tekst: ואנכי בעלתי בם. Septuaginta, XXVIII 32: *καὶ ἐγὼ ἠμέλησα αὐτῶν*, ,,en ik heb hen verwaarloosd''.
964. Jerem., XXXI 30–31 (31–32); Ierem., XXXVIII 31–32 (LXX).
965. Jerem., LI 5; Ierem., XXVIII 5 (LXX).
966. Vgl. Deut., XXIII 1 (XXII 30), XXVII 20; Ruth, III 9.
967. Tekst: ואשבע לך. Septuaginta: *ὤμοσά σοι*. Zie noot 640.
968. Tekst: ברית. Septuaginta: *διαθήκη*.
969. Ezech., XVI 7–8.
970. Septuaginta: *ἃς ἐγέννησας*, zonder vermelding van de vader.
971. Aan de door haar opgerichte afgodsbeelden, zie vers 17.
972. Septuaginta: *τὰ τέκνα σου*, ,,Uw kinderen''.
973. Zie noot 971.
974. Ezech., XVI 20–21.

(18) ,,Gij hebt Uw hoererij vermenigvuldigd om mij tot toorn te verwekken. Zie, daarom strekte ik mijn hand over U uit en verminderde Uw bescheiden deel''.[975] – (19) ,,O, die overspelige vrouw![976] Zij neemt in plaats van haar man vreemden aan''.[977] – (20) ,,,,Daarom, dat gij niet gedacht hebt aan de dagen Uwer jonkheid en mij tot beroering geweest zijt met dit alles, zie, zo zal ik ook Uw weg op (Uw) hoofd geven'', spreekt mijn here Jahwe''.[978] – (21) ,,Want alzo zegt mijn here Jahwe: ,,Ik zal U ook doen, gelijk als gij gedaan hebt, die de vloek veracht hebt,[979] brekende het verbond.[980] Evenwel zal ik gedachtig wezen aan mijn verbond[981] met U, in de dagen Uwer jonkheid, en ik zal met U een eeuwig verbond oprichten'''',[982] – (22) Jahwe tot de profeet: ,,Mensenkind! Daar waren twee vrouwen, dochteren van één moeder. Deze hoereerden in Egypte; in haar jeugd hoereerden zij. Daar werden haar borsten gedrukt en daar werden de tepelen haars maagdoms betast. Haar namen nu waren: Ohola, de grootste, en Oholiba, haar zuster. En zij werden mijne en baarden zonen en dochteren. Dit waren haar namen: Samaria is Ohola, en Jeruzalem Oholiba. Ohola nu hoereerde, zijnde onder mij, en zij werd verliefd op haar boelen''.[983] – (23) Oholiba volgt het voorbeeld harer zuster: ,,Toen werd mijn ziel van haar afgetrokken, gelijk als mijn ziel was afgetrokken van haar zuster''.[984] – (24) ,,Daarom, alzo zegt mijn here Jahwe: ,,Omdat gij mijner vergeten en mij achter Uw rug geworpen hebt, zo draag ook Uw schandelijkheid en Uw hoererijen'''',[985] – (25) Jahwe tot de profeet, over de beide zusters: ,,Zij hebben overspel gedaan en er is bloed in haar handen, en zij hebben met haar drekgoden overspel gedaan; daartoe hebben zij ook haar kinderen, die zij mij gebaard hadden, voor hen (door het vuur) laten doorgaan, tot spijze''.[986]

Deuterojezaja, conventionele naam van een anonyme profeet, wiens oeuvre bij dat van de in de tweede helft van de achtste eeuw v. Chr. werkzame Jezaja is gevoegd en daaraan is ondergeschoven. Deuterojezaja profeteerde buiten Juda, mogelijkerwijze als Ezechiël onder de ballingen in Babylonië, omtrent het midden van de zesde eeuw v. Chr.: – (26) Alzo zegt Jahwe tot het volk Israël: ,,Waar is de scheidbrief van Ulieder moeder, waarmede ik haar weggezonden heb? Of wie is er van mijn schuldeisers, aan wie ik U

975. Ezech., XVI 26–27.
976. Septuaginta: *ἡ γυνὴ ἡ μοιχωμένη ὁμοία σοι,* ,,de vrouw, die overspelig is als gij''.
977. Ezech., XVI 32.
978. Ezech., XVI 43.
979. Tekst: בזית אלה. Septuaginta: *ἠτίμωσας ταῦτα,* onder vervanging van אָלָה door אֵלֶה. Statenvertaling: ,,de eed veracht hebt''. Zie noten 637, 1109.
980. Tekst: ברית. Septuaginta: *διαθήκη.*
981. Tekst: ברית. Septuaginta: *διαθήκη.*
982. Ezech., XVI 59–60.
983. Ezech., XXIII 2–5.
984. Ezech., XXIII 18.
985. Ezech., XXIII 35.
986. Ezech., XXIII 37.

verkocht heb?[987] Ziet, om Uw ongerechtigheden zijt gij verkocht, en om Uw overtredingen is Uw moeder weggezonden''.[988] – (27) Tot de verlatene, wel de stad Jeruzalem:[989] ,,Uw maker is Uw man,[990] Jahwe der heirscharen is zijn naam,[991] en de Heilige Israëls is Uw verlosser; hij zal de god des gansen aardbodems genaamd worden. Want Jahwe heeft U geroepen als een verlaten vrouw en bedroefde van geest. ,,Nochtans zijt gij de huisvrouw der jeugd, hoewel gij versmaad zijt geweest'', zegt Uw god.[992] ,,Voor een klein ogenblik heb ik U verlaten, maar met grote ontfermingen zal ik U vergaderen'''',[993]

Tritojezaja, tweede anonyme auteur, textueel op gelijke wijze overgeleverd. Hij profeteerde in, of althans over, Jeruzalem in het midden van de vijfde eeuw v. Chr.: – (28) ,,Ik ben zeer vrolijk in Jahwe; mijn ziel verheugt zich in mijn god. Want hij heeft mij bekleed met de klederen des heils, de mantel der gerechtigheid heeft hij mij omgedaan; gelijk een bruidegom zich met priesterlijk sieraad versiert,[994] en als een bruid zich versiert met haar gereedschap''.[995] Wie in dit, volledigheidshalve opgenomen citaat aan het woord is, blijft helaas in het ongewisse. – (29) De stad Jeruzalem, welgelukzalig aan het einde der dagen: ,,Tot U zal niet meer gezegd worden: ,,De verlatene'', en tot Uw land zal niet meer gezegd worden: ,,Het verwoeste''. Maar gij zult genoemd worden: ,,Mijn lust is aan haar'', en Uw land: ,,Het getrouwde'';[996] want Jahwe heeft een lust aan U en Uw land zal getrouwd worden.[997] Want (gelijk) een jongeling een jonkvrouw trouwt,[998] (alzo) zullen Uw kinderen U trouwen;[999] en (gelijk) de bruidegom vrolijk is over de bruid, (alzo) zal Uw god over U vrolijk zijn''.[1000] – (30) Hetzelfde, de wedergeboorte van het volk Israël: ,,Eer zij barensnood had, heeft zij gebaard; eer haar smart overkwam, zo is zij van een knechtje verlost. Wie heeft (ooit) zulks gehoord? Wie heeft dergelijk gezien? Zou een land kunnen geboren worden op een enige dag? Zou een volk kunnen geboren worden op een eni-

987. Kinderverkoop door de vader: Exod., XXI 7; II Kon., IV 1; Nehemj., V 5.
988. Jezaj., L1.
989. Vgl. cit. 29, en Paul., Epist. ad Galat., IV 26–27.
990. Tekst: בעליך.
991. Septuaginta: *ὅτι κύριος ὁ ποιῶν σε, κύριος σαβαωθ ὄνομα αὐτῷ.*
992. Septuaginta: *οὐχ ὡς γυναῖκα καταλελειμμένην καὶ ὀλιγόψυχον κέκληκέν σε κύριος, οὐδ'ὡς γυναῖκα ἐκ νεότητος μεμισημένην, εἶπεν ὁ θεός σου,* ,,,,niet als een verlaten, noch als een van geest bedroefde vrouw heeft de Heer U geroepen, noch als een vrouw gehaat vanaf haar jeugd'', zegt Uw god''.
993. Jezaj., LIV 5–7.
994. Zo nog de orthodoxe Christenen.
995. Jezaj., LXI 10.
996. Tekst: בעולה. Septuaginta: *Οἰκουμένη.*
997. Tekst: תבעל. De Septuaginta laat de causale bijzin in haar geheel onvertaald.
998. Tekst: יבעל. Septuaginta: *συνοικῶν.*
999. Tekst: יבעלך בניך, dwz. ,,zullen U bewonen''. Septuaginta: *κατοικήσουσιν οἱ υἱοί σου μετὰ σοῦ,* ,,zullen uw zonen met U wonen''. Conjectuur: יבעלך בניך, ,,trouwt U Uw bouwer'', zie noot 960.
1000. Jezaj., LXII 4–5.

ge reize? Maar Zion heeft weeën gekregen en zij heeft haar zonen gebaard. ,,Zou ik de baarmoeder openbreken en niet genereren'', zegt Jahwe; ,,zou ik, die genereer, voortaan toesluiten?'', zegt Uw god''.[1001] – Tot zover de teksten.

Jahwe sluit een huwelijk; hij heeft dit reeds gedaan of zal het doen. Hij verlooft zich, ארש, cit. 3, en wordt bruidegom, חתן, cit. 29, vgl. cit. 28. Hij gaat vervolgens het verbond des huwelijks aan, ברית, cit. 16, 21, het bekrachtigend met eed, cit. 16, en vloek, cit. 21. Hij is nu echtgenoot, בעל, cit. 3, 9, 14, 29, man zijner vrouw, איש, cit. 2, 3, 7, 19. Hij breekt de baarmoeder open en genereert, cit. 30. De bruid, כלה, cit. 5, 6, 28, 29, is hem tot vrouw, אישה, cit. 1, 2, 7, 19, zij is zijn akker, ארץ. cit. 1, 7.[1002] Haar naam: (het land) Israël, cit. 8, 14, 15, (het land) Juda, cit. 8, 14, 15, (de stad) Samaria, cit. 22, (de stad) Jeruzalem, cit. 5, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 29; maar ook: (het volk) Israël, cit. 3, 4, 6, 8, 9, 13, 14, 15.[1003] Het huwelijk vindt plaats in de woestijn, cit. 3, 5, bij de berg Sinaï cit. 14. De bruid is jong, cit. 3, 5, 7, 20, 21, 27, 29. Jahwe bemint haar, cit. 4, 11, 12, 13, en vertrouwt haar, cit. 10. Zij wandelt hem na, cit. 5, en baart hem kinderen, cit. 1, 2, 17, 22, 25, 26, 29, 30.[1004] De verhouding tussen echtgenoot en echtgenote neemt echter een wending ten kwade. Het verleden der bruid is niet onberispelijk, cit. 1, 22. Zij verbreekt het verbond, cit. 14, 21, zij hoereert, cit. 1, 2, 3, 4, 7, 8, 10, 11, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 25, 26, en ontheiligt haar huis, cit. 7, 8, 15. Haar boelen zijn de vreemde goden, de drekgoden, cit. 3, 4, 17, 19, 25, steen en hout, cit. 8. Zij geeft zich prijs op de hoge plaatsen, cit. 7, 8, onder alle groene boom, cit. 8, zij brengt haar eigen kinderen ten offer, cit. 17, 25. Jahwe maant haar tot hem terug te keren, maar zij luistert niet, cit. 7, 8. Hij keert zich van haar af, cit. 23, geeft haar haar scheidbrief, cit. 8, 26, en onterft haar, cit. 18. Hij laat haar aan haar lot over, cit. 2, 8, 12, 20, 21, 24, 27, 29, en zij valt in de handen harer vijanden, cit. 12, 29. Zij wil nu wel naar haar man terug, cit. 2, 7, maar hij ontzegt haar zijn huis, cit. 11. Aan het einde der dagen, wanneer zij aan lager wal is geraakt, ontfermt hij zich harer, want hij bemint haar nog steeds, cit. 3, 5, 27, 29, 30. Hij sluit met haar een nieuw verbond, ditmaal voor de eeuwigheid, cit. 3, 14, 21.

Hozea is de eerste der profeten, die het huwelijk ter sprake brengt. Zijn eigen huwelijksleven is door de ontrouw zijner vrouw ongelukkig geweest – aldus mogen wij zijn woorden in cit. 1 wel verstaan – en het leed daarover wijkt niet van hem. Tot de kinderen Israëls sprekend, cit. 2, verwijt hij hun,

1001. Jezaj., LXVI 7–9. Laatste zin, Septuaginta: *ἐγὼ δὲ ἔδωκα τὴν προσδοκίαν ταύτην, καὶ οὐκ ἐμνήσθης μου, εἶπεν κύριος, οὐκ ἰδοὺ ἐγὼ γεννῶσαν καὶ στεῖραν ἐποίησα; εἶπεν ὁ θεός*, ,,,,Ik heb deze verwachting gegeven, doch gij hebt U mijner niet herinnerd'', zegt de Heer. ,,Zie, heb ik niet zowel de vruchtbare als de onvruchtbare gemaakt?'', spreekt God''.

1002. De Geboorte van Horus, blz. 140, noot 1221–1222.

1003. Zie noot 1147.

1004. Zie noot 395, 396.

bitter gestemd, hun ontrouw aan God. Dan weder neemt de liefde in zijn hart de overhand en hij schetst, in de tedere bewoordingen van cit. 3, het vizioen van een toekomst, waarin de trouw zal zijn hersteld en het verloren geluk hervonden. De overige profeten, onder wie vooral Jezaja ontbreekt, spreken als hij. Ook zij stellen verbondsbreuk en verbondsvernieuwing tegenover elkander. Maar slechts de laatste hunner, Tritojezaja, cit. 29 en 30, evenaart Hozea in de warmte zijner gevoelens.

De antieke profeet placht de door hem aan zijn toehoorders overgebrachte goddelijke boodschap te verduidelijken door middel van symbolen. Dat Hozea, door huwelijksleed verteerd, daartoe het huwelijk koos, is begrijpelijk; al is het huwelijk het meest praegnante symbool in de profetische geschriften voorkomend. Niet zo begrijpelijk is de volharding, waarmede de profeten van later datum zijn voorbeeld navolgen. Zij kunnen toch niet allen huwelijksmoeilijkheden hebben ondervonden! En ook hier geldt, dat men een menigte niet twee maal met hetzelfde kan imponeren. Deden zij niet meer dan Hozea copiëren, de symboliek ware in hun mond tot beeldspraak, de profetie tot bellettrie geworden. De veronderstelling alleen al doet hun onrecht. Wat Hozea bezield heeft, moet het ook hen hebben gedaan. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat de symboliek des huwelijks door Hozea de profetie is binnengevoerd. Het huwelijk van Jahwe met Israël moet buiten, en boven, de rhetoriek der profeten werkelijkheid hebben bezeten.

Jahwe huwde twee zusters, de stad Samaria met het land Israël, en de stad Jeruzalem met het land Juda. Beider moeder was Palestina, en ook zij was Jahwe tot vrouw geweest.[1005] Want met de naam Israël werd zowel het volk der Israëlieten als het daardoor bewoonde land betiteld, en met de naam Jeruzalem zowel de hoofdstad van het land Juda als de hoofdstad van het ongedeelde rijk der twaalf stammen. Huwelijk en stichting, van staat of stad, waren termen, die in betekenis samenvielen. Het Israëlietische Palestina werd gesticht door Jozua, de deelstaten, zo men bij hen van stichting spreken mag, door Jerobeam en Rehabeam. De rijkshoofdstad Jeruzalem werd het door David, de noordelijke hoofdstad Samaria door Omri. Geven de opgaven der profeten over de huwelijksverbintenissen van Jahwe historische werkelijkheid weder, zij moeten ontnomen zijn aan de stichtingsceremonieën of stichtingsoorkonden al dezer.

De Israëlieten betraden onder leiding van Jozua het beloofde land vanuit de oostelijke woestijn, op enige afstand van de noordelijke oever van de Dode Zee. De rivier de Jordaan vormde aldaar de grens des lands. Een wonder geschiedde, het wonder door Jahwe aan Mozes bij de uittocht uit Egypte,[1006] door Ahoeramazda aan Zarathoesjtra bij diens intocht in Perzië[1007] gewrocht. De Jordaan deelde zich en liet het volk door zijn drooggevallen bedding trekken.[1008] Op de overzijde, eenmaal daar aangekomen, vestigde Jo-

1005. Zie noot 396.
1006. Zie noot 699.
1007. Zie noot 712.
1008. Joz., III 1–17, IV 22–23; Flav. Jos., Antiq., V 16–19.

zua de eerste Israëlietische nederzetting op Palestijnse bodem. Hij liet twaalf stenen uit de Jordaanbedding halen en stelde deze op bij een plaats genaamd Gilgal, textueel הגלגל, ,,de Steenkring'';[1009] aan deze daad vermoedelijk haar naam ontlenend. Hier legerde men zich. Het volk werd in zijn geheel besneden[1010] en men vierde de Paasmaaltijd, in afwachting der komende krijgsverrichtingen.[1011] De Israëlieten stonden op het punt een nieuw leven te beginnen, en zij namen dit letterlijk. De overtocht over de Jordaan was hun doop geweest. Als dat aller rivieren gold diens water als zaad of als vruchtwater.[1012] Zij hadden daarin symbolisch de dood en symbolisch de wedergeboorte gevonden.[1013] Van deze wedergeboorte zouden de twaalf opgerichte stenen de blijvende getuigen vormen.[1014] Zij werden aan de rivierbedding zelf ontnomen. Scheidde de rivier het cultuurland van de woestijn, het twaalftal der stenen scheidde de gevestigde staat van het nomadendom.

De besnijdenis geschiedde in opdracht van Jahwe. Al het volk, dat uit Egypte getogen was, de manspersonen, alle krijgslieden, waren gestorven in de woestijn, op de weg, nadat zij uit Egypte getogen waren. Al het volk, dat er uit toog, was besneden. Maar al het volk, dat geboren was in de woestijn, op de weg, nadat zij uit Egypte getrokken waren, hadden zij niet besneden.[1015] Toen men met de besnijdenis te Gilgal ten einde was gekomen, sprak Jahwe tot Jozua: ,,Heden heb ik de smaad van Egypte van Ulieden afgewenteld''.[1016] De Egyptenaren waren besneden.[1017] De Egyptische priester werd zonderdien niet tot de dienst der goden toegelaten.[1018] Besneden ook waren de Koesjieten, Arabieren, Phoeniciërs en Syriërs,[1019] de nabuurvolken der Egyptenaren; mogelijkerwijze en, mogen wij daaraan wel toevoegen, voor de tijdgenoten met zekerheid in ontlening aan deze laatsten.[1020] De besnijdenis symbolizeerde, naar aan te nemen, oorspronke-

1009. Joz., IV 1–24; Flav. Jos., Antiq., V 20. Tekst: אבנים, *λίθοι*. Maar in Richt., III 19, 26: פסילים, *γλυπτά*, dus beelden, en in Targ. ibid., מחצביא ,,steengroeven''. Flavius Josephus denkt aan de oprichting van een altaar, als in Exod., XXIV 4; zie noot 834. Hij vertaalt de term merkwaardigerwijze als *ἐλευθέριον*, ,,vrijheid'': Antiq., V 34. Zie noot 1192.
1010. Joz., V 2–8.
1011. Joz., V 10–12. Zie noot 684–686.
1012. De Geboorte van Horus, blz. 112, noot 929, blz. 116, noot 961–978; noot 904, hierboven.
1013. Vgl. II Kon., II 8, 14; Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 307–308, noot 1796–1815. Gebed bij grensoverschrijding, Perzen: Herod., Hist., VII 53; Xenoph., Inst. Cyr., II 1, 1.
1014. Zie noot 758.
1015. Joz., V 4–5.
1016. Joz., V 9; Flav. Jos., Antiq., V 34.
1017. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 193, noot 1662.
1018. Ibid., noot 1663.
1019. Ibid., noot 1664–1667.
1020. Herod., Hist., II 36, 104; Diod. Sic., Bibl. Hist., I 28,3, 55,5; Cels., apud Orig., Contr. Cels., I 22, V 41.

lijk de deugd der kuisheid.[1021] Onbesnedenheid gold als smaad. Vele vreemdelingen, die als slaven het Nijldal binnengevoerd werden, moeten onbesneden zijn geweest. De Bijbelse auteur ziet in de besnijdenis symbool van het verbond, reeds lang voor het verblijf der Israëlieten in Egypte door Jahwe[1022] met de aartsvader Abram aangegaan.[1023] Dat kan wederom projectie in het verleden zijn van latere leer. Want een andere opvatting biedt zich aan, het dilemma in aanmerking genomen, waarin de Israëlieten zich op dat ogenblik bevonden. Zij hadden met de Egyptenaren gebroken en konden noch wilden met de Kanaänieten gemene zaak maken. Anders gezegd: zij beschouwden zich tegenover de Egyptenaren als Kanaänieten – of liever, als Palestijnen – en tegenover de Kanaänieten als Egyptenaren. Egyptenaren waren zij in de ogen der Kanaänieten inderdaad,[1024] en veel later, op gezag der overlevering, ook in die der Grieken en Romeinen.[1025] Zij telden een Egyptisch contingent. Tijdens de uittocht hadden zich Egyptenaren bij hen gevoegd: ,,Veel vermengd volk trok ook met hen op''.[1026] In de herinnering van het nageslacht waren zij ,,een volk, dat uit de heidenen verzameld is''.[1027] De besnijdenis, die de Israëlieten zich te Gilgal lieten welgevallen, had daarom begrijpelijke zin. Zij waren bij de Sinaï tot een volk geworden. Zij aanvaardden de besnijdenis als symbool van hun saamhorigheid, van hun afkomst – hun Egyptische afkomst –, die hen van de volken, die zij hoopten te overwinnen, zou onderscheiden.[1028] Voor de besnijdenis van Abram ontbreekt het, althans dit, motief. Abram was enkeling. Zijn nazaten vormden niet een volk, maar een groot gezin. Van zijn begeerte zich tegen de Kanaänieten af te zetten blijkt uit de tekst weinig.

Vanuit Gilgal werden de steden van Palestina veroverd, te beginnen met de stad Jericho. Men kreeg vaste voet in het zuiden des lands. De bevolking werd uitgeroeid; men liet niet overblijven wat adem had. Toen Jozua zijn positie verzekerd achtte, verplaatste hij zijn legerkamp naar Silo, een stadje in het land Kanaän,[1029] halverwege tussen Jeruzalem in het zuiden en Sichem in het noorden. Hij deed het land beschrijven en deelde het veroverde territoir.[1030] Het Israëlietische leger ontbond zich en een ieder trok naar zijn

1021. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 194; noot 1976. Zie noot 235, hierboven.
1022. Zie noot 1057.
1023. Zie noot 863.
1024. Vgl. Genes., L 11; Numer., XXII 11.
1025. Strab., fr. 7 (JACOBY; ad 118); Idem, Geogr., XVI 2, 34; Cels., apud Orig., Contr. Cels., III 5, IV 31.
1026. Exod., XII 38.
1027. Ezech., XXXVIII 12.
1028. Zo Tacit., Hist., V 5, 2: *Circumcidere genitalia instituerunt, ut diversitate noscantur.* Trots der Joden op de besnijdenis: Cels., apud Orig., contr. Cels., V 41. Xenophobie: Hecat. Abder., fr. 6 (JACOBY; ad 4); Diod. Sic., Bibl. Hist., XXXIV 1, 1–3; Apollon. Molon, fr. 3 (JACOBY); Cels., apud Orig., Contr. Cels., V 41; Philostr., Vit. Apollon., V 33; Justin., Epit. Histor. Philipp. Pomp. Trog., XXXVI 2, 15; Juven., Sat., XIV 101–104; Tacit., Hist., V 5, 1.
1029. Joz., XVIII 1; Flav. Jos., Antiq., V 68. Kanaän: Richt., XXI 12.
1030. Joz., XVIII 8, 10.

erfdeel. Zo ook Jozua, die zich nederzette te Timnath-Heres,[1031] stad hem door God en volk als erfdeel aangewezen, en daar zijn leven beëindigde. De tabernakel werd te Silo opgericht[1032] en daarin plaatste men de ark des verbonds.[1033] Silo, ,,alwaar Jahwe zijn naam in het eerst deed wonen'',[1034] bleef in ere, ook nadat de stad tijdelijk door de Filistijnen was bezet, maar daalde in de hiërarchie, toen het tabernakel en ark, die weggevoerd waren, niet terugkreeg.

Gilgal werd niet vergeten. Een kleine twee eeuwen na Jozua kozen zich de Israëlieten een koning, Saul. De toenmaals machtigste der staatslieden, de profeet Samuël, stelde hem aan de menigte voor in het plaatsje Mizpa, benoorden Jeruzalem. ,,En Samuël zeide tot het ganse volk: ,,Ziet gij, die Jahwe verkoren heeft? Want gelijk hij is er niemand onder het ganse volk''. Toen juichte het ganse volk en zij zeiden: ,,De koning leve!'' Samuël nu sprak tot het volk het recht des koninkrijks, en schreef het in een boek, en leidde het voor het aangezicht van Jahwe. Toen liet Samuël het ganse volk gaan, elk naar zijn huis''.[1035] Saul rechtvaardigde zijn verkiezing door de Ammonieten te verslaan. En toen hij zegevierend huiswaarts keerde, ,,zeide Samuël tot het volk: ,,Komt, en laat ons naar Gilgal gaan, en het koninkrijk aldaar vernieuwen''. Toen ging al het volk naar Gilgal, en maakte Saul aldaar koning voor het aangezicht van Jahwe te Gilgal, en zij offerden aldaar dankofferen voor het aangezicht van Jahwe. En Saul verheugde zich aldaar gans zeer, met al de mannen van Israël''.[1036] De antieke koning besteeg de troon, zijnde onschuldig als het pasgeboren kind;[1037] Gilgal was onder Jozua de geboorteplaats geweest der gehele natie. Toen David na zijn vlucht en restauratie naar Jeruzalem terugkeerde, kwam het volk hem te Gilgal zijn opwachting maken.[1038]

De intocht der Israëlieten in het beloofde land moest een geografisch doel hebben. Dat doel was de stad Sichem, benoorden Silo. Het erfelijke bezit dezer stad was door Jahwe aan Abram toegezegd.[1039] Jakob had er gewoond en er landgoederen bezeten.[1040] Jozef, de stichter der Israëlietische kolonie in Egypte, had de wens uitgesproken er begraven te worden.[1041] Zo beschouwde de meest invloedrijke groep onder de Israëlietische immigranten stad en omgeving als haar stamland. Het was dan ook te Sichem, dat Jozua

1031. Richt., II 9: תמנת־חרס; naar de naam te oordelen een zonneheiligdom. In Joz., XIX 50, XXIV 30, luidt de naam תמנת־סרח en heet de stad door Jozua gebouwd.
1032. Joz., XVIII 1, XIX 51; Ps., LXXVIII 60; Flav. Jos., Antiq., V 68, 79, 150, 343. Tempel: I Sam., I 9, 24.
1033. I Sam., IV 3, 4.
1034. Jerem., VII 12. Zo, dus niet te Gilgal. Maar vgl. I Sam., XI 15, XV 21, 33.
1035. I Sam., X 24–25; Flav. Jos., Antiq., VI 66–67.
1036. I Sam., XI 14–15, vgl. X 8; Flav. Jos., Antiq., VI 83, vgl. 57.
1037. De Maat der Dingen, blz. 8–9, noot 57–60, blz. 17, afb. 3.
1038. II Sam., XIX 16 (15), 41 (40); Flav. Jos., Antiq., VII 276.
1039. Genes., XII 6–7.
1040. Genes., XXXIII 18–19, XXXVII 12–14. Vgl. ibid., XLVIII 21.
1041. Joz., XXIV 32. Vgl. Genes., L 25; Exod., XIII 19.

aan het einde der verovering het verbond met Jahwe vernieuwde. Twee volledige beschrijvingen van deze gebeurtenis zijn bewaard, beide in het boek Jozua.

Eerste bericht: ,,Toen bouwde Jozua een altaar voor Jahwe, de god van Israël, op de berg Ebal. Gelijk als Mozes, de knecht van Jahwe, de kinderen Israëls geboden had, achtereenvolgens hetgeen geschreven is in het wetboek van Mozes; een altaar van gehele stenen, over dewelke men geen ijzer bewogen had. En daarop offerden zij Jahwe brandofferen; ook offerden zij dankofferen. Aldaar schreef hij ook op de stenen een dubbel van de Wet van Mozes, hetwelk hij geschreven heeft voor het aangezicht der kinderen Israëls. En gans Israël met zijn oudsten en ambtlieden, en zijn rechters stonden aan deze en aan gene zijde der arke, voor de Levietische priesteren, die de arke des verbonds van Jahwe droegen, zo vreemdelingen als inboorlingen; éne helft daarvan tegenover de berg Gerizim, en éne helft daarvan tegenover de berg Ebal, gelijk als Mozes, de knecht van Jahwe, bevolen had, om het volk van Israël in het eerst te zegenen. En daarna las hij overluid al de woorden der Wet, de zegening en de vloek, naar alles, wat in het Wetboek geschreven staat. Daar was niet één woord van al hetgeen Mozes geboden had, dat Jozua niet overluid las voor de gehele gemeente van Israël, en de vrouwen, en de kleine kinderen, en de vreemdelingen, die in het midden van hen wandelden''.[1042]

Het bericht past in het geheel niet in de tekst, waarin het staat. De Israëlieten hebben zojuist de tweede door hen belegerde stad, Aï, ingenomen. De grote veldslag tegen de legers der geallieerde Zuid-Palestijnse vorsten heeft nog niet plaats gehad. De vergadering te Silo ligt in het verschiet en de tocht naar Sichem voert dwars door vijandig land. Een feestelijke plechtigheid, op dat ogenblik en op die plaats gevierd, ware strijdig met het gezonde verstand. Het bericht wederspreekt ook het tweede, hier volgend, dat het slot vormt van het boek en, zoals te verwachten, het einde der krijgsverrichtingen betreft. Beoordeeld naar zijn inhoud, is het niet meer dan een doublette van het in het boek Deuteronomium medegedeelde.[1043] Het getuigt daarbij van een religiositeit, jonger dan die van het boek Jozua. De stenen der twaalf goden zijn geworden tot twaalf witgekalkte stèles, waarop de tekst van de wet geschreven staat,[1044] vervolgens weggewerkt en met de stenen van het altaar geïdentificeerd.[1045] De conclusie, dat het bericht interpolatie is, toevoeging van later datum, lijkt niet moeilijk te trekken.

Tweede bericht: ,,Daarna verzamelde Jozua al de stammen van Israël te Sichem, en hij riep de oudsten van Israël, en deszelfs hoofden, en dezelfs richters, en deszelfs ambtlieden; en zij stelden zich voor het aangezicht van God. Toen zeide Jozua tot het ganse volk: ,,Alzo zegt Jahwe, de god

1042. Joz., VIII 30-35.
1043. Joz., VIII 30-31: Deut., XXVII 5-7. - Joz., VIII 32: zie noot 1044. - Joz., VIII 33: Deut., XI 29, XXVII 9-13, XXXI 9. - Joz., VIII 34-35: Deut., XXXI 10-13.
1044. Joz., VIII 32: Deut., XXVII 2-4, 8.
1045. Flav. Jos., Antiq., V 70.

Israëls''. Jahwe herinnert de Israëlieten aan de leiding, die hij hun gegeven heeft vanaf de dagen van Abraham tot op het huidige ogenblik: ,,Ik heb U een land gegeven, waaraan gij niet gearbeid hebt, en steden, die gij niet gebouwd hebt, en gij woont in dezelve; gij eet van de wijngaarden en olijfbomen, die gij niet geplant hebt''.[1046] Jozua zelf vervolgt: ,,En nu, vreest Jahwe en dient hem in oprechtheid en in waarheid; en doet weg de goden, die Uw vaders gediend hebben, aan gene zijde der rivier[1047] en in Egypte, en dient Jahwe. Doch zo het kwaad is in Uw ogen Jahwe te dienen, kiest U heden wie gij dienen zult; hetzij de goden, welke Uw vaders, die aan de andere zijde der rivier waren, gediend hebben, of de goden der Amorieten, in welker land gij woont. Maar aangaande mij en mijn huis, wij zullen Jahwe dienen!'' Toen antwoordde het volk en zeide: ,,Het zij verre van ons, dat wij Jahwe verlaten zouden om andere goden te dienen. Want Jahwe is onze god. Hij is het, die ons en onze vaderen uit het land van Egypte, uit het diensthuis, heeft opgebracht, en die deze grote tekenen voor onze ogen gedaan heeft en ons bewaard heeft op al de weg, door welke wij getogen zijn, en onder alle volken, door welker midden wij getrokken zijn. En Jahwe heeft voor ons aangezicht uitgestoten al die volken, zelfs de Amoriet, inwoner des lands. Wij zullen ook Jahwe dienen, want hij is onze god''. Toen zeide Jozua tot het volk: ,,Gij zult Jahwe niet kunnen dienen, want hij is een heilig god. Hij is een ijverig god,[1048] hij zal Uw overtredingen en Uw zonden niet vergeven. Indien gij Jahwe verlaten en vreemde goden dienen zult, zo zal hij zich omkeren en hij zal U kwaad doen, en hij zal U verdoen, nadat hij U goed gedaan zal hebben''. Toen zeide het volk tot Jozua: ,,Neen, maar wij zullen Jahwe dienen''. Jozua nu zeide tot het volk: ,,Gij zijt getuigen over Uzelf, dat gij U Jahwe verkoren hebt om hem te dienen''. En zij zeiden: ,,Wij zijn getuigen''. ,,En nu'', gaat Jozua voort, ,,doet de vreemde goden weg, die in het midden van U zijn, en neigt Uw harten tot Jahwe, de god van Israël''. En het volk zeide tot Jozua: ,,Wij zullen Jahwe, onze god, dienen en wij zullen zijn stem gehoorzamen''. Alzo maakte Jozua op diezelfde dag een verbond met het volk; en hij stelde het hun tot een inzetting en recht te Sichem. En Jozua schreef deze woorden in het wetboek Gods. En hij nam een grote steen, en hij richtte die daar op onder de eik, die bij het heiligdom van Jahwe was. En Jozua zeide tot het ganse volk: ,,Ziet, deze steen zal ons tot een getuigenis zijn; want hij heeft gehoord al de redenen van Jahwe, die hij tot ons gesproken heeft. Ja, hij zal tot een getuigenis tegen Ulieden zijn, opdat gij Uw god niet liegt''. Toen zond Jozua het volk weg, een ieder naar zijn erfdeel''.[1049]

De plechtigheid begint met de, hierboven niet wedergegeven, toespraak van Jahwe. Deze schetst daarin het verleden, maar zwijgt geheel over datgene, wat wij juist nu uit zijn mond verwachten te vernemen: het feit, dat hij

1046. Vgl. Deut., VI 10–11.
1047. Dwz. in Mesopotamië.
1048. Zie noot 1154.
1049. Joz., XXIV 1–28.

zijn belofte aan de vaderen en aan het volk zelf is nagekomen. Bij de nu volgende verbondssluiting spreekt Jozua voor Jahwe en het volk voor zich. Anders dan in het bericht over de verbondssluiting op de Sinaï, waaraan zoveel ontbreekt, wordt het juridische karakter der plechtigheid scherp getekend; hetgeen het vertrouwen in het medegedeelde opwekt. Jozua stelt de Israëlieten voor de keus Jahwe te dienen, die hen naar de overwinning heeft geleid, of de vreemde goden, door hen overwonnen; hijzelf heeft zijn keus reeds gemaakt. Dat zijn trotse, maar waarachtige woorden, ingegeven door de vertrouwensvolle stemming, waarin men na de zegerijke afloop van de strijd verkeert. Het volk kiest Jahwe. Jozua geeft zich niet gewonnen en houdt de Israëlieten de keerzijde van het verbond voor. Zij zullen Jahwe niet kunnen dienen, want zij zullen hem ontrouw zijn en daarvoor door hem worden gestraft. Het volk blijft bij zijn gegeven antwoord. Jozua zegt nu tot hen: ,,Gij zijt getuigen over Uzelf, dat gij U Jahwe verkoren hebt, om hem te dienen''. Zij antwoorden: ,,Wij zijn getuigen''. Jozua registreert de contractuele formules in het ,,wetboek Gods'' en richt onder de eik bij het heiligdom een grote steen ter herdenking op.

De stad Sichem was gelegen in een nauwe vallei,[1050] in het midden tussen twee bergen, Ebal ten noorden, Gerizim ten zuiden. Haar ligging was die van het hoofd in afb. 5, van de zonneschijf in de hiëroglyfe 𓇯 en in de hiëroglyfische groep 𓇯 𓊹 𓇯.[1051] Zij, of althans een der beide bergen, was de navel der aarde.[1052] De god in haar vereerd wordt betiteld als אל־ברית, ,,god des verbonds'',[1053] of בעל־ברית, ,,heer des verbonds''.[1054] De aartsvaders Abram[1055] en na hem Jakob[1056] hadden te Sichem een altaar gebouwd ter ere van Jahwe; een bevreemdende opgave, daar deze god voor de Sinaï aldus nog niet heette.[1057] Jozua bouwde een altaar op de berg Ebal[1058] en oriënteerde dit op het punt van zonsopgang;[1059] en hij plaatste een gedenksteen bij ,,het heiligdom van Jahwe''.[1060] Sichem, niet Jeruzalem, was de stad, waar de koning van Israël, het ongedeelde rijk der twaalf stammen, gekozen en gekroond werd.[1061] Bij de verbondssluiting onder Jozua stelde het volk

1050. Genaamd *Μαβαρθα,* Flav. Jos., Bell. Jud., IV 449; *Mamortha,* Plin., Nat. Hist., V 69. Dat is: ܡܰܪܬܳܐ, ,,bergpas''; passage voor mens en dier, en eventueel ook voor de zonnestraal in de morgen en de avond, zie noot 835, 836.
1051. Lees *nḥḥ*, ,,eeuwigheid'': ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 299, rechts midden. Zie noot 575, hierboven.
1052. Richt., IX 37.
1053. Richt., IX 46.
1054. Richt., VIII 33, IX 4.
1055. Genes., XII 7.
1056. Genes., XXXIII 19–20.
1057. Zie noot 46.
1058. Joz., VIII 30; Deut., XXVII 4; Flav. Jos., Antiq., V 69. De Samaritaanse versie der passage in Deuteronomium biedt: בהר־גריזים, ,,op de berg Gerizim''.
1059. Flav. Jos., Antiq., IV 305: *πρὸς ἥλιον ἀνίσχοντα τετραμμένος.*
1060. Joz., XXIV 26. Vgl. Richt., IX 4, 46.
1061. I Kon., XII 1; II Chron., X 1; Flav. Jos., Antiq., VIII 212.

zich aan wederszijden van het altaar op, de ene helft op Ebal, de andere op Gerizim;[1062] vermoedelijk veeleer op de hellingen beider bergen. Deze opstelling was dezelfde als die der toeschouwers in de *cavea* van het klassieke theater.[1063] Twee bergen ook waren betrokken bij de kroningsplechtigheid van de Egyptische farao,[1064] zij het op andere wijze. De plaats van Jozua's altaar is problematisch; het moet in de stad, tussen de beide bergen gestaan hebben. De Samaritanen zetten de cultus vóort op de berg Gerizim.[1065] Het laat zich denken, dat de redacteur van Deuteronomium, en in zijn voetstappen de interpolator van het boek Jozua, de berg Ebal koos om hen in het ongelijk te stellen.

1062. Deut., XI 29, XXVII 12–13; Flav. Jos., Antiq., V 69. Vgl. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 317, noot 1956–1961.

1063. Oudh. Med., deel LIX–LX, Leiden, 1978–1979, blz. 298, noot 17, blz. 299, noot 27, blz. 301, naschrift.

1064. Synes., Aegypt., I 6: „De koning werd door de Egyptenaren op de volgende wijze aangesteld. Er is een heilige berg bij de grote stad Thebe, er is een andere berg daartegenover, en tussen beide stroomt de Nijl. De tegenoverliggende berg is de Libysche, en het is zede, dat de candidaten voor het koningschap zich gedurende de periode der voorbereiding aldaar ophouden, ten einde over de verkiezing in onwetendheid te verblijven. De heilige (berg) echter is de Egyptische. Op zijn top staat een tent voor de (aftredende) koning, en met hem voor diegenen der priesters, die zich door grote wijsheid onderscheiden. Het ceremonieel verleent voorrang aan alle aanzienlijken en verdeelt de plaatsen naar gelang der waardigheden. Deze personen vormen, als ware het rondom het hart, een eerste kring rondom de koning. De soldaten doen dat een tweede (daaromheen). Dezen staan nog om de heuvel, die uit het bergplateau als een tweede berg oprijst, uitstulpend als een (vrouwen)borst, en de koning ook voor de verst verwijderden zichtbaar maakt. Al zij, die bij de plechtigheid aanwezig mogen zijn, stellen zich (op het plateau) om de voet van de uitstulping op. Zij hebben het recht van acclamatie; maar de eerstgenoemden beslissen over de keuze. Nadat de koninklijke (waardigheid) aan God is opgedragen en zij, die daartoe zijn aangesteld, de priesterlijke stoet in beweging hebben gezet – als ware God aanwezig en mede bij de verkiezing betrokken – , wordt de naam van een der candidaten voor het koningschap voorgedragen. De soldaten steken de hand op, en de priesters (*κωμασταί*), kosters (*ζάκοροι*) en profeten (*προφῆται*) brengen hun stem (mondeling) uit. De (geestelijken) vormen de kleinste, maar ver-uit machtigste groep, want de stem des profeten geldt als honderd handen, die des priesters als twintig en die des kosters als tien. De naam van een andere candidaat voor het koningschap (wordt uitgeroepen) en wederom worden de handen (opgeheven) en de stemmen (uitgebracht). En wanneer het aantal aan wederszijden gelijk is, verleent de (aftredende) koning door zijn stem aan een beider zijden te geven deze de volstrekte meerderheid; voegt hij zich echter bij de zwakkere, hij brengt haar (met de sterkere) in evenwicht. Men moet in dat geval de verkiezing uitstellen, zich tot de goden wenden en de tijd nemen om de liturgische handelingen met groter nauwkeurigheid te verrichten; totdat zij (de goden), noch van achter de gordijnen, noch door overeengekomen tekens, maar zichtbaar voor allen de (nieuwe) koning zelf aanwijzen, en het volk getuige is van hun beslissing. Dat alles geschiedt zo, als het telkenmale uitvalt, nu eens op deze, dan weder op gene wijze". Ibid., I 5: Bij deze plechtigheid waren de stemgerechtigden, priesters en soldaten, tot opkomst verplicht. Aan varkenshoeders en vreemdelingen was de toegang ontzegd.

1065. Flav. Jos., Antiq., XI 310, 340, XII 10, XIII 74, XVIII 85; Midr. Genes. Rabb., XXXII 10; Midr. Deut. Rabb., III 6; Midr. Hoogl. Rabb., IV 4, 5; Midr. Tanḥūm., Wajjērā, 29 (BUBER).

Saul, de eerste koning van Israël, was een man uit Gibea benoorden Jeruzalem. Toen hij in de strijd tegen de Filistijnen gevallen was, geraakte zijn zoon en opvolger Isboseth in conflict met David, gunsteling en vervolgens schoonzoon zijns vaders. David werd tot koning gekozen door de stam Juda, waartoe hij behoorde.[1066] Zeven jaar later werd Isboseth vermoord. Het volk Israël in zijn geheel aanvaardde daarop David als koning.[1067] Deze regeerde van ± 1011 tot ± 972 v. Chr. en vestigde zich te Jeruzalem. De stad, op dat ogenblik Jebus geheten, had zich bij de intocht der Israëlietische veroveraars teweergesteld. Haar koning, Adoni-Zedek, een der Zuid-Palestijnse vorsten, had daarbij het leven verloren.[1068] Wel werd de stad ingenomen en platgebrand,[1069] maar de Jebusieten hadden zich verschanst in de citadel, met name Zion, die onneembaar bleek,[1070] en zich op deze wijze ook later weten te handhaven.[1071] David kende het strategische belang der plaats[1072] en begeerde haar te bemachtigen voor zijn eigen veiligheid. Het gelukte hem na zijn kroning met behulp van het gezamenlijke Israëlietische leger, als eerste daad zijner regering.[1073] Hij nam zijn intrek op Zion. Hiram, koning van Tyrus, deed voor hem aldaar een paleis bouwen.[1074]

,,En het geschiedde, als de koning in zijn huis zat, en Jahwe hem rust gegeven had van al zijn vijanden rondom, zo zeide de koning tot de profeet Nathan: ,,Zie toch, ik woon in een cederen huis, en de arke Gods woont in het midden der gordijnen''. En Nathan zeide tot de koning: ,,Ga heen, doe al wat in Uw hart is, want Jahwe is met U''. Maar het gebeurde in dezelfde nacht, dat het woord van Jahwe tot Nathan geschiedde, zeggende: ,,Ga, en zeg tot mijn knecht, tot David: ,,Zo zegt Jahwe: ,,Zoudt gij mij een huis bouwen tot mijn woning? Want ik heb in geen huis gewoond van die dag af, dat ik de kinderen Israëls uit Egypte opvoerde, tot op deze dag; maar ik heb gewandeld in een tent en in een tabernakel. Overal, waar ik met al de kinderen Israëls heb gewandeld, heb ik (ooit) een woord gesproken met een der stammen Israëls, die ik bevolen heb mijn volk Israël te weiden, zeggende: ,,Waarom bouwt gij mij niet een cederen huis?'''' Nu dan, alzo zult gij tot mijn knecht, tot David, zeggen: ,,Zo zegt Jahwe der heirscharen: ,,Ik heb U genomen van de schaapskooi, van achter de schapen, dat gij een voorganger zoudt zijn over mijn volk, over Israël. En ik ben met U geweest overal, waar gij gegaan zijt, en heb al Uw vijanden voor Uw aangezicht uitgeroeid; en ik heb U een grote naam gemaakt, als de naam der groten, die op de aarde

1066. II Sam., II 4–11, V 5; Flav. Jos., Antiq., VII 8.
1067. II Sam., V 1–5; I Chron., XI 1–3; Flav. Jos., Antiq., VII 53–54.
1068. Joz., X 1–27, XII 10; Flav. Jos., Antiq., V 58–61.
1069. Richt., I 7–8; Flav. Jos., Antiq., V 124.
1070. II Sam., V 6. I Chron., XI 5; Flav. Jos., Antiq., V 124, VII 61.
1071. Joz., XV 63; Richt., I 21, XIX 10–12; Flav. Jos., Antiq., V 129, 140, VII 68.
1072. Vgl. I Sam., XVII 54.
1073. II Sam., V 6–9; I Chron., XI 4–7; Flav. Jos., Bell. Jud., VI 439; Idem, Antiq., VII 60–65, 67.
1074. II Sam., V 9, 11; I Chron., XIV 1.

zijn. En ik heb voor mijn volk, voor Israël, een plaats besteld en hem geplant, dat hij aan zijn plaats wone en niet meer heen en weder gedreven worde; en de kinderen der verkeerdheid zullen hem niet meer verdrukken, gelijk als in het eerst. En van die dag af, dat ik geboden heb richters te wezen over mijn volk Israël. Doch U heb ik rust gegeven van al Uw vijanden''''. Ook geeft U Jahwe te kennen, dat Jahwe U een huis maken zal. ,,Wanneer Uw dagen zullen vervuld zijn en gij met Uw vaderen zult ontslapen zijn, zo zal ik Uw zaad na U doen opstaan, dat uit Uw lijf voortkomen zal, en ik zal zijn koninkrijk bevestigen. Die zal mijn naam een huis bouwen, en ik zal de stoel zijns koninkrijks bevestigen tot in eeuwigheid. En ik zal hem zijn tot een vader, en hij zal mij zijn tot een zoon; dewelke, als hij misdoet, zo zal ik hem met een mensenroede en met plagen der mensenkinderen straffen. Maar mijn goedertierenheid zal van hem niet wijken, gelijk als ik (die) weggenomen heb van Saul, die ik van voor Uw aangezicht heb weggenomen. Doch Uw huis zal bestendig zijn en Uw koninkrijk tot in eeuwigheid, voor Uw aangezicht; Uw stoel zal vast zijn tot in eeuwigheid''''. Naar al deze woorden en naar dit ganse gezicht, alzo sprak Nathan tot David. Toen ging de koning David in en bleef voor het aangezicht van Jahwe, en hij zeide: ,,Wie ben ik, mijn here Jahwe, en wat is mijn huis, dat gij mij tot hiertoe gebracht hebt? Daartoe is dit in Uw ogen nog klein geweest, mijn here Jahwe! Maar gij hebt ook over het huis Uws knechts gesproken tot van verre heen; en dit (naar) de wet der mensen, mijn here Jahwe! En wat zal David nog meer tot U spreken? Want gij kent Uw knecht, mijn here Jahwe! Om Uws woords wil en naar Uw hart hebt gij al deze grote dingen gedaan, om aan Uw knecht bekend te maken. Daarom zijt gij groot, Jahwe, God! Want er is niemand gelijk gij, en er is geen god dan alleen gij, naar alles, wat wij met onze oren gehoord hebben. En wie is gelijk Uw volk, gelijk Israël, een enig volk op aarde, hetwelk God is heengegaan zich tot een volk te verlossen, en om zich een naam te zetten, en om voor Ulieden deze grote en verschrikkelijke dingen te doen aan Uw land, voor het aangezicht Uws volks, dat gij uit Egypte verlost hebt, de heidenen en hun goden (verdrijvende). En gij hebt Uw volk Israël U bevestigd, U tot een volk, tot in eeuwigheid; en gij, Jahwe, zijt hun tot een god geworden. Nu dan, Jahwe, God! Doe dit woord, dat gij over Uw knecht en over zijn huis gesproken hebt, bestaan tot in eeuwigheid; en doe gelijk als gij gesproken hebt. En Uw naam worde groot gemaakt tot in eeuwigheid. Dat men zegge: ,,Jahwe der heirscharen is god over Israël''; en het huis van Uw knecht David zal bestendig zijn voor Uw aangezicht. Want gij, Jahwe der heirscharen, gij, god Israëls, gij hebt (voor) het oor Uws knechts geopenbaard, zeggende: ,,Ik zal U een huis bouwen''. Daarom heeft Uw knecht in zijn hart gevonden dit gebed tot U te bidden. Nu dan, mijn here Jahwe! Gij zijt die god, en Uw woorden zullen waarheid zijn, en gij hebt dit goede tot Uw knecht gesproken. Zo believe het U nu, en zegen het huis van Uw knecht, dat het in eeuwigheid voor Uw aangezicht zij. Want gij, mijn here Jahwe, hebt (het) gesproken, en met Uw zegen zal het huis van Uw knecht gezegend worden in eeuwigheid''.[1075]

Nathan, de profeet, heeft het vertrouwen des konings en vermag hem de waarheid te zeggen; naar de trant der profeten zekerlijk in het openbaar. Hij vertolkt het gevoelen der bevolking. Zij hebben Jahwe in de woestijn onder de blote hemel aanbeden en willen hem thans niet onder een dak gevangen zien.[1076] Zij verfoeien als buitenlieden de stedelijke cultuur en herinneren zich, dat zij in Egypte voor de uittocht, in Kanaän na de intocht de heiligdommen hebben geplunderd.[1077] De tempelbouw is Gode dus onwelgevallig. David zelf staat hem in de weg, want, hij bekent het,[1078] hij heeft veel bloeds op aarde vergoten. Tot zover is alles duidelijk, maar nu zwenkt de tekst in andere richting. De koning moet getroost worden. Welnu, gaat Nathan voort, niet David zal aan Jahwe, Jahwe zal aan David een huis bouwen. Dat huis zal zijn dynastie zijn en het zal tot in eeuwigheid bestaan. Na het vernemen dezer profetie begeeft zich David naar de tabernakel, verootmoedigt zich, beroept zich op de band, die zijn volk met Jahwe verbindt, en smeekt deze zijn gelofte gestand te doen. De samenhang tussen de profetische boodschap en het gebed des konings lijkt gekunsteld. De profeet, sprekende in naam Gods, kan zijn vorst een handeling gebieden of verbieden, maar hij kan hem als onderdaan geen beloning voorhouden. De beloning is in dit geval ook buitensporig: het eeuwige koningschap is van theologische, niet van politieke dimensie. Het kan niet anders, of de auteur, die de tekst van de toezegging aan David en diens gebed redigeerde, leefde in de periode, waarin de scheiding des rijks zich had voltrokken; waarin men begrepen had, dat het koningschap van David niet voor de eeuwigheid was, maar wenste, dat het wel zo geweest ware. De woorden, die hij Nathan en David in de mond geeft, werden uitgesproken door David's achterkleinzoon Abia, in de strijd om het legitieme koningschap: ,,Hoort mij toe, Jerobeam en gans Israël! Staat het U niet toe te weten, dat Jahwe, de god Israëls, het koninkrijk over Israël aan David gegeven heeft tot in eeuwigheid, hem en zijn zonen, met een zoutverbond?''[1079]

Dit zoutverbond was het verbond door Jahwe met David gesloten. Het wordt door David in zijn laatste woorden vermeld[1080] en is in de opvatting der Joden levende werkelijkheid gebleven.[1081] Als zijn inhoud wordt steeds

1075. II Sam., VII 1–29; I Chron., XVII 1–27; Flav. Jos., Antiq., VII 90–95.
1076. Zie noot 8.
1077. Zie noot 212.
1078. I Chron., XXII 8, XXVIII 3; Flav. Jos., Antiq., VII 92.
1079. II Chron., XIII 4–5; Flav. Jos., Antiq., VIII 276. Zoutverbond, Joden: Levit., II 13; Numer., XVIII 19; Phil. Jud., De Joseph., 210; Idem, De Spec. Legib., III 96. Perzen: Procop., De Bell., I 4, 9. De offerdelen op het altaar werden gezouten alvorens te worden verbrand: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 174, noot 1386–1393. Het zout was symbool van wedergeboorte, ibid., noot 1394, 1395.
1080. Zie noot 851.
1081. Jezaj., LV 3; Jerem., XXXIII 21; Ps., LXXXIX 4, 29, 35, 40, CXXXII 11–12; II Chron., VII 18, XXI 7; Siracid., XLV 25, XLVII 11.

de toezegging van erfelijk en eeuwig koningschap opgegeven;[1082] juist datgene, wat in de woorden van Nathan en in het gebed van David met zoveel nadruk ter sprake wordt gebracht. Hoewel noch de een, noch de ander de term verbond laat vallen, moeten hun woorden op het ogenblik der verbondssluiting uitgesproken zijn. De kroning van David, die te Hebron had plaats gehad,[1083] lag op dat ogenblik reeds in het verleden; van geen der Israëlietische koningen wordt de kroning, hoewel steeds ten overstaan van Jahwe verricht,[1084] als verbondssluiting betiteld.[1085] In het verleden lag uiteraard ook de inname der stad Jeruzalem. Voor de sluiting van het zoutverbond komt ter identificatie slechts de installatie van de cultus van Jahwe in de nieuwe hoofdstad in aanmerking; inderdaad een der keerpunten in de geschiedenis van het Joodse volk. David wilde haar doen samenvallen met de opening van de door hem geprojecteerde tempel en had daartoe de ark des verbonds met veel pomp en praal naar Jeruzalem doen overbrengen.[1086] Hij moest echter wijken voor de onwil van zijn raadsman. Toen de tempel eenmaal verrezen was en door Salomo werd ingewijd,[1087] herdacht deze de verbondssluiting onder zijn vader David,[1088] maar herhaalde haar niet. David's beslissing tot tempelbouw kan kort na de verovering der stad genomen zijn. Hij had een terrein op Zion aangekocht[1089] en daarop een altaar doen oprichten.[1090] Toen Nathan hem tot staking van het werk sommeerde, moet hij op het punt gestaan hebben de funderingsplechtigheid[1091] van het gebouw te verrichten.[1092]

Van de verbondssluiting is niet veel meer dan het bestaan bekend. Zekerheid bestaat zelfs niet ten aanzien van de plaats, waar zij geschiedde. De tabernakel, waarin de Israëlieten hun gebeden tot God richtten,[1093] en de priesterschap[1094] bevonden zich op dat ogenblik te Gibeon, ten noordwesten van Jeruzalem. Op Zion stond slechts de tent, waarin de ark des verbonds voorlopig gehuisvest was.[1095] David verrichtte zijn gebed in een bei-

1082. Jerem., XXXIII 21; Ps., LXXXIX 4-5, 28-30, 35-38, CXXXII 11-12; II Chron., XXI 7; Siracid., XLV 25; noot 1079. Vgl. I Kon., II 4, VIII 24-26. II Chron., VI 15-17; Siracid., XLVII 11; Flav. Jos., Antiq., VIII 113.
1083. II Sam., V 3; I Chron., XI 3, XII 23, 38; Flav. Jos., Antiq., VII 53.
1084. I Sam., X 24; II Sam., V 3; II Kon., XI 4, 12; I Chron., XI 3, XXIX 22; II Chron., XXIII 3, 11; Flav. Jos., Antiq., VI 66, VII 53, 357, IX 145.
1085. Zie echter noot 1102.
1086. II Sam., VI 1-23; I Chron., XIII 1-14, XV 1-29, XVI 1-43.
1087. I. Kon., VIII 17-21; I Chron., XXVIII 2-10; II Chron., VI 7-11.
1088. I Kon., VIII 24-26; II Chron., VI 15-17.
1089. II Sam., XXIV 20-24; I Chron., XXI 20-25; Flav. Jos., Antiq., VII 330-332.
1090. II Sam., XXIV 18-19, 25; I Chron., XXI 18-19, 26; Flav. Jos., Antiq., VII 329, 333.
1091. Waartoe: De Geboorte van Horus, blz. 228, noot 2185.
1092. I Chron., XXII 1-19, XXVIII 1-21.
1093. I Kon., III 4; I Chron., XXI 29; II Chron., I 3, 13.
1094. I. Chron., XVI 39.
1095. II Sam., VI 17; I Chron., XV 1, XVI 1.

der heiligdommen, al of niet in de open lucht.[1096] Zoals Mozes[1097] en Jozua[1098] voor hem opende hij de plechtigheid met brandofferen en besloot haar met dankofferen, feestelijke en publieke maaltijd.[1099] Zijn eigen voorbeeld zou drie eeuwen na hem en onder uitdrukkelijke vermelding van zijn naam[1100] door zijn nazaat Hizkia worden gevolgd.[1101] De verbondssluiting had juridisch karakter. Jahwe verplichtte zich onder ede,[1102] en dat deed vermoedelijk ook het volk.[1103] Over de inhoud van het verbond laten slechts de profeten zich uit: het was volgens hen het verbond des huwelijks. Jahwe heeft Jeruzalem verkoren.[1104] De kinderen der stad zijn zijn kinderen,[1105] en zij is hun moeder.[1106] Zoon van Jahwe heten ook David[1107] en Salomo;[1108] zoon van de Zonnegod, *s3-Rᶜ*, als de Egyptische farao.

Na de verbondssluiting en voor de maaltijd werden zegen en vloek uitgesproken.[1109] De zegen betrof het gehele in de verbintenis opgenomen volk, en daaronder het koningshuis. Men vond hier de gelegenheid om zijn aanhankelijkheid aan dit laatste te betuigen. Het moet dit gedeelte der zegenbede geweest zijn, dat na de verwijdering der verbondssluiting uit de tekst de verbondstitel tot zich trok en de historische kern vormde van de belofte van erfelijk en eeuwig koningschap, door het nageslacht onder beperking tot de enkeling van datgene, wat voor de gemeenschap bestemd was, Nathan en David in de mond gelegd. Aan de belofte van eeuwigdurende bevoorrechting werd in David's eigen dagen minder zwaar getild dan later; de Egyptische farao verwachtte bij zijn troonsbestijging van de goden niets anders dan de schenking van „jaren der eeuwigheid".[1110] Maar ook de vloek verkreeg voor het koningshuis betekenis. Bij de verbondssluiting symbolizeerden de slachting en de dood van het dierlijke substituut, strafrechtelijk en bij

1096. Vgl. II Sam., VII 18.
1097. Exod., XXIV 5; zie noot 820–823.
1098. Joz., VIII 31. Zie noot 1042.
1099. Vgl. II Chron., XXIX 27–36.
1100. II Chron., XXIX 25, 26, 27, 30.
1101. II Chron., XXIX 25.
1102. Ps., LXXXIX 4, 36, 50, CXXXII 11. De eed in II Sam., III 9, is op David's zalving door Samuel, I Sam., XVI 13, of op zijn kroning, II Sam., II 4, betrokken.
1103. Vgl. Joz., XXIV 22; II Chron., XV 14–15; Doc. Zadoc., XV 6, 8 (LOHSE); Flav. Jos., Antiq., IX 153, X 63.
1104. Zie noot 1166.
1105. Zie noot 395.
1106. Zie noot 397.
1107. Ps., LXXXIX 27, 28. Vgl. Ps., II 7; Handel., XIII 33; Hebr., I 5, V 5.
1108. II Sam., VII 14; I Chron., XVII 13, XXII 10, XXVIII 6.
1109. Vloek des verbonds: Deut., XI 26–29, XXVII 11–26, XXVIII 15–68, XXIX 11 (12), 13 (14), 18 (19), 19 (20), 20 (21), 26 (27), XXX 1, 19; Joz., VIII 34; Jerem., XI 3; Dan., IX 11; Nehemj., X 30 (29); II Chron., XXXIV 24; Doc. Zadoc., I 17, XV 2, 3 (LOHSE). Vgl. Epist. Arist., 311; noot 637, 979, hierboven. Wraak des verbonds: Levit., XXVI 14–40; Doc. Zadoc., I 17, XIX 13 (LOHSE).
1110. ERMAN-GRAPOW, Wörterbuch, deel II, blz. 300, noot 9, blz. 431, noot 15 en 16; deel V, blz. 507, noot 9, blz. 508, noot 12.

anticipatie, executie en dood van de gesubstitueerde in geval van contractbreuk.[1111] Zoals het dier in tweeën gesneden werd, werd het de bondgenoot, die zijn contractuele verplichting niet gestand deed.[1112] Salomo, David's zoon, huwde vele vreemde vrouwen en bouwde heiligdommen voor de door haar aanbeden goden.[1113] ,,Daarom zeide Jahwe tot Salomo: ,,Dewijl dit bij U geschied is, dat gij niet hebt gehouden mijn verbond en mijn inzettingen, die ik U geboden heb, ik zal gewisselijk dit koninkrijk van U scheuren en dat Uw knecht geven''''.[1114] Jahwe strekte zijn hand over hem uit en verminderde zijn bescheiden deel, cit. 18. Na Salomo's dood viel zijn rijk in twee delen uiteen.

De inbezitname van het beloofde land gelukte de Israëlieten slechts ten dele. De voornaamste reden daarvan moet wel geweest zijn, dat zij numeriek een te kleine groep vormden. Nadat zij in zuidelijk Palestina vaste voet hadden verkregen, zetten zij hun veroveringstocht langs de vallei van de Jordaan naar het noorden voort. Ook daar waren zij succesvol en versloegen de tegen hen uitgezonden legers. Maar zij wisten zich, op enkele steden na, die door hen werden vernietigd,[1115] in deze streken, ver van hun basis, niet van de oorspronkelijke bevolking te ontdoen; de op de heuvels gelegen vestingen bleven intact.[1116] Van de kust, beheerst door Philistijnen en Phoeniciërs, kregen zij slechts een kleine strook in handen, en in de woestijn beoosten de Jordaan behielden de stamvorsten grote vrijheid. Zelfs in het zuiden hadden beduidende restanten der Kanaänieten het bestaan weten te rekken.[1117] Toen Jozua ter ziele was gegaan, begon de tucht bij de Israëlieten te verslappen. Zij waren grondeigenaren geworden, zij waren de oorlog moede. ,,En een engel van Jahwe kwam opwaarts van Gilgal tot Bochim, en hij zeide: ,,Ik heb Ulieden uit Egypte opgevoerd en U gebracht in het land, dat ik Uw vaderen gezworen heb, en gezegd: ,,Ik zal mijn verbond met Ulieden niet verbreken in eeuwigheid. En Ulieden aangaande, gij zult geen verbond maken met de inwoners dezes lands; hun altaren zult gij afbreken''. Maar gij zijt mijner stem niet gehoorzaam geweest; waarom hebt gij dit gedaan? Daarom heb ik ook gezegd: ,,Ik zal hen voor Uw aangezicht niet uitdrijven, maar zij zullen U aan de zijden zijn, en hun goden zullen U tot een strik zijn''''. En het geschiedde, als de engel van Jahwe deze

1111. Legis Actio Sacramento, blz. 42–43, noot 359–363.
1112. Romeinen: Dionys. Halic., Antiq. Rom., III 30, 6 (waartoe: III 18, 2); Liv. Ab Urb. Cond., I 28, 9–11 (waartoe: I 24, 3–9). Vgl. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 69, noot 802. Bij de Romeinse schuldverbintenis werd de insolvente schuldenaar in evenzovele delen uiteengesneden als er schuldeisers waren: Leg. XII Tab., III 5–6. Het motief van de uiteensnijding der koningen Osiris, van Egypte, en Romulus, van Rome, door de ontevreden oppositie, wordt niet vermeld, vgl. Jezus' Koningschap, blz. 13, noot 105, blz. 16, noot 125.
1113. I Kon., XI 4–10.
1114. I Kon., XI 11, vgl. 31.
1115. Joz., XI 10–12.
1116. Joz., XI 13.
1117. Richt., I 19, 21, 27–36.

woorden tot alle kinderen Israëls gesproken had, zo hief het volk zijn stem op en weende. Daarom noemden zij de naam dier plaats Bochim,[1118] en zij offerden aldaar aan Jahwe''.[1119] Het berouw was niet van lange duur. Telkenmale wanneer de leiding ontbrak, keerden de Israëlieten tot hun zondige wegen terug. ,,Daarom ontstak de toorn van Jahwe tegen Israël, dat hij zeide: ,, Omdat dit volk mijn verbond heeft overtreden, dat ik hun vaderen geboden heb, en zij naar mijn stem niet gehoord hebben, zo zal ik ook niet voortvaren voor hun aangezicht iemand uit de bezitting te verdrijven, van de heidenen, die Jozua heeft achtergelaten, als hij stierf. Opdat ik Israël door hen verzoeke, of zij de weg van Jahwe zullen houden, om daarin te wandelen, gelijk als hun vaderen gehouden hebben, of niet''. Alzo liet Jahwe deze heidenen blijven, dat hij hen niet haastelijk uit de bezitting verdreef; die hij in de hand van Jozua niet had overgegeven''.[1120]

Na Saul's dood kwamen het noordelijke en het zuidelijke deel des rijks tegenover elkander te staan. De stam Juda koos zich David tot koning, de overige stammen bleven Saul trouw en kozen diens zoon Isboseth. Isboseth stierf voortijdig. Zijn kroon werd David aangeboden en daarmede was de eenheid hersteld. Maar het antagonisme tussen het onder Israëlietische leiding Kanaänietisch gebleven noorden en het min of meer homogeen-Israëlietische zuiden was daarmede niet bezworen. De vlam der twist sloeg uit na de dood van Salomo. Diens creatuur Jerobeam, door hem gewantrouwd en in vreze voor hem naar Egypte uitgeweken, wist toen de noordelijke stammen tot afval te brengen. Het rijk scheurde, ditmaal voorgoed. De beide delen zouden elkander nimmer hervinden.

Jerobeam bouwde een paleis te Sichem[1121] en richtte de cultus zijns rijks naar eigen inzicht in.[1122] Hij koos zijn intrek in de stad, maar verhuisde vervolgens naar een nieuwe residentie, het plaatsje Thirza.[1123] Zijn dynastie werd onmiddellijk na hem ten val gebracht en gevolgd door een andere, die al even kortstondig regeerde. Toen viel de macht aan de krijgsoverste Omri, een man van onbekende herkomst, die door zijn troepen op de troon werd geplaatst[1124] en deze van 887-876 v. Chr. bezette. ,,En hij kocht de berg Samaria van Semer voor twee talenten zilvers en bebouwde de berg; en noemde de naam der stad, die hij bouwde, naar de naam van Semer, de heer des bergs, Samaria''.[1125] De tekst zegt over de stichting der stad niet meer dan dit. Vijf en een halve eeuw later zou de Diadoche Seleucus Nicator, enige honderden kilometers meer naar het noorden, ieder der door hem in het Sy-

1118. Dwz. ,,de wenenden''.
1119. Richt., II 1–5.
1120. Richt., II 20–23.
1121. I Kon., XII 25; Flav. Jos., Antiq., VIII 225.
1122. Zie noot 904.
1123. I Kon., XIV 17. Vgl. ibid., XV 21, 33, XVI 6, 8, 9, 15, 17, 23; Flav. Jos., Antiq., VIII 299, 307, 310, 312.
1124. I Kon., XVI 16; Flav. Jos., Antiq., VIII 310.
1125. I Kon., XVI 24; Flav. Jos., Antiq., VIII 312.

rische rijk gebouwde Griekse steden grondvesten op het offer van een jong meisje.[1126] Deed ook Omri dat te Samaria? De woorden van Ezechiël, cit. 22, en de Kanaänietische achtergrond van het noordrijk in aanmerking nemend, is men geneigd het te geloven. Omri ,,deed wat kwaad was in de ogen van Jahwe; ja, hij deed erger dan allen, die voor hem geweest waren. En hij wandelde in alle wegen van Jerobeam, de zoon van Nebat,[1127] en in zijn zonden, waarmede hij Israël had doen zondigen, verwekkende Jahwe, de god Israëls, tot toorn, door hun ijdelheden''.[1128] Zijn zoon Achab vermaagschapte zich met het Sidonische vorstenhuis, voerde de cultus van de Phoenicische god Baäl te Samaria in[1129] en roeide de cultus van Jahwe in zijn rijk uit.[1130]

De opgaven der profeten zijn hiermede aan die van de Bijbelse geschiedschrijver getoetst. Van huwelijkssluiting is bij de laatste nergens sprake. Het offer van de stedelijke maagd ontbreekt bij beiden. De opgaven zijn slechts te harmonizeren, indien men profeten en geschiedschrijver voor elkander laat wijken; de profeten door hun woorden als beeldspraak te verstaan, de geschiedschrijver door zijn zwijgen als verzwijgen uit te leggen. Heden, na twee eeuwen litterair-historische kritiek, is de tegenstelling tussen beiden echter niet langer diametraal, zoals zij dat eens leek te zijn. De Bijbelse geschiedschrijver heeft plaats gemaakt voor een veelheid van anonyme auteurs, wier werken door latere generaties werden geëxcerpeerd en dooreengevlochten; waarbij de verzwijging van weleer tot textuele lacune tussen twee losgesneden en geïsoleerde excerpten werd. De profeten zijn van jongeren, en veel jongeren, tot ouderen of althans even ouden geworden.

Onder deze omstandigheden heeft de voorgaande discussie toch een bescheiden winst opgeleverd. De lacunes in de historische documenten – zo daarin al lacunes bestaan – zijn meetbaar geworden. Te Gilgal had geen verbondssluiting plaats. Ook niet te Silo; alwaar men wel vergaderde, maar in afwachting verkeerde van de inname van de stad Sichem, of tenminste van de overname van het heiligdom aldaar. Voor Samaria bestaat geen belangstelling. De twee steden, waaraan zich de overlevering hecht, zijn Sichem en Jeruzalem. De verbondssluiting te Sichem staat nauwkeurig beschreven. Is uit deze beschrijving een typering van het verbond als huwelijksverbond weggesneden, de lacune behoeft niet groter te zijn dan die van een enkele volzin. De beschrijving der verbondssluiting te Jeruzalem lijkt

1126. Zie noot 375–378.
1127. Het kalf te Samaria: Hoz., VIII 5, 6. Vgl. I Kon., XII 28–30, 32; II Kon., X 29; Hoz., X 5, XIII 2.
1128. I Kon., XVI 25–26; Mich., VI 16; Flav. Jos., Antiq., VIII 313.
1129. I Kon., XVI 31–33, XVIII 18, 19, 21, 22, 25, 26, 40, XIX 18, XXII 54; II Kon., III 2, X 18–28, XI 18, XIII 6, XVII 16, XXI 3, XXIII 4, 5; Jerem., XI 17, XXIII 13; Hoz., II 10 (7), 15 (12), 19 (16), XI 2, XIII 1; II Chron., XXIII 17, XXIV 7, XXVIII 2, XXXIII 3, XXXIV 4; Flav. Jos., Antiq., VIII 318, IX 135, 136, 138, 154; Paul., Epist. ad Rom., XI 4.
1130. I Kon., XVIII 4, 13, XIX 18; II Kon., IX 7; Flav. Jos., Antiq., VIII 330, 334, IX 47, 108.

véel zwaarder gehavend. Hierin ontbreekt de plechtigheid zelf, dus een volledig hoofdstuk.

Tritojezaja is de laatste der profeten, die het huwelijk van Jahwe nog vermeldt. Drie eeuwen gaan na hem voorbij. De wereld is alsdan veranderd, de Grieken zijn oppermachtig geworden. De Ptolemaeën te Alexandrië deden de Pentateuch in het Grieks vertalen. Anonyme vertalers zetten het werk voort, en in het jaar 132 v. Chr. kreeg Jezus Sirach tijdens zijn verblijf in Egypte inzage van de vertaling van ,,Wet, Profeten en overige voorvaderlijke Geschriften'',[1131] dus van de inmiddels voltooide Septuaginta. Van het huwelijk van Jahwe is in deze vertaling weinig overgebleven. De tekst is niet homogeen en de vertalingen der profetieën zijn ieder afzonderlijk te beschouwen. De woorden van Hozea, cit. 1–4, zijn ongewijzigd in het Grieks overgezet; hetgeen hiermede moet samenhangen, dat zij door de Joden, tot in de middeleeuwen, als uitingen van persoonlijk leed zijn opgevat en niet bij wijze van allegorie op de heilsgeschiedenis werden betrokken. Geheel anders de woorden van Jeremia, cit. 5–15, van Deutero- en Trito-Jezaja, cit. 26–30. De daarin voorkomende toespelingen op het huwelijk van Jahwe zijn door de vertalers ten dele weggewerkt, ten dele vervalst. Van de verbetenheid, waarmede dat is geschied, kan men zich uit de bij de citaten gevoegde noten vergewissen. Jezaja en Jeremia zijn de belangrijksten onder de profeten en hun geschriften werden mogelijkerwijze het eerst na de Pentateuch in bewerking genomen. Zij hadden in de derde of tweede eeuw v. Chr. nog niet het volle gezag van deze laatste tekst. Dit kan de vertalers de gelegenheid geboden hebben om van hun eigen inzichten te getuigen. De exegetische ijver is bij de vertaler van Ezechiël's profetieën, cit. 16–25, alweder verslapt. Hij geeft diens tekst, behoudens een enkele retouche, letterlijk weder. Zijn er aldus individuele verschillen in de opvatting der taak te constateren, voor de generatie, die haar krachten aan het werk besteedde, was de leer inzake het huwelijk van Jahwe duidelijkerwijze niet langer aanvaardbaar. Het monotheïsme had sedert de profeten aan zuiverheid gewonnen. De godsvoorstelling was geabstraheerd; voor de hypostasen der mythische periode, gemalinnen Gods, kinderen Gods, was geen plaats meer. Zo betekent de Septuaginta het einde der profetische speculaties. De latere Joodse schrijvers, Philo, Flavius Josephus en de Rabbijnen doen er het zwijgen toe. Philo spreekt van God, die de deugd zaait in de ziel,[1132] in de abstractie der maagdelijkheid,[1133] of haar uitzaait zonder meer;[1134] die de goede daad zaait in de deugd,[1135] die de wereld[1136] of, abstract, het geluk

1131. Siracid., proöem., 8–10, 24–25.
1132. Phil. Jud., Leg. Alleg., III 180; Idem, Quaest. in Genes., IV 99; Idem, Quaest. in Exod., II 3.
1133. Phil. Jud., De Cherub., 49, 52. De hogepriester, hetzelfde: Idem, De Somn., II 185.
1134. Phil. Jud., Quaest. in Genes., IV 68.
1135. Phil. Jud., Leg. Alleg., III 181; Idem, De Cherub., 44; Idem, De Congress., 7. De man, hetzelfde: Idem, De Abrah., 99, 101.
1136. Phil. Jud., De Ebriet., 30.

zaait[1137] in de wijsheid. Hem staan in het Oude Testament niet zozeer de passages over het huwen als wel die over het zaaien Gods[1138] voor ogen.

Jeruzalem is ook nadien moeder aller Joden gebleven. Tijdens de ballingschap in Babylonië verblijvend, gingen hun gedachten uit naar haar: Jeruzalem, bruid Gods,[1139] in de oude luister hersteld. Dat herstel zette na de terugkeer uit Babylonië werkelijk in. Maar het verliep moeizaam en de blik bleef op de toekomst gevestigd. Tritojezaja bezong wat in zo menig hart leefde. De stad zal eenmaal tot heerlijkheid komen. Jahwe zal haar bestralen, als de zon zijn plaats kiezend in het zenith, boven haar, en vandaar niet meer ondergaand.[1140] De volken, die in duisternis verkeren, zullen tot haar komen om haar eer te bewijzen. Haar poorten zullen dag en nacht voor hen openstaan, want volk en koninkrijk, welke haar niet zullen dienen, zullen vergaan. Er zal geen geweld meer gehoord worden in haar land, verstoring noch verbreking in haar landpalen. Haar volk zal in zijn geheel rechtvaardig zijn, het zal de aarde in eeuwigheid erfelijk bezitten.[1141] Tritojezaja's profetie werd vooralsnog niet bewaarheid. De Romeinen kwamen, namen de stad in en verwoestten haar. Haar bewoners, voor zover niet ter dood gebracht, werden in alle windrichtingen verstrooid; de nimmer eindigende vreemdelingschap der Joden begon. In dat grote leed werd de profetie van toekomstverwachting tot eschatologisch vizioen. Het nieuwe Jeruzalem zal nederdalen van God uit de hemel.[1142]

De Christenen namen de symboliek over. Het nieuwe Jeruzalem zal de bruid des Lams zijn.[1143] Het Lam zal in haar wonen[1144] en haar als een kaars verlichten;[1145] haar gemaal, zoals de koning gemaal zijns koninkrijks.[1146]

§ 9 INTEGRATIE DER OVERLEVERING

In de voorgaande paragraaf, § 8, is gepoogd om het in de geschriften der profeten vermelde huwelijk van Jahwe te duiden als huwelijk van God, de Zonnegod, met de door hem gekozen plaats, land of stad, zijn gemalin; als oudere variant derhalve van de huwelijken door de Griekse goden gesloten met de in de Hellenistische periode op het vasteland van Africa en Azië vanuit Griekenland gestichte steden. Het resultaat dezer poging is mager uitge-

1137. Phil. Jud., De Cherub., 49.
1138. Jezaj., IV 2, VI 13, LXI 11; Hoz., II 25 (22); Zacharj., X 9.
1139. Deuterojezaja: Jezaj., XLIX 18.
1140. Jezaj., LX 1–2, 19–20; Zacharj., XIV 6–9; Openb., XXI 23. Waartoe: De Geboorte van Horus, blz. 357, noot 3487.
1141. Jezaj., LX 1–22.
1142. IV Ezr., VIII 52, X 27, 42, 54; Paul., Epist. ad Galat., IV 26; Openb., XXI 1–27. Vgl. Asclep. Herm., 24: het land Egypte, *imago caeli* en *mundi totius templum*.
1143. Openb., XIX 7–9, XXI 2, 9, XXII 17.
1144. Zie noot 315.
1145. Zie noot 316.
1146. Zie noot 413–428.

vallen en zijzelf is onvolledig gebleven, en na aftrek der verklaarde details blijft een restant, weliswaar klein, van onverklaarde over.

De goddelijke bruid heeft dubbele persoonlijkheid. Zij is enerzijds land of stad, zij is anderzijds de bevolking daarvan. De Grieken offerden een maagd om beide deze aspecten te doen uitkomen. De symboliek is begrijpelijk genoeg. Maar, is de bruid plaats, de bevolking is haar nageslacht en kan zich, als in cit. 29, verstouten haar, onder verdringing harer echtgenoot, hun aller vader, zelf te huwen. Is zij de bevolking, ieder lid daarvan is echtgenote Gods,[1147] door een persoonlijke band met hem verbonden. Op het ogenblik van het huwelijk verkeerde in cit. 3, 5, 7, 20, 21, 27, 29 de bruid in haar jeugd; zij was nog niet tot koninkrijk geworden.[1148] David en Omri, Jeruzalem en Samaria vallen dus af. Dat doet ook Jozua met Sichem. De bruid bevond zich in het geheel niet in Palestina, maar in de woestijn, cit. 5, de Sinaïetische woestijn nabij Egypte, cit. 3, 22. Daar inderdaad was het huwelijk voltrokken. Jahwe zegt het in cit. 14 met zovele woorden: Ik greep de hand der vaderen aan ,,om hen uit Egypteland te voeren, welke verbond zij vernietigd hebben, hoewel ik hen getrouwd had''. Het is dit restant, dat alsnog de aandacht vraagt; in het bijzonder de laatstgenoemde passage, het huwelijk van Jahwe met de vaderen. Wij hebben de eventualiteit onder ogen te zien, dat het Sinaïetische verbond der geschiedschrijvers en het huwelijksverbond der profeten termen zijn voor een en dezelfde zaak.

Mozes en de zijnen, aan de voet van de Sinaï aan zichzelf overgelaten, waren daar voor de eerste maal geconfronteerd met het probleem der onafhankelijkheid. Wie waren zij, wat wilden zij? De inzichten waren gedeeld, de partijen hielden elkander in evenwicht. Het conflict over het gouden kalf brak uit en voor de prijs van drieduizend levens werd de beleidscrisis overwonnen. Mozes was Egyptisch theoloog en had de inzichten van dien. De staat had in zijn opvatting pyramidale structuur, met God, of althans de koning, als top en het landelijke territoir als basis; staatsvorming was het huwelijk dezer beide. Hij handelde naar gelang. Jahwe daalde neder op de Sinaï als bruidegom. Maar de bruid, het landelijk territoir, liet verstek gaan. Men bevond zich in de woestijn, ,,een land van wildernissen en kuilen, een land van dorheid en schaduw des doods, een land, waar niemand doorgaat en waar geen mens woont'',[1149] men was vast besloten haar zo snel mogelijk achter zich te laten. De staatsvorming gedoogde echter geen uitstel, en Mozes en zijn generatie kenden daartoe geen andere procedure dan die des huwelijks. Zo werd het huwelijk aangegaan als verbintenis op opschortende voorwaarde. Het volk Israël trad op als bruid, of beter, namens de bruid, het eenmaal te bewonen land. De identiteit van dat land werd tevens plechtig en publiekelijk vastgesteld. Het was het land der vaderen, het land Pa-

1147. Vgl. de substitutie van de particulier door een vrouwelijk dier in het zondoffer: Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 167, noot 1282.
1148. Ezech., XVI 13.
1149. Jerem., II 6. Zie noot 922.

lestina. De verovering daarvan zou het sluitstuk van het huwelijk zijn en werd de nieuwverbondenen als doel voorgehouden.

De verbondssluiting in deze vorm gereconstrueerd, ware, indien textueel overgeleverd, het oudst bekende document van koloniale politiek. Zij onderscheidt zich van alle latere door haar voorlopig karakter. Terwijl overal elders de landname voorafgaat aan de staatsvorming, het land actueel, de daarin te planten bevolking slechts potentieel aanwezig is, ging hier op de Sinaï omgekeerd de staatsvorming aan de landname vooraf, trad de bevolking actueel op, terwijl het land als potentie op de achtergrond bleef.

Het verslag van de wetgeving op de Sinaï, in de tekst van de Pentateuch opgenomen, is een overschilderd tafereel. Onder de schildering, die aan de oppervlakte ligt, en daardoor afgedekt, neemt men vagelijk de contoeren waar van een andere, oudere, daarvan geheel verschillend. De beschrijving van de huwelijkssluiting is weggewerkt, maar welk dit huwelijk geweest is, is uit zijn gevolgen af te lezen. Jahwe heeft het volk Israël onder alle volken als het zijne verkozen,[1150] zo als de bruidegom zijn bruid kiest;[1151] hij heeft het tot zijn eigendom gemaakt.[1152] Het volk Israël heeft zijnerzijds zijn keuze op Jahwe bepaald.[1153] Het huwelijk blijkt moeilijk te zijn. Jahwe is een ijverig,[1154] naijverig echtgenoot. Hij is het verbond getrouw[1155] en zal het niet verbreken,[1156] maar eist datzelfde van zijn echtgenote.[1157] Het volk Israël betoont zich ontrouw. Het verbreekt het verbond keer op keer,[1158] door

1150. Deut., IV 37, VII 6, 7, X 15, XIV 2; I Kon., III 8; Jezaj., XIV 1, XLIII 20, XLIV 1, 2, XLV 4, XLIX 7, LXV 9, 15, 22; Ezech., XX 5; Ps., XXXIII 12, CV 43, CVI 5; vgl. Amos, III 2. Als knecht: Jezaj., XLII 1, XLIII 10.

1151. Vgl. Genes., VI 2.

1152. Exod., XIX 5; Deut., VII 6, XIV 2, XXVI 18; Ps., CXXXV 4; vgl. Paul., Epist., ad Tit., II 14. De vrouw, eigendom des mans: vgl. Exod., XX 17.

1153. Joz., XXIV 22; vgl. Deut., XXX 19. Kiezen van afgoden: Joz., XXIV 15; Richt., V 8, X 14; vgl. Jezaj., XLI 24.

1154. Exod., XX 5, XXXIV 14; Numer., XXV 11; Deut., IV 24, V 9, VI 15, XXIX 19 (20), XXXII 16, 21; Joz., XXIV 19; I Kon., XIV 22; Ezech., XVI 42, XXIII 25; Ps., LXXVIII 58. Beeld der ijvering, afgodsbeeld: zie noot 114. Naijver des mans: Numer., V 14, 15, 18, 25, 29, 30; Spreuk., VI 34.

1155. Levit., XXVI 9, 45; Deut., IV 31, VII 9, 12, VIII 18; I Kon., VIII 23; Ezech., XVI 60 (cit. 21); Ps., LXXIV 20, CV 8, CVI 45, CXI 5; Dan., IX 4; Nehemj., I 5, IX 32; II Chron., VI 14; Doc Zadoc., I 4, VI 2, XIX 1 (Lohse); I Machab., IV 10; II Machab., I 2, VIII 15; Sap. Salom., XVIII 22; Ev. Luc., I 72; Qoran, II 38 (40). Verbond met David: Ps., LXXXIX 29; II Chron., XXI 7.

1156. Levit., XXVI 44; Richt., II 1; Jezaj., LIV 10; Jerem., XIV 21; Dan., III 34 (LXX); vgl. Zacharj., XI 10. Verbond met David: Jerem., XXXIII 21; Ps., LXXXIX 35, 40.

1157. Exod., XXXI 16; II Kon., XVII 35–39; Jezaj., LVI 4, 6; Jerem., XI 2, 3, 6; Ps., XXV 10, XLIV 18, CIII 18; I Chron., XVI 15–16; I Machab., II 20, 27, 50; Qoran, II 38 (40). Verbond van David: Ps., CXXXII 12.

1158. Deut., XVII 2, XXIX 24 (25), XXXI 16, 20; Joz., VII 11, 15; Richt., II 20; I Kon., XI 11, XIX 10, 14; II Kon., XVII 15, 40; XVIII 12; Jezaj., XXIV 5; Jerem., XI 10, XXII 9, XXXI 31 (32; cit. 14); Ezech., XVI 59 (cit. 21), XLIV 7; Hoz., VI 7, VIII 1; Maleach., II 10; Ps., L 16; LXXVIII 10, 37; Dan., XI 30, 32; Doc. Zadoc., I 20, III 11, V 12, VIII 2, XIX 14, XX 29 (Lohse); Sap. Salom., XVIII 22. Vgl. Siracid., XI 20.

te hoereren met andere goden[1159] en de verbondsbepalingen niet na te komen. In deze regels betreffende het huwelijksverbond moet een onderscheid worden aangebracht. Bij definitie op het huwelijk betrokken zijn slechts de termen naijver en hoererij. De termen verkiezing en verbond hebben een veel wijder bereik. Jahwe had Abram,[1160] Jakob[1161] en Mozes zelf[1162] uitgekozen, alvorens hij het huwelijk aanging. Van God gekozen heette in de oudheid de mens, die wij begenadigd noemen. Na de splitsing des rijks werd de term der verkiezing tot leuze van Joodse propaganda. Door Jahwe gekozen was de regerende koning,[1163] David en zijn dynastie,[1164] het land Juda,[1165] de stad Jeruzalem,[1166] de plaats des heiligdoms.[1167] Door hem niet gekozen, dus verworpen, was de stam van Efraïm,[1168] en daarmede het noordelijke deel des rijks.

De landname in Palestina bekrachtigde het bij de Sinaï aangegane huwelijksverbond. Zij was Mozes door Jahwe reeds vanuit de brandende braambos in het uitzicht gesteld: ,,Ik heb zeer wel gezien de verdrukking mijns volks, hetwelk in Egypte is, en heb hun geschrei gehoord, vanwege hun drijvers; want ik heb hun smarten bekend. Daarom ben ik nedergekomen, dat ik het verlosse uit de hand der Egyptenaren en het opvoere uit dit land, naar een goed en ruim land, naar een land, vloeiende van melk en honing, tot de plaats der Kanaänieten, en der Hethieten, en der Amorieten, en der Ferezieten, en der Hevieten, en der Jebusieten''.[1169] Aan Mozes werd door Jahwe bij dezelfde gelegenheid opgedragen diens toezegging aan de oudsten van Israël over te brengen en met hen tezamen de begeerte des volks naar Palestina te emigreren aan Farao voor te leggen.[1170] Het gevolg van deze laatste stap bleek negatief te zijn; de lasten des volks werden door de Egyptenaren verzwaard. Daarop werden de kinderen Israëls zelf geraadpleegd.

1159. Exod., XXXIV 15, 16; Levit., XVII 7, XX 5; Deut., XXXI 16, 20; Richt., II 17, VIII 27, 33; Ezech., VI 9, XVI 17, 20, 36, XX 30, XXIII 7, 14, 30, XLIII 7; Hoz., I 2, IV 12, 15, V 4, IX 1; Mich., I 7; Ps., LXXIII 27; I Chron., V 25; II Chron., XXI 11, 13.
1160. Nehemj., IX 7.
1161. Jezaj., XLI 8, 9; Ps., CV 6, CXXXV 4; I Chron., XVI 13. Vgl. Ps., XLVII 5.
1162. Ps., CVI 23.
1163. Deut., XVII 15; I Sam., X 24; II Sam., XVI 18; Hagg., II 23 (24).
1164. I Sam., XVI 8, 9, 10; II Sam., VI 21, XXI 6; I Kon., VIII 16, XI 34; Ps., LXXVIII 70, LXXXIX 4, 20; I Chron., XXVIII 4, 5, 10, XXIX 1; II Chron., VI 6. Als zoon: I Chron., XXVIII 6. Vgl. ook I Sam., VIII 18, XII 13.
1165. Ps., LXXVIII 68; I Chron., XXVIII 4.
1166. I Kon., VIII 16, 44, 48, XI 13, 32, 36, XIV 21; II Kon., XXI 7, XXIII 27; Zacharj., I 17, II 16 (12), III 2; Ps., LXXXVII 2, CXXXII 13; II Chron., VI 5–6, 34, 38, XII 13, XXXIII 7.
1167. Deut., XII 5, 11, 14, 18, 21, 26, XIV 23, 24, 25, XV 20, XVI 2, 6, 7, 11, 15, 16, XVII 8, 10, XVIII 6, XXIII 17 (16), XXVI 2, XXXI 11; Joz., IX 27; Nehemj., I 9; II Chron., VII 12, 16. Zion: Ps., LXXVIII 68, CXXXII 13.
1168. Ps., LXXVIII 67. Vgl. II Chron., VI 5; Flav. Jos., Antiq., IV 308.
1169. Exod., III 7–8.
1170. Exod., III 16–18.

,,Derhalve zeg tot de kinderen Israëls: ,,Ik ben Jahwe, en ik zal Ulieden uitleiden van onder de lasten der Egyptenaars, en ik zal U redden uit hun dienstbaarheid, en zal U verlossen door een uitgestrekte arm en door grote gerichten. En ik zal Ulieden tot mijn volk aannemen en ik zal U tot een god zijn; en gijlieden zult bekennen, dat ik Jahwe, Uw god, ben, die U uitleide van onder de lasten der Egyptenaren. En ik zal Ulieden brengen in dat land, waarover ik mijn hand opgeheven heb,[1171] dat ik het aan Abraham, Izak en Jakob geven zou; en ik zal het Ulieden geven tot een erfdeel, ik, Jahwe!'' En Mozes sprak alzo tot de kinderen Israëls; doch zij hoorden naar Mozes niet, van wege de benauwdheid des geestes en van wege de harde dienstbaarheid''.[1172] Maar Jahwe plaagde Farao en deze gaf tenslotte, noodgedwongen, zijn toestemming. Bij de instelling van de Paasmaaltijd vermaande Mozes het volk de viering dezer plechtigheid als inzetting aan te houden, wanneer het eenmaal in het land gekomen zou zijn, ,,dat U Jahwe geven zal, gelijk hij gesproken heeft''.[1173] Het volk had tot hiertoe alles uit de mond van Mozes alleen vernomen. Op de Sinaï moest Jahwe diens woorden ten overstaan van allen bevestigen. Hij deed dat tijdens zijn epifanie volgens het overgeleverde verslag echter niet.[1174] De belofte is in dit laatste ondergebracht in de tekst van de wetgeving.[1175] Deze was weliswaar door Jahwe geformuleerd, maar door Mozes op schrift gesteld en werd door hem ook aan de aanwezigen voorgelezen. Het was tot Mozes wederom, dat Jahwe zich richtte, toen hij het ogenblik gekomen achtte om het volk de reis te doen vervolgen: ,,Ga heen, trek op van hier, gij en het volk, dat gij uit Egypteland opgevoerd hebt, naar het land, dat ik Abraham, Izak en Jakob gezworen heb, zeggende: ,,Aan Uw zaad zal ik het geven. En ik zal een engel voor Uw aangezicht zenden (en ik zal uitdrijven de Kanaänieten, de Amorieten en de Hethieten, en de Ferezieten, de Hevieten en de Jebusieten), naar het land, dat van melk en honing is vloeiende'''.[1176]

De aanspraken der Israëlieten op het land Palestina waren niet zeer overtuigend. De tijd hunner woning, die zij in Egypte gewoond hadden, was vierhonderd dertig jaar.[1177] Welke rechten zij in Palestina ook bezeten hadden, zij waren verjaard. En ook toen zij nog van kracht waren, waren zij van bescheiden proporties geweest. De aartsvaderen leefden als nomaden in tenten en trokken van de ene weidegrond naar de andere. Abraham was geboortig uit Mesopotamië; hij kon in tijd van oorlog driehonderd achttien man op de been brengen.[1178] Izak en Jakob waren zonen van uit Mesopota-

1171. Bij ede.
1172. Exod., VI 6-9 (5-8).
1173. Exod., XII 25.
1174. Exod., XX.
1175. Exod., XXIII 20-24, 27-33, XXXIV 11-16, 24.
1176. Exod., XXXIII 1-3.
1177. Exod., XII 40; Handel., VII 6; Paul., Epist. ad Galat., III 17; vgl. Genes., XV 13. Slechts vier geslachten: Genes., XV 16.
1178. Genes., XIV 14.

mië geworven vrouwen. Zij allen gevoelden zich vreemdeling.[1179] Jakob, ,,bedorven Syriër'',[1180] had zich te Sukkoth een huis gebouwd,[1181] maar had dit weder verlaten om naar het zuiden te trekken. Hij bracht bij zijn immigratie in Egypte in het geheel zeventig personen met zich mede.[1182] Zijn nazaten kunnen op het ogenblik, waarop Mozes de uittocht organizeerde, in Palestina nauwelijks belangen hebben gehad. Zij wilden vooral uit Egypte weg. Wat zij nastreefden was eerherstel, een plaats onder de zon, desnoods – en voor de meesten zelfs bij voorkeur – in het land hunner herkomst.

Aanspraken werden eerst geconstrueerd door de geschiedschrijvers, eeuwen later. Zoals dezen dat het verbond[1183] en de verkiezing[1184] deden, projecteerden zij ook de belofte tot landname in de voorvaderlijke periode;[1185] zij zou door Jahwe reeds aan Abraham,[1186] Izak[1187] en Jakob,[1188] wier vreemdelingschap wordt geaccentueerd, zijn gedaan. In deze projectie speelt een sentiment mede, dat zich eerst na de verovering van Palestina openbaarde: de twijfel aan de duurzaamheid van het bezit des lands. De landelijke bevolking, ook al was zij ten dele uitgeroeid en onderworpen, capituleerde niet. ,,Abraham was een enig (man) en bezat dit land erfelijk, maar onzer zijn velen; het land is ons gegeven tot een erfelijke bezitting''.[1189] De woorden werden gesproken in de dagen, waarin de Joden reeds uit Palestina waren weggevoerd en in ballingschap in Babylonië vertoefden. Het volk Israël wees bij de Sinaï verbroedering met de Kanaänieten af. Het werd, eenmaal in hun midden gezeteld, tot een in zichzelf gekeerd volk, dat als vaderland slechts de belofte Gods erkende. Deze belofte behoort daarom niet alleen tot de Joodse geschiedenis, maar ook tot de Joodse theologie. Zij is in de tekst van Deuteronomium[1190] en de dusge-

1179. Genes., XVII 8, XXVIII 4, XXXVI 7, XXXVII 1, XLVII 9; Exod., VI 4 (3); Ezech., XX 38; Ps., CXIX 54; en elders. Vgl. Jerem., XXXV 7.
1180. Deut., XXVI 5. Versta: ,,rondtrekkende Aramaeër''.
1181. Genes., XXXIII 17.
1182. Genes., XLVI 27. Vgl. ibid., XXXIV 30.
1183. Zie noot 863–866.
1184. Zie noot 1160–1161.
1185. Exod., XIII 5, 11; Numer., XIV 23; Deut., I 35, VI 3, 18, 23, VII 13, VIII 1, IX 5, X 11, XI 9, 21, XIX 8, XXVI 3, 15, XXVII 3, XXVIII 11, XXX 20, XXXI 7, 20, 21; Joz., I 6, V 6, XXI 41 (43), 42 (44); Richt., II 1; Jerem., III 18, VII 7, XXX 3, XXXII 22; Ezech., XX 42, XXXVI 28, XLVII 14; Nehemj., IX 23, 24, 36.
1186. Genes., XII 7, XIII 15, 17, XV 7, 18, XVII 8, XXIV 7, XXVIII 4, XXXV 12, L 24; Exod., VI 4 (3), 8 (7), XXXII 13, XXXIII 1; Numer., XXXII 11; Deut., I 8, VI 10, IX 5, XXX 20, XXXIV 4; Ps., CV 9; Nehemj., IX 8; I Chron., XVI 16.
1187. Genes., XXVI 3, 4, XXXV 12, L 24; Exod., VI 4 (3), 8 (7), XXXII 13, XXXIII 1; Numer., XXXII 11; Deut., I 8, VI 10, IX 5, XXX 20, XXXIV 4; Ps., CV 9; I Chron., XVI 16.
1188. Genes., XXVIII 4, 13, XXXV 12, XLVIII 4, L 24; Exod., VI 4 (3), 8 (7), XXXII 13, XXXIII 1; Numer., XXXII 11; Deut., I 8, VI 10, IX 5, XXX 20, XXXIV 4; Ezech., XXXVII 25; Ps., CV 10; I Chron., XVI 17.
1189. Ezech., XXXIII 24, zie noot 113. Twijfel der Joden zelf: I Machab., I 11.
1190. Deut., I 8, 21, 25, II 12, 29, 31, III 2, 18, 20, 28, IV 1, 5, 14, 21, 22, 26, 38, V 28 (31), 30 (33), VI 1, VII 1, VIII 7, 10, IX 4, 5, 6, 23. 28, XI 8, 10, 11, 17, 29, 31, XII

naamde Priestercodex[1191] nagenoeg alomvertegenwoordig. Het Sinaïetische verbond was tweeledig van inhoud. Flavius Josephus legt het Mozes in de mond aan de vooravond van de verovering: ,,Van de twee goederen, die God besloten heeft U te schenken, vrijheid en bezit van een gebenedijd land, hebt gij het ene reeds van hem ontvangen en staat gij op het punt het andere te nemen''.[1192] Het beloofde land werd veroverd, maar ging ten gevolge van de scheuring des rijks voor de helft weder verloren. De bewoners van Jeruzalem beweerden, dat het hun alleen toebehoorde,[1193] ja zelfs, dat alleen Juda het beloofde land was.[1194]

Het huwelijk, op de Sinaï voorlopig gesloten, zou te Sichem zijn beslag krijgen. De bruid, die in de woestijn had ontbroken, was aldaar aanwezig. Zij was het zojuist veroverde land Palestina. De verbondssluiting te Sichem staat in de tekst scherper getypeerd dan enige andere, maar men zoekt ook in haar tevergeefs naar het huwelijk. De reden daarvan schijnt simpel: de bruid bestond na de scheuring des rijks, toen de geschiedschrijvers hun werk aanvingen, niet langer. Van deze omstandigheid afgezien, hadden de laatsten voor het huwelijk ook geen belangstelling meer; de theologen hunner dagen waren bezig zich van het leerstuk te ontdoen. Daartoe noopte, onder meer, de toepassing, die het vond, en bleef vinden, in het mensenoffer.[1195] De strijd tegen het mensenoffer was bij de Israëlieten gaande sedert Abraham, die zijn zoon Izak nog aan Jahwe had willen offeren.[1196] Maar zij was tot in de Hellenistische periode niet werkelijk beslecht.[1197] Hetzelfde was het geval in Egypte. De strijd tegen de zede werd aldaar aangebonden door koning Amosis;[1198] wij weten helaas niet welke, de eerste vorst der XVIIIde dynastie, lang voor Mozes, of de laatste vorst der XXVIste dynastie, langer nog na hem. En ook in dat land bleef het mensenoffer desondanks bestaan, zelfs tot in de middeleeuwen.[1199] Hoe de Israëlieten onmiddellijk na hun uittocht uit Egypte over deze zaak dachten, is voorwerp van gissing. Mozes kon zich bij de Sinaï, waar het land nog niet als bruid partij was, van een mensenoffer onthouden. David kon dat bij de stichting van

1, 10, 29, XV 4, 7, XVI 20, XVII 14, XVIII 9, XIX 1, 2, 3, 10, 14, XXIII 21 (20), XXV 19, XXVI 1, 2, 9, 15, XXVII 2, 3, XXVIII 8, XXIX 7 (8), XXX 5, 16, XXXI 23, XXXII 49, 52.

1191. Exod., VI 8 (7); Levit., XIV 34. XVIII 24, 25, 27, 28, XIX 23, XX 22, 24, XXIII 10, XXV 2, 38; Numer., XIII 2, XIV 30, 31, XV 2, 18, XVIII 20, XX 12, 24, XXVI 53, 55, XXVII 12, XXXIII 52, 53, 54, 55, XXXIV 2, 13, 17, 18, 29, XXXVI 2; Joz., XXIII 5, 16, XXIV 8, 13.

1192. Flav. Jos., Antiq., III 300.

1193. Ezech., XI 15.

1194. Jerem., III 18.

1195. Zie noot 372–387.

1196. Genes., XXII 1–18.

1197. Vgl. Apion Oas., fr. 4i (JACOBY); Lexic. Sud., sub voce *Δαμόκριτος*; De Brief van Aristeas, blz. 40–41, noot 265.

1198. Maneth., fr. 14 (JACOBY).

1199. Zie noot 386.

zijn hoofdstad, daar Jeruzalem als stad toen reeds bestond. Laat ons hopen, dat ook zij het zo gezien hebben! In ieder geval was het leerstuk na de vestiging des koninkrijks op zijn retour. Men bezat het land, het probleem had zich opgelost. In de verbondssluitingen, die nadien nog geschiedden, zal het huwelijk vanuit het ceremonieel zijn teruggedrongen in de begeleidende formules en daarin steeds geringer plaats hebben ingenomen. Mozes had het huwelijk van Jahwe met de Israëlieten in de barre nood van het ogenblik afgesloten. Het volk was vertwijfeld, met de dood bedreigd in Egypte, met de dood bedreigd in Palestina, ronddwalend in een woestijn, die het niet kon voeden, door de Bedoeïenen onophoudelijk belaagd, elkander wantrouwend en bovenal, zonder rechtspositie en zonder doel. Deze laatste gaf het Mozes; en hij gaf hen overeenkomstig de maatstaven der omringende volken, aan wie hij zijn eigen volk wenste te presenteren, aan wie dit zelf gepresenteerd wenste te worden. De theologen der koninklijke periode hadden het gemakkelijk. Zij hadden kritiek op Mozes' opvatting van het monotheïsme, zij veroordeelden de door hem ontworpen staatsrechtelijke constructie en deden haar uit de overlevering verdwijnen. Maar het volk vergat niet. De laatste herinneringen aan het huwelijk zijn vastgelegd in de profetische geschriften.[1200] Zij werden daarin gespaard; alleen daarom, dat in de periode, waarin het huwelijk door de theologen aangepakt werd, de profeten tot het volk werden gerekend en aan hun geschriften geen autoriteit werd toegekend.

Door de uitstoting van het huwelijk als leerstuk van polytheïsme verloor de term ברית, ,,verbond'', de betrekking met zijn context. Wat van zijn inhoud overbleef, was die van het juridische contract. Van dit ogenblik af vervluchtigt zich het verbond in de overlevering. Aanstotelijk vooral was de gelijkberechtigdheid van God en mens, die het in zijn engere betekenis impliceerde. Men poogde hierin te voorzien door het verbond niet door God zelf, maar in diens opdracht door Mozes met het volk te doen sluiten,[1201] en door het werkwoord כרת, ,,snijden'', waarmede de verbondssluiting werd aangeduid, door andere te vervangen, die het initiatief geheel aan God toeschoven. Derzulke zijn: הקים, ,,oprichten'',[1202] oorspronkelijk term voor het ,,naleven''[1203] van het verbond, שים, ,,zetten'',[1204] en scherper, נתן, ,,geven'',[1205] en zelfs צוה, ,,bevelen''.[1206] Zij alle hebben Jahwe als onderwerp en het ברית, welks betekenis hiermede tot die van ,,schenking'' of ,,wilsbe-

1200. Een stille getuige uit deze eeuwen is het Hooglied. Dit was een profane huwelijkszang, die men in de canon opgenomen wenste te zien en over de weg der allegorie op de band, die Jahwe met het volk Israël verbond, betrok. Vgl. Midr. Hoogl. Rabb., IV 10,1, 12,2; Midr. Pesīqt. de Rab Kahan., XXII 5, suppl., VI 5 (BRAUDE-KAPSTEIN).
1201. Deut., XXVIII 69 (XXIX 1).
1202. Genes., VI 18, IX 9, 11, 17, XVII 7, 19, 21; Exod., VI 4; Ezech., XVI 60, 62; Doc. Zadoc., III 13 (LOHSE).
1203. Levit., XXVI 9; Deut., VIII 18; II Kon., XXIII 3; Jerem., XXXIV 18.
1204. II Sam., XXIII 5.
1205. Genes., IX 12, XVII 2; Numer., XXV 12.
1206. Deut., IV 13; Joz., VII 11, XXIII 16; Jerem., XI 3-4, 8; Ps., CV 8, CXI 9; I Chron., XVI 15.

schikking'' is herleid, als voorwerp. De inbreng des volks is nog slechts de תשובה of ,,inkeer'';[1207] het heeft tot taak de goddelijke beschikking uit te voeren.[1208]

De verdere ontwikkeling verloopt in twee richtingen. Abstract opgevat, wordt het ברית tot eeuwig verbond;[1209] verbond, dat tot in eeuwigheid van kracht blijft, eschatologisch karakter heeft en als zodanig toekomstverwachting is,[1210] maar verbond, dat reeds onder de levenden is gerealizeerd en in dat aspect samenvalt met het in de stad Jeruzalem gezetelde en daaromheen uitgebreide rijk Gods op aarde.[1211] Concreet, althans minder abstract opgevat, wordt ברית tot term voor de Pentateuch, het boek des verbonds, Jahwe's gecodificeerde wilsbeschikking;[1212] dit echter eerst bij de Rabbijnen. De Joodse koningen hadden zich op hun wijze van het ברית meester gemaakt. Telkenmale, wanneer zij voor de noodzaak van hervorming stonden, deden zij het verbond vernieuwen. Men beluistere Hizkia: ,,Het is in mijn hart een verbond te maken met Jahwe, de god Israëls, opdat de hitte zijns toorns van ons afkere''.[1213] Hij had de cultus der Assyrische en der Syrische goden, door zijn vader Achaz om reden van staatsveiligheid in Jeruzalem toegelaten, op te ruimen. Zijn achterkleinzoon Josia ,,maakte een verbond voor Jahwe's aangezicht, om Jahwe na te wandelen, enz''.[1214] De koning, niet Jahwe besluit tot het verbond, het volk heeft het recht van acclamatie. Zijn de partijen het onderling eens, de hervorming wordt doorgevoerd. Aan het einde dezer gehele ontwikkelingsgang had het woord ברית zovele en zo uiteenlopende betekenissen verkregen, dat het zijn bruikbaarheid verloren had. De Rabbijnen beschouwen, ondanks hun eerbied voor de tekst, de op de Sinaï aangegane verbintenis niet langer als verbond. Behalve in citaten wordt de term ברית in hun geschriften nog slechts gebezigd voor het verbond, door God met Abram gesloten.[1215] Op grond daarvan zijn voor hen de kinderen Israëls בני־ברית, ,, zonen des verbonds''.[1216] Hetgeen zeggen wil: besnedenen.[1217]

Het hiaat, door de wegval van het huwelijk ontstaan, moest worden opgevuld. Dat geschiedde bij middel van de Tien Geboden. De tekst dezer is overgeleverd in twee redacties, beide in het boek Exodus;[1218] de eerste met

1207. Doc. Zadoc., XV 9, XIX 16 (LOHSE).
1208. Deut., IV 13; Jerem., XI 6, 8; enz.
1209. Zie noot 871–873.
1210. Jerem., XXXI 30–33 (31–34; Hebr., VIII 8–12, X 16–17); Ezech., XXXVII 26–28; Paul., Epist. ad Rom., XI 27. Godsvrede: Ezech., XXXIV 25–30, XXXVII 26–28; Hoz., II 20 (17); Job, V 23.
1211. Heilig verbond: Dan., XI 28, 30. Vgl. Jud., IX 13; Ev. Luc., I 72.
1212. Zie noot 886.
1213. II Chron., XXIX 10.
1214. II Kon., XXIII 3. Vgl. II Chron., XV 12.
1215. Zie noot 863, 870.
1216. Mišn., Bāb. Qamm., I 2, 3. Vgl. Ps. Salom., XVII 15; Handel., III 25.
1217. Zie noot 885.
1218. Exod., XX 2–17, XXXIV 10–26.

enige aanpassingen overgenomen in het boek Deuteronomium.[1219] De opbouw van de tekst is pyramidaal, de inhoud is in tienen gedeeld, naar het getal der volmaaktheid.[1220] De eerste en meer bekende redactie begint met de woorden: אנכי יהוה אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים,[1221] ,,Ik ben Jahwe, Uw god, die U uit Egypteland, uit het diensthuis, uitgeleid heb''. De pyramide staat getrokken vanuit haar top, de essentie: אנכי, ,,ik'', God.[1222] Aan deze worden twee statische qualificaties toegevoegd: יהוה, ,,Jahwe'', als eigennaam, en אלהיך, ,,Uw god'', als functie. Met de woorden: ,,die U uit Egypteland, uit het diensthuis, uitgeleid heb'', gaat de top over in de materiële basis, de afgoden. Het zijn niet dezen, de goden der veldtekenen,[1223] die de Israëlieten tot hiertoe hebben geleid, Jahwe alleen heeft dat gedaan. De basis wordt uitvoerig uitgezet. De vreemde goden mogen niet worden gediend, een godenbeeld mag niet worden vervaardigd, Jahwe's naam niet nodeloos worden gebezigd.[1224] De theologie, in deze regels afgedaan, vormt nu op haar beurt de essentie der onderliggende wetgeving. Deze begint met een herhaling van de enige wet, die voorafgaande aan dit ogenblik reeds uitgevaardigd was, het gebod tot Sabbatsrust,[1225] en besluit met een gebod en een aantal verboden van ethische aard: ,,Gij zult niet, enz''.[1226] De tweede redactie volgt hetzelfde schema, maar vult het anders in. Ook zij begint met het woord אנכי, ,,ik'', echter voorafgegaan door de interjectie הנה, ,,zie'', en breidt dit uit met twee, ditmaal dynamische qualificaties: Jahwe sluit nu een verbond en zal later wonderen verrichten.[1227] De vreemde goden zijn in hun verwerpelijkheid vervangen door de volken, die hen aanbidden; vooral de strijd tegen deze laatste te voeren draagt het accent.[1228] Deze tekst besluit met een korte wetgeving, schets, als het ware, van het verbondsboek der eerste redactie.[1229] De Tien Geboden vormen de codificatie van het monotheïsme in reincultuur. Hun inhoud is mogelijkerwijze van hoge ouderdom: de ethische verboden hadden aan de Negatieve Belijdenis van Dodenboek, hoofdstuk CXXV, ontleend kunnen zijn,[1230] het verbod van beeldendienst sluit regelrecht aan op de beeldenstorm der Israëlieten in Egypte, voor de uittocht.[1231] Evenwel, is het zo,

1219. Deut., V 6–18 (6–21).
1220. Exod., XXXIV 28; Deut., IV 13, X 4. Vgl. Phil. Jud., De Congress., 88; Idem, De Decal., 20–28; Clem. Alex., Paedag., III 12, 89, 1; Idem, Strom., VI 16, 133,1, 145,7; Hippolyt., Refut., VI 24,2, 29,7–8, VIII 14, 4–5; enz.
1221. Exod., XX 2; Deut., V 6.
1222. Zie noot 1243.
1223. Zie noot 900.
1224. Exod., XX 3–7; Deut., V 7–11.
1225. Exod., XX 8–11; Deut., V 12–15.
1226. Exod., XX 12–17; Deut., V 16–18 (16–21).
1227. Exod., XXXIV 10.
1228. Exod., XXXIV 11–17.
1229. Zie noot 914, 915.
1230. CH. MAYSTRE, Les Déclarations d'Innocence (Livre des Morts, Chapitre 125), Caïro, 1937.
1231. Zie noot 211, 212.

als op deze bladzijden wordt verondersteld, dat de huwelijkssluiting de centrale handeling van het Sinaïetische verbond vormde, de tekst der Tien Geboden moet aan die der begeleidende verdragen ontnomen zijn. De overlevering is door de geschiedschrijvers bovendien gemanipuleerd. De als deus ex machina in bliksem en donder optredende Jahwe, de categorische imperatief, het sidderende volk, dat alles lijkt theater. Het verslag der verbondssluiting te Sichem, waarin werkelijk onderhandeld wordt, maakt de indruk van groter waarachtigheid. Philo is over de Tien Geboden lyrisch,[1232] Flavius Josephus geheimzinnig en kort.[1233]

De vertaling van het woord ברית in het Grieks is voor de commissie der Septuaginta te Alexandrië een even verantwoordelijke als zware taak geweest. De Griekse termen voor het verbond, *συναλλαγή, συνάλλαγμα, συνθήκη, συγγραφή,* waren onaanvaardbaar vanwege het voorvoegsel *συν-*, dat op samenwerking, op wederkerigheid duidt; de eerste beide hunner ook vanwege de samenstelling met het werkwoord *ἀλλάττειν*, ,,uitwisselen'', met hetzelfde bezwaar. De tekst van het ברית op de Sinaï was door Jahwe met de mond uitgesproken;[1234] onaanvaardbaar dus de vertaling *συγγραφή*. Men koos tenslotte voor *διαθήκη*, ,,beschikking''.[1235] Het woord *τιθέναι* beantwoordt aan het werkwoord שים, waarmede de sluiting des verbonds reeds vroeger betiteld was.[1236] De keuze viel vermoedelijk bij compromis, want in betekenis dekken de termen ברית en *διαθήκη* elkander slechts ten dele. Onder *διαθήκη* werd niet slechts de beschikking, maar ook en vooral de laatste beschikking, het testament, verstaan. Het verbond, ברית, wijst op de toekomst, het testament, *διαθήκη*, wijst op het verleden. De vertalers zijn hun keuze echter getrouw gebleven. De canon was lang voor hun tijd afgesloten; de dagen, waarin Jahwe zich persoonlijk tot de Israëlieten richtte, waren voorgoed voorbij. Van de 285 gevallen, waarin het woord ברית in de Hebreeuwse tekst wordt gebezigd, worden ongeveer 267, meer dan negentig procent, in de Griekse met *διαθήκη* wedergegeven. De latere vertalers, Aquila en Symmachus, hebben zich door deze getallen niet laten overtuigen. Zij vertalen het woord ברית met *συνθήκη*, naar de letter. Theodotion schijnt meer door de Septuaginta beïnvloed te zijn.[1237] Vast in de letterlijke opvat-

1232. Phil. Jud., De Decal., 1–178.
1233. Flav. Jos., Antiq., III 90–92.
1234. Zie noot 837.
1235. Zo slechts Dinarch., Or., I 9. Onder invloed der Septuaginta voor het profane verbond: I Machab., I 11, XI 9.
1236. Zie noot 1204.
1237. Hieron., Comment. in Hierem., II 98: *notandum est autem quod verbum berith Aquila et Symmachus semper pactum, LXX et Theodotio testamentum interpretati sint.* Gerekend naar het aantal der in de bewaarde fragmenten gebezigde gevallen, verhoudt zich het gebruik van *διαθήκη* tot dat van *συνθήκη* bij Aquila als 3 : 26, bij Symmachus als 7 : 24, en bij Theodotion als 11 : 4. Vgl. J. Reider en N. Turner, An Index to Aquila, Leiden, 1966, blz. 54, 229; E. Kutsch, Kerygma und Dogma, deel XIV, Göttingen, 1968, blz. 170–171, noten 46–50.

ting staat dan weder Hiëronymus, die doorgaans spreekt van *foedus* of *pactum*.[1238]

Philo volgt als Alexandrijn de Septuaginta. Zijn getuigenis is vooral belangrijk door de uitvoerigheid, waarmede hij zich over de betekenis van de term *διαθήκη* uitlaat: *διαθήκη δ' ἐστὶ θεοῦ συμβολικῶς αἱ χάριτες αὐτοῦ,*[1239] ,,onder de *διαθήκη* Gods worden symbolisch diens genadegaven verstaan''; *καὶ λόγων καὶ διαθήκης θεοῦ φύλαξ ὁ ἀστεῖός ἐστιν,*[1240] ,,de beschaafde mens is hoeder van zowel de woorden als de *διαθήκη* Gods''; *τῷ δὲ ᾑρημένῳ ζῆν τὸν τρόπον τοῦτον καὶ κλῆρον κατὰ διαθήκας ἀπολείψειν ὁμολογεῖ τὸν ἁρμόζοντα δοῦναι μὲν θεῷ λαβεῖν δὲ σοφῷ,*[1241] ,,aan hem, die op deze (onschuldige) wijze verkiest te leven, belooft (God) overeenkomstig de *διαθήκαι* een erfdeel te zullen nalaten, passend aan God om te schenken, aan de wijze om te aanvaarden'', *διαθῆκαι δὲ ἐπ' ὠφελείᾳ γράφονται τῶν δορεᾶς ἀξίων, ὥστε σύμβολον εἶναι διαθήκην χάριτος ἣν μέσην ἔθηκεν ὁ θεὸς ἑαυτοῦ τε ὀρέγοντος καὶ ἀνθρώπου λαμβάνοντος,*[1242] ,,*διαθήκαι* worden geschreven ten bate hunner, die een geschenk waardig zijn, zodat de *διαθήκη* symbool is der genadegave, die God geplaatst heeft in het midden tussen hemzelf, die (haar) uitreikt, en de mens, die (haar) ontvangt''; *εἴδη μὲν διαθήκης ἐστὶ πάμπολλα χάριτας καὶ δωρεὰς τοῖς ἀξίοις ἀπονέμοντα τὸ δ' ἀνώτατον γένος διαθηκῶν ἀὐτὸς ἐγώ εἰμι,*[1243] ,,er zijn zeer vele soorten van *διαθήκη,* die genadegaven toekennen en geschenken aan hen, die deze (laatste) waardig zijn; maar de hoogste vorm van *διαθήκη* is toch: ,,Ikzelf ben!''''; *τὴν πλήρη χαρίτων διαθήκην ἑαυτοῦ—νόμος δ'ἐστὶ καὶ λόγος τῶν ὄντων ὁ πρεσβύτατος—ὡς ἂν ἐπὶ βάσεως τῆς τοῦ δικαίου ψυχῆς ἄγαλμα θεοειδὲς ἱδρύσεσθαι παγίως φησίν,*[1244] God ,,zegt, dat hij zijn *διαθήκη,* vol van genadegaven, dewelke de oudste wet, het (oudste scheppings)woord der dingen is, op de ziel des rechtvaardigen als basis, bij wijze van goddelijk beeld stevig zal bevestigen''; *τὸ δίκαιον ἀδιαφορεῖ διαθήκης θεοῦ,*[1245] ,,de rechtvaardigheid is niets anders dan de *διαθήκη* Gods''. Flavius Josephus kent geen andere *διαθήκη* dan het profane testament.

Jezus vernieuwde het verbond aan het laatste avondmaal: ,,Dat is mijn bloed, het (bloed) des Nieuwen Testaments, hetwelk voor velen vergoten wordt''.[1246] Dit nieuwe verbond verdrong in de leer der Christenen het oude. De ravage in de woordbetekenis laat in de vertaling der Staten-Generaal haar sporen na; wat hier testament heet, heet daar verbond. ,,Er is geschreven, dat Abraham twee zonen had, één uit de dienstmaagd, en één uit de

1238. Vgl. Hieron., Hebr. Quaest. in Genes., XVII 3–5: *notandum quod ubicumque in Graeco testamentum legimus, ibi in Hebraeo sermone ait foedus sive pactum, id est berith.*
1239. Phil. Jud., De Sacrif., 57.
1240. Phil. Jud., Quod Deter., 68.
1241. Phil. Jud., De Mutat. Nom., 51.
1242. Phil. Jud., De Mutat. Nom., 52.
1243. Phil. Jud., De Mutat. Nom., 58. Zie noot 1222.
1244. Phil. Jud., De Somn., II 223.
1245. Phil. Jud., De Somn., II 224.
1246. Ev. Marc., XIV 24.

vrije. Maar gene, die uit de dienstmaagd was, is naar het vlees geboren geweest; doch deze, die uit de vrije was, door de beloftenis. Hetwelk dingen zijn, die andere beduiding hebben. Want deze zijn de twee verbonden (*διαθῆκαι*); het ene van de berg Sina, tot dienstbaarheid barende, hetwelk is Agar. Want dit Agar is Sina, een berg in Arabië, en komt overeen met Jeruzalem, dat nu is, en dienstbaar is met haar kinderen. Maar Jeruzalem, dat boven is, dat is vrij, hetwelk is ons aller moeder. Want er is geschreven: ,,Wees vrolijk, gij onvruchtbare, die niet baart! Breek uit en roep, gij, die geen barensnood hebt! Want de kinderen der eenzame zijn veel meer, dan dergene, die de man heeft''. Maar wij, broeders, zijn kinderen der belofte, als Izak was. Doch gelijkerwijs toen, die naar het vlees geboren was, vervolgende degene, die naar de geest (geboren was), alzo ook nu. Maar wat zegt de Schrift? ,,Werp de dienstmaagd uit en haar zoon; want de zoon der dienstmaagd zal geenszins erven met de zoon der vrije''.[1247] Als Jezus zegt: ,, een nieuw (verbond; *καινή*)'', zo heeft hij het eerste oud gemaakt, Dat nu oud gemaakt is en verouderd, is nabij de verdwijning''.[1248] Het eerste verbond ,,had rechten van de (gods)dienst en het wereldlijke heiligdom''.[1249] Maar Christus is verschenen als ,,middelaar des Nieuwen Testament (*διαθήκη καινή*), opdat, de dood (daartussen) gekomen zijnde tot verzoening der overtredingen, die onder het eerste Testament (*πρώτη διαθήκη*) waren, degenen, die geroepen zijn, de beloftenis der eeuwige erve ontvangen zouden. Want waar een testament is, daar is het noodzaak, dat de dood des testamentmakers (tussen)kome. Want een testament is vast in de doden, dewijl het nog geen kracht heeft, wanneer de testamentmaker leeft''.[1250] Oude en Nieuwe Testament, de termen zijn na Jezus stereotyp en gaan als zodanig in het moderne spraakgebruik over.

In de Rabbinale letterkunde behoort de strijd over het ברית tot het verleden. Een enkele nuance van het huwelijksverbond is getrouwelijk in haar bewaard. Jahwe bood volgens de Rabbijnen op de Sinaï de volken der wereld de Wet, de tekst van de Pentateuch, aan, maar slechts het volk Israël aanvaardde haar.[1251] Bij de huwelijkssluiting neemt niet slechts de man de vrouw, maar ook omgekeerd de vrouw de man. Zelfstandig handelen kon de antieke vrouw in het algemeen niet. Op dat voor haar zo beslissende ogenblik echter liet men het haar doen.[1252] Israël koos zich bij de Sinaï Jahwe tot god,[1253] dwz. tot echtgenoot. Het feit der keuze prentte zich in het geheugen

1247. Paul., Epist., ad Galat., IV 22–31.
1248. Hebr., VIII 13.
1249. Hebr., IX 1.
1250. Hebr., IX 15–17.
1251. Talm. Babl., ᶜAb. Zār., 2b; Midr. Exod., Rabb., V 9, XVII 2, XXVII 9, XLII 1; Midr. Klaagl. Rabb., III 1, 1; Midr. Mekīlt., in Exod., XIX 2, XX 2; Midr. Sifr. in Deut., XXXIII 2, § 343; Midr. Tanḥūm., Wezōt hab-Berākā, 3 (BUBER); Midr. Pesīqt. Rabb., XXI 2–3, XXX 4; Pirq. Rabb. Eliez., 41.
1252. Zie noot 641, 642, 650.
1253. Zie noot 842.

des volks in; het was zijn eerste souvereine daad na de jaren der vernedering geweest en had het de morele kracht verleend, waarmede het zijn strijd om het bestaan sedertdien zou strijden. De huwelijkssluiting op de Sinaï wordt door de Rabbijnen textueel vermeld in passages, welker band met het verleden minder zeker is. De eerste stenen tafelen waren door Jahwe eigenhandig vervaardigd en beschreven,[1254] maar door Mozes ten overstaan van het afvallige volk rond het gouden kalf gebroken.[1255] Jahwe beval Mozes twee nieuwe te vervaardigen en te beschrijven:[1256] ,,Het is te vergelijken met een koning van vlees en bloed, die een vrouw gehuwd heeft en de schrijver, de inkt, de pen, het schrijfblad en de getuigen aanbrengt. Misdraagt zij zich, zij moet zelf dat alles aanbrengen. Het is voldoende voor haar, indien de koning haar de erkenningsoorkonde ondertekent''.[1257] Rabbi Juda, in commentaar op de woorden: ,,Jahwe is van Sinaï gekomen'',[1258] zeide: ,,om Israël te aanvaarden zo, als een bruidegom uitgaat de bruid tegemoet''.[1259] Elders pogen de Rabbijnen het huwelijk op de tekst zelf te enten. De woorden: ,,Ook zeide Jahwe tot Mozes: ,,Ga tot het volk en heilig (קדש) hen heden en morgen'''',[1260] zouden volgens hen vertaald moeten worden als: ,,Ook zeide Jahwe tot Mozes: ,,Ga tot het volk en verloof (קדש) hen heden en morgen'''',[1261] De woorden: ,,En het geschiedde ten dage, als Mozes geëindigd had (כלות) de tabernakel op te richten'',[1262] duiden volgens Rabbi Levi op de dag, waarop de bruid (כלה) het bruidsvertrek betrad.[1263] De Rabbijnen hebben zekerlijk nog van het huwelijk op de Sinaï geweten, maar laten dat in deze passages, die in beeldspraak gesteld zijn, niet werkelijk blijken. De koning, die deze of gene handeling verricht, het huwelijk, waarin dit of dat voorval plaats grijpt, het zijn de gewone beelden, waarvan zij zich bedienen om de bedoeling van de tekst te verduidelijken. Opvallenderwijze ook doen zij nergens een beroep op de toch positieve uitspraken der profeten.

Zoveel ware over de oorsprong van het Oude Verbond te zeggen. De projectie der profetische passages op de tekst van de Pentateuch levert datgene op, wat op de voorgaande bladzijden is uiteengezet. De identiteit van het Sinaïetische verbond met het huwelijksverbond is daarmede niet bewezen. Zij is hypothese en zal, wat ook van de bronnensplitsing geldt, nooit meer zijn dan dat.

1254. Exod., XXIV 12, XXXI 18, XXXII 16; vgl. XXXIV 28.
1255. Exod., XXXII 19.
1256. Exod., XXXIV 1, 4, 27, vgl. 28.
1257. Tōs., Bāb. Qamm., VII 4. Zo ook: Midr. Exod. Rabb., XLVII 2; Midr. Deut. Rabb., III 17.
1258. Deut., XXXIII 2.
1259. Midr. Mekīlt., in Exod., XIX 17; vgl. Pirq. Rabb. Eliez., 41.
1260. Exod., XIX 10.
1261. Midr. Deut. Rabb., III 12.
1262. Numer., VII 1.
1263. Midr. Pesīqt. Rabb., V 5.

BIJLAGE

HET BOUWOFFER. – Over dit offer is iets meer te zeggen dan hierboven, op de bladzijden 47–49 en 66–70, is gezegd.[1264]

Het offer der stedelijke maagd symbolizeerde het huwelijk van hemel en aarde. De maagd symbolizeerde de aarde; de koning, stichter der stad, derhalve de hemel, de Zonnegod. De symboliek houdt in, dat hij de maagd huwde, waarschijnlijk ook bevruchtte, alvorens haar te doen slachten.

Een enkel bouwoffer staat beschreven in de tekst van het Oude Testament. Het had een geheel ander verloop. Na de verwoesting der stad Jericho, bij de intocht der Israëlieten in het beloofde land, zeide Jozua: ,,Vervloekt zij die man voor het aangezicht van Jahwe, die zich opmaken en deze stad Jericho bouwen zal. Dat hij ze grondveste op zijn eerstgeboren zoon, en haar poorten stelle op zijn jongste zoon!''[1265] Vele eeuwen later werd onder de regering van koning Achab de door de Israëlieten uitgeroeide cultus van de god Baäl in ere hersteld. ,,In zijn dagen bouwde Hiël, de Betheliet, Jericho. Op Abiram, zijn eerstgeboren zoon, heeft hij haar gegrondvest, en op Segub, zijn jongste (zoon), heeft hij haar poorten gesteld; naar het woord van Jahwe, dat hij door de dienst van Jozua, de zoon van Nun, gesproken had''.[1266]

Toen in de voortijd de voorouders der Tyriërs,[1267] aan de aarde spontaan ontsproten[1268] en op dat ogenblik nog op het vasteland van Phoenicië woonachtig, zich op het midden des daags te slapen legden,[1269] openbaarde zich aan hen de god Heracles of Melqart, de Zonnegod, die hun beval een schip te bouwen en daarmede in zee te steken. Aldaar zouden zij op twee drijvende[1270] rotsen stoten, *Ἀμβροσίαι*[1271] genaamd. Zij zouden op een harer

1264. Inleiding tot het bouwoffer: P. SARTORI, Zeitschrift für Ethnologie, deel XXX, Berlijn, 1898, blz. 1–54.
1265. Joz., VI 26.
1266. I Kon., XVI 34.
1267. Het volgende naar Nonn., Dionys., XL 428–534.
1268. Zie noot 394.
1269. Vgl. Sphinxstèle (ed. A. ERMAN), 8–13.
1270. De Geboorte van Horus, blz. 389, noot 4095–4124.
1271. Ibid., blz. 216, noot 1884. De naam Tyrus, צר, betekent ,,rots''.

een vurige[1272] olijfboom aantreffen, op welks top een adelaar zijn nest[1273] had gebouwd, terwijl een slang zich om zijn stam kronkelde.[1274] Zij moesten deze vogel offeren ter ere van de zeegod Poseidon en zijn bloed op de drijvende rotsen sprengen,[1275] die daarop tot stilstand zouden komen. Op haar moesten zij een stad stichten. Uit de droom ontwaakt, zagen zij in zee een nautilus, koppotig weekdier,[1276] voorbij zeilen en begrepen daardoor, hoe zij het schip moesten construeren. Zulks gedaan hebbend, voeren zij uit met vier ankerstenen aan boord. Toen zij bij de rotsen aankwamen, wachtte de adelaar hen daar reeds op en bood zich hun uit vrije wil ter slachting aan.[1277] Zij slachtten hem ter ere van de hemelgod Zeus en van de zeegod Poseidon. Het godgevallige[1278] bloed stroomde neder, de rotsen dreven niet langer rond, maar wortelden zich[1279] en de stad Tyrus was klaar om gebouwd te worden.

De beschrijving munt uit door de aandacht aan het godsdienst-historische detail besteed; wij zijn het van de auteur, Nonnus van Panopolis, niet anders gewend. De symbolen dekken alle metafysische inhoud. Het schip, op de nautilus gecopieerd, is eigenlijk de dobberende aardschijf.[1280] De lichtende olijfboom is de wereldboom[1281] en tevens de stralingskegel van de zon.[1282] De adelaar is de Phoenix of zonnevogel,[1283] zijn nest het zenith;[1284] de om de stam geslagen slang de zonnebaan.[1285] De ankerstenen zijn de vier pijlers, die de als eiland tot stilstand komende rotsen dragen zullen.[1286] Het offer aan Zeus en Poseidon is het offer der huwelijkssluiting.[1287] Maar de offermaterie, de adelaar, is de zon en in het systeem van het bouwoffer derhalve de stichter der stad zelf, de koning, en niet diens gemalin.

De vignette wedergegeven in afb. 9 is ontnomen aan de wandschilderingen in het graf van Ramses VI te Luxor.[1288] Zij staat daar ingeklemd tussen

1272. Niet-brandend vuur, zie noot 37.
1273. Tekst: *φιάλη*, dwz. ,,bron''. De zon, een bron: De Geboorte van Horus, blz. 212, regel 20. Vgl. ibid., blz. 114, noot 954, blz. 116, noot 974, en noot 742, hierboven.
1274. Ibid., blz. 383, noot 3946, 3950, blz. 384, noot 3957, 3966.
1275. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 142–144, noot 971–991.
1276. Aristot., Hist. Anim., 525a, 622b; Idem, fr. 335 (ROSE); Callim., Epigr., 5 (PFEIFFER); Antig. Caryst., Hist. Mirab., LI; Oppian., Hal., I 338–359; Aelian., De Nat. Anim., IX 34, vgl. XV 12; Plin., Nat. Hist., IX 88, 94, 103.
1277. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 135, noot 870–876.
1278. Tekst: *θέσκελος*.
1279. Tekst, 497–498: *ἀκινήτοις δὲ θεμέθλοις αὐτομάτη ζωσθεῖσα συνάπτεται ἄζυγι πέτρῃ.*
1280. De Geboorte van Horus, blz. 389, noot 4125–4128.
1281. Ibid., blz. 381–385, § 84.
1282. Ibid., blz. 212, noot 1781–1796.
1283. Ibid., blz. 355, noot 3451.
1284. Ibid., blz. 355, noot 3444–3451; met afb. 53 op blz. 381.
1285. Behalve cit. 1299: Horapoll., Hierogl., I 2; Pistis Sophia, 126 (vgl. Amduat, 857–869); De Geboorte van Horus, blz. 424, afb. 61, blz. 426–429, § 93.
1286. Ibid., blz. 405, noot 4424.
1287. Zie noot 632.
1288. De Geboorte van Horus, blz. 239, afb. 31; vgl. blz. 238, noot 2348–2352.

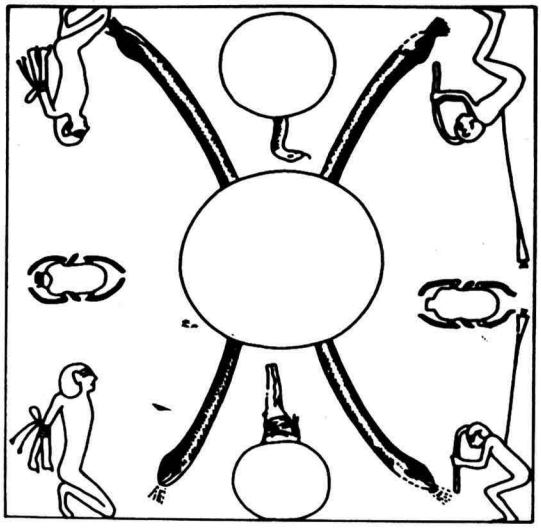

Afb. 9. De vier cosmische rivieren

de beide randen van het wereldgebergte, ⌓, en stelt dus de oppervlakte der aarde voor. De grote schijf in het midden is de aardschijf zelf of haar middelpunt. Uit haar komen vier slangen voort, gericht naar de halve richtingen ZO, ZW, NW en NO. De slang is gebruikelijk symbool van de rivier,[1289] zodat de vignette de hierboven besproken leer betreffende de vier vanuit het middelpunt der aardschijf stromende rivieren[1290] in beeld wedergeeft. Rechts en links van de schijf een mestkever, die beide de zon en de baan der zon van oost naar west voorstellen. Boven de grote schijf een kleinere met de kop van een slang en onder haar een nog ietwat kleinere met de kop van een krokodil. De aan de kevers toegeschreven betekenis in aanmerking genomen, moeten zij de zon op het ogenblik van zomerzonnewende en van winterzonnewende voorstellen; de slang als uraeus aan het hoofd der wereld, de krokodil als personificatie van het water aan haar basis. Maar dat blijft voorlopig gissing. In de vier hoeken der vignette zijn vier krijgsgevangenen afgebeeld, de beide links met de armen geboeid en op de rug geslagen, de beide rechts met een pijl in de rug nedergeschoten.

Het vierkant, waardoor de vignette wordt omsloten, kan als blote omlijsting zijn bedoeld; hetgeen het feit niet wegneemt, dat zowel de schijf als de tegel symbool der aardoppervlakte waren en in deze betekenis identiek en onderling verwisselbaar.[1291] De vier hoeken der aarde worden in de vignette door de vier verslagen vijanden gepersonifieerd. Dit moet op het bouwoffer betrokken worden; hetwelk in de fundering onder de vier hoeken van het sacrale bouwwerk placht te worden opgedragen. De vignette heeft cosmische

1289. De Geboorte van Horus, blz. 113, noot 940–943.
1290. Zie noot 251.
1291. Zie noot 243.

dimensie, stelt niet een gebouw, maar de gehele aarde voor. De vijanden kunnen daarom niet individuele personen zijn, maar moeten volken vertegenwoordigen. Zij zijn ,,de volken, die in de vier hoeken der aarde zijn, de Gog en de Magog'',[1292] die volgens de profeet Ezechiël aan het einde der dagen gezamenlijk tegen het land Israël zullen optrekken, maar door Jahwe eigenhandig verslagen zullen worden.[1293] Die volken waren in enger opvatting de vier volken, die naar de antieke leer rondom het centrale volk waren gegroepeerd:[1294] gijzelaars van dit laatste, die onder de grond thuishoorden en niet erboven.[1295]

De tempel was sacraal bouwwerk bij uitstek en werd in Egypte boven bouwoffers opgetrokken. Aelianus: ,,In de tempels richtte men, naar de Egyptenaren mededelen, onder ieder der hoeken ruimten en gewelven in in de vorm van vertrekjes en bracht daarin slangen van het soort genaamd Thermoethis, vanuit openingen kalfsvet als voedsel toevoegend''.[1296] Epiphanius: ,,De antieken vertellen de mythe, dat vele slangen in een aarden vat gelegd werden en onder de fundamenten van de vier hoeken van iedere tempel der in Egypte behuisde afgodsbeelden werden geplaatst. Degene, die de andere in kracht bleek te overtreffen, viel deze aan en vrat haar op. Alleen achtergebleven en geen voedsel meer vindend, krulde zij zich om en vrat zichzelf ten dele op, beginnend bij de staart. Aldus bleef zij liggen, niet als volledig reptiel, doch als de helft daarvan''.[1297] Dezelfde: De ketterij gelijkt op ,,een vreselijk reptiel, dat tegen zichzelf woedt, zich vanaf de staart omkrult, zich opvreet en aldus zichzelf ten verderve voert. Men zegt namelijk, dat zulks destijds geschiedde met slangen, die in kruiken opgesloten waren. De een vrat de ander op en slechts de vraatzuchtigste en wreedste bleef in leven. Toen deze alleen was achtergebleven en door honger werd gekweld, verslond zij zichzelf, te beginnen met de staart. Zo wordt verhaald door enige natuuronderzoekers in het land Egypte''.[1298] Anonymus: ,,De Egyptenaren hadden een mystieke leer betreffende de duur der heiligdommen. Wilde men deze een langdurig bestaan verzekeren, men sloot zekere heilige slangen op in de ruimten der funderingen of onder ... het heiligdom, onder toevoeging van een grote hoeveelheid kalvermerg en vet. Dit verzekerde de tempel de eeuwige duur en verhinderde bevingen''.[1299] De slang,

1292. Openb., XX 8.
1293. Ezech., XXXVIII 1–23, XXXIX 1–29.
1294. Zie noot 506–508, 513.
1295. Vgl. Midr. Mekīlt., in Exod., XXI 30; Midr. Sifr., in Deut., XXXII 43, § 333; Targ. Jezaj., LIII 8. Onder water, Egyptenaren: Esna, inscr. 77,14, 199,27–28. Vis, symbool der potentie: De Geboorte van Horus, blz. 289–290, noot 3151–3161.
1296. Aelian., De Nat. Anim., X 31. Voor dit en de volgende citaten: B.H. STRICKER, De Grote Zeeslang, Leiden, 1953, blz. 12, noot 71–74.
1297. Epiphan., Panar., XXII 2, 2–3.
1298. Idem, ibid., XXX 26, 5–6.
1299. C.N. SATHAS, Bulletin de Correspondance Hellénique, deel I, Parijs, 1877, blz. 204–205, naar een brief van de Byzantijn Michaël Psellus. Bevingen: vgl. De Geboorte van Horus, blz. 396, noot 4255.

die de staart in de bek neemt, is de grote zeeslang, die als oceaan de aardschijf omringt.[1300] Dat de slang in haar doodstrijd deze houding aanneemt, is bijgeloof. Maar dit bijgeloof duidt erop, dat de slangen geacht werden niet slechts de vier hoeken, maar de gehele ommuring des tempels te dragen. Onder de muren van een klein heiligdom te ᶜAmara-West in Nubië werden kruiken, die skeletten van slangen bevatten, aangetroffen.[1301] Dit lijkt de opgaven der geciteerde auteurs te bevestigen.

Wij kunnen nu het een en ander bijeenleggen. Het bouwoffer werd opgedragen op het middelpunt,[1302] op de vier hoekpunten[1303] en op de rand[1304] der aardoppervlakte. Dat zijn punten en lijn, die vierkant en cirkel bepalen. Het middelpunt werd gesymbolizeerd door het hoofd, hoogste deel des mensen, op de hemel uitgezet beantwoordend aan het zenith.[1305] Het bouwoffer was derhalve betrokken op hemel en aarde, op de wereld in haar geheel, in haar gestalte van pyramide of kegel.[1306] De Egyptenaren zelf geven de betekenis aan, die zij aan het offer hechtten. De tempel was volgens hen microcosmos, stelde de wereld voor op verkleinde schaal. Daarom brachten zij in iedere tempel een tekst aan, waarin het voortbestaan van het gebouw gekoppeld werd aan het voortbestaan der wereld.[1307] Ziehier een uit vele: ,,Zo waar als de hemel vast staat op zijn pijlers, zo waar als de aarde rust op haar grondvesten, zo waar als zich de oostelijke en de westelijke bergketen[1308] op

1300. De Grote Zeeslang, passim.
1301. P.L. SHINNIE, The Journal of Egyptian Archaeology, deel XXXVII, Londen, 1951, blz. 10.
1302. Zie noot 582–625.
1303. Zie noot 1296, 1297.
1304. Zie noot 1297, 1298.
1305. De Geboorte van Horus, blz. 349, noot 3324.
1306. Ibid., blz. 210–215, § 48. Vgl. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 299, noot 1725, onder 4⁰ (op blz. 301).
1307. Oudh. Med., N. R., deel XXXI, Leiden, 1950, blz. 95–96, noot 592–603. Bij de bewijsplaatsen betreffende de cosmische eed, aldaar: – Egyptenaren: H. JUNKER, Das Götterdekret über das Abaton, Wenen, 1913, blz. 55; IDEM, Der Grosse Pylon des Tempels der Isis in Philä, Wenen, 1958, blz. 279–280; H. JUNKER en E. WINTER, Das Geburtshaus des Tempels der Isis in Philä, Wenen, 1965, blz. 242–243; A. GUTBUB, Textes Fondamentaux de la Théologie de Kom Ombo, Caïro, 1973, blz. 32–33, 37 (a), 511–515; Anon. Alchim., p. 30, 1–6 (BERTHELOT-RUELLE); Apul., Metam., II 28. Joden: Genes., XXIV 3; Deut., IV 26, XXX 19, XXXI 28; Jerem., XXXI 36 (37), XXXIII 20–21, 25–26; Ps., LXXII 5, 7, 17; I Hen., LXIX 13–25; Phil. Jud., De Vit. Mos., II 14; Idem, De Spec. Legib., II 5; Idem, In Flacc., 123; Idem, Quaest. in Genes., IV 87; Mišn., Šebūᶜ., IV 13. Christenen: Ev. Matth., V 34–35; Epist. Jacob., V 12. Phoeniciërs: Polyb., Hist., VII 9, 1–3. Hittieten: J.B. PRITCHARD, Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, New Jersey, 1950, blz. 205 (sub 18**). Grieken: Hom., Il., XIV 271–274, XV 36–38; Idem, Odyss., V 184–186; Idem, Hymn. III in Apoll., 84–86; Aeschyl., Prom. Vinct., 88–92; Nonn., Dionys., XVII 283–285, XLII 526–529. Indiërs: Mahābhārata, I 97, 16–18, II 68, 35, III 13,117, 75,7–9, 238,29–30, 262,36, 275,26–28, V 139, 55, V, Append. I, no. 12, 40–41; Bṛhaspatismṛti, VIII 6, 14.
1308. Van het wereldgebergte, ⌓.

haar plaats bevinden, zo waar als de noordenwind op zijn gestelde tijd uitgaat, zo waar staat deze tempel, bevestigd tot in eeuwigheid''.[1309] De tekst pleegt in een verticale kolom te zijn aangebracht, in hiëroglyfen groter van afmeting dan alle overige. Hij was in metafysische zin de draagzuil des tempels,[1310] de voornaamste der daarin vastgelegde teksten.

De ceremonie van het bouwoffer was onderdeel van het rituaal der architectonische grondvesting.[1311] Dit rituaal was op zijn beurt onderdeel der Hermetische openbaring; het was door de god Thot eigenhandig geschreven.[1312] De tekst staat wedergegeven op de wanden van de tempel van Horus, de Zonnegod, te Apollinopolis Magna, het huidige Adfoe, bouwwerk daterend uit de Graeco-Egyptische periode. De ceremonie heeft tot titel: ,,Tegels van goud en kostbaar gesteente aanbrengen bij de vier hoeken des tempels''.[1313] Deze tegels, ten getale van zeventien, staan op een begeleidende vignette afgebeeld.[1314] De koning, die de plechtigheid ten uitvoer brengt, richt zich tot de Zonnegod en verklaart de tegels bij de vier hoeken te hebben aangebracht, ten einde aan het werk te diens ere eeuwige duur te verlenen.[1315] De Zonnegod anwoordt, dat hij de koning een in alle opzichten volmaakt gebouw toezegt, en schenkt hem de beide cosmische bergketens, dwz. de wereld.[1316] Het getal zeventien der tegels is samengesteld uit een, zijnde de essentie, plus zestien, zijnde de materie,[1317] de vier aardse elementen kruislings op elkander inwerkend.[1318] Het cosmische huwelijk ligt in dit getal besloten: de man eenheid, de vrouw veelheid.[1319] In een vignette elders bedraagt het aantal der gebezigde tegels vier en twintig.[1320] Dat is het getal van de uren des daags, symbolisch dus voor de Zonnegod, de man. Aangeduid, althans duidelijk aangeduid, is het huwelijk hierin niet.

Door opgraving zijn in Egypte talloze bouwoffers aan het licht gebracht.[1321] De tegels of, wanneer van metaal, platen blijken van kleine afmetingen te zijn, veelal rechthoekig, ter lengte van hooguit twee

1309. Kom Ombo, inscr. 325 (DE MORGAN en ANDEREN).
1310. Werd het bouwoffer aan zijn voet opgedragen?
1311. Uitgave: P. MONTET, Kêmi, deel XVII, Parijs, 1964, blz. 74–100. Het bouwoffer op blz. 91–94, onder no. VII.
1312. DE ROCHEMONTEIX-CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, deel II, blz. 32, regel 9–10; deel III, blz. 114, regel 16; deel IV, blz. 352, regel 12; deel VI, blz. 168, regel 15.
1313. Ibid., deel II, blz. 32, regel 7. Vgl. Kom Ombo, inscr. 181, b (DE MORGAN en ANDEREN).
1314. DE ROCHEMONTEIX-CHASSINAT, Le Temple d'Edfou, deel XII, pl. 375. Vgl. ibid., deel VII, blz. 47, regel 4.
1315. Ibid., deel II, blz. 32, regel 8–10.
1316. Ibid., deel II, blz. 32, regel 11–15; deel VII, blz. 47, regel 12.
1317. Zie noot 249, 290, 504, 564.
1318. Camephis, blz. 59, noot 514.
1319. De Geboorte van Horus, blz. 492–493, noot 6120–6130.
1320. J. DÜMICHEN, Baugeschichte des Denderatempels und Beschreibung der Einzelnen Theile des Bauwerkes, Straatsburg, 1877, pl. LII.
1321. J.M. WEINSTEIN, Foundation Deposits in Ancient Egypt, University of Pennsylvania, 1973.

decimeter.[1322] Het materiaal, waarvan zij vervaardigd zijn, is van grote verscheidenheid: metaal, als goud, zilver, koper, ijzer of lood, steen, als edelsteen, halfedelsteen, natuursteen, handvormsteen, glas of leem.[1323] Die verscheidenheid is niet toevallig, zij is aan ieder bouwoffer eigen. Volgens de leer der Egyptenaren telt het mystieke lichaam van Osiris zes en dertig delen,[1324] waarvan twaalf, het een-derde gedeelte, vloeibaar en vier en twintig, het twee-derde gedeelte, vast.[1325] De vloeibare delen bestaan uit extracten van aromatische planten, de vaste uit goud en andere metalen en uit kostbare gesteenten, gezamenlijk verpoederd. Mogen wij afb. 5 op blz. 65 op het bouwoffer betrekken, dan werd dit aldus uitgevoerd, dat het hoofd in het midden van het in te wijden perceel, het lichaam op de vier hoeken daarvan werd bijgezet.[1326] De tegels van ,,goud en kostbaar gesteente'', waarvan het rituaal der architectonische grondvesting gewag maakt, stellen in dat geval het geofferde lichaam voor. Hoe de lichamelijke vloeistoffen vertegenwoordigd zijn, blijft in het ongewisse. De tegels plegen beschreven te zijn met de naam van de bouwmeester, de koning. De Ptolemaeën voegen aan hun eigen naam die hunner gemalin toe. Zij noemen ook de naam van de god, aan wie het gebouw heilig is, en vermelden nadrukkelijk, dat zij het zijn, die het gebouwd hebben.[1327] In dit late stadium is het bouwoffer geworden tot bouwoorkonde.

De bouwmeester zelf was bouwoffer van zijn gebouw; wie de genade Gods afsmeekte, bood daarbij het eigen leven ten offer aan. Maar de koning deed zich door een ander vervangen en daarmede zette de keten der substituties in. Zijn eerste substituut was zijn gemalin,[1328] gekozen met het oog op de ceremonie van het cosmische huwelijk; en ook deze laatste schoof haar lot aan een ander toe.[1329] Op haar volgde zijn zoon,[1330] terzake van substitutie gewoonlijk gekozen in tijd van oorlog, wanneer de bevolking haar zonen aan de koning moest afstaan en bereid was dat te doen, mits hij het zijnerzijds aan haar deed.[1331] De oudste zoon in het offer te Jericho kwam vermoedelijk in het midden der stad, de jongste aan de poorten te liggen. Op hem volgde de krijgsgevangene,[1332] de bestrafte, die de substitutie in het absurde

1322. A. ROWE, Discovery of the Famous Temple and Enclosure of Serapis at Alexandria, Caïro, 1946, blz. 5–7.
1323. ROWE, op. laud., blz. 13–17.
1324. De Geboorte van Horus, blz. 257, noot 2616.
1325. Osirismysterie, 47–49 (CHASSINAT); De Geboorte van Horus, blz. 493, noot 6143. Voor de verhouding een-derde tot twee-derde: ibid., blz. 276–277, noot 2877–2888, 2902–2903.
1326. In vieren gedeeld? Zie noot 571. Indiërs: vgl. Śatapathabrāhmaṇa, VII 5, 2, 14–16.
1327. ROWE, op. laud., blz. 7–13.
1328. Zie noot 1327.
1329. Zie noot 372–385.
1330. Zie noot 1265, 1266.
1331. Oudh. Med., deel LII, Leiden, 1971, blz. 57, noot 663.
1332. Zie afb. 9, op blz. 142.

voerde, daar hij tot haar in het geheel niet gewillig was. Vervolgens het dier, de adelaar als symbool van de Zonnegod,[1333] de slang als symbool der Aarde.[1334] De reeks wordt besloten met de naam des konings, op een tegel geschreven.[1335] Deze laatste, in tegenstelling tot de voorgaande, onbloedig, abstract offer.[1336]

Het offer van Jezus wordt bouwoffer genoemd. Tot de Oversten des volks, de Ouderlingen van Israël: Jezus ,,is de steen, die van U, de bouwlieden, veracht is, welke tot een hoofd des hoeks geworden is''.[1337] Elders: ,,Niemand kan een ander fundament leggen dan hetgeen gelegd is, hetwelk is Jezus Christus''.[1338] Elders weder: Gij zijt ,,gebouwd op het fundament der apostelen en profeten, waarvan Jezus Christus is de uiterste hoeksteen; op welke het gehele gebouw, bekwamelijk samengevoegd zijnde, opwast tot een heilige tempel in de Here; op welke ook gij mede gebouwd wordt tot een woonstede Gods in de geest''.[1339] Het gebouw, waaronder Jezus als bouwoffer ligt, is de Christelijke gemeente,[1340] en in wijder bereik de gehele wereld,[1341] alhoewel dit laatste niet met zovele woorden wordt gezegd. Het door Jezus gebrachte offer is eenmalig, het heeft eeuwige werking en behoeft niet te worden herhaald.[1342]

Het offer van Jezus abrogeert en rezumeert volgens Christelijke leer de Joodse offerdienst. Dat lijkt niet de gehele waarheid. In twee zijner aspecten rezumeert het niet zozeer het Joodse offer als wel het niet-Joodse, of althans niet-langer-Joodse, bouwoffer. 1° Het bouwoffer, eenmaal opgedragen, had duurzaam gevolg. De genade, die het bewerkte, werd in het gebouw, waartoe het bestemd was, als het ware geïncorporeerd. Het Joodse offer moest worden herhaald.[1343] Het had slechts tijdelijk gevolg; het offer op de Verzoendag gebracht gedurende een jaar, het gedurige offer[1344] gedurende een half etmaal. 2° Het bouwoffer was cosmisch van aard en zoende de zonde der wereld. Het Joodse offer zoende slechts de zonde des volks. Daar de Verzoendag op het ogenblik der herfstevening viel,[1345] het Paasoffer op dat

1333. Zie noot 1275.
1334. Zie noot 1296–1301.
1335. Zie noot 1327, en Oudh. Med., deel LXI, Leiden, 1980, blz. 236–237, noot 2561–2569. Het moderne visitekaartje.
1336. Zie noot 11.
1337. Handel., IV 11. Vgl. Ps., CXVIII 22; Jezaj., XXVIII 16; Ev. Matth., XXI 42; Ev. Marc., XII 10; Ev. Luc., XX 17; Epist. ad Rom., IX 33; I Petr., II 7.
1338. I Cor., III 11.
1339. Ephes., II 20–22.
1340. I Cor., III 9–17, VI 19; II Cor., V 1, VI 16; Coloss., II 7; Hebr., III 4; I Petr., II 5.
1341. Ev. Joh., I 10, 29, III 17, IV 42, VI 33, 51, XII 47; II Cor., V 19; Coloss., I 20; Hebr., I 2; I Joh., II 2.
1342. Hebr., VII 27, IX 12, 25–28, X 10, 12, 14; I Petr., III 18.
1343. Hebr., IX 25–26, X 1–3, 11.
1344. Exod., XXIX 38–42; Numer., XXVIII 3–8.
1345. Oudh. Med., deel LVII, Leiden, 1976, blz. 312, noot 1873.

der lenteëvening,[1346] het maandelijkse offer op de dag der nieuwe maan,[1347] het gedurige offer plaats vond op zonsondergang en zonsopgang,[1348] moeten deze de cosmische aard eenmaal bezeten hebben. Zij hadden haar sedertdien ingeboet.

1346. Ibid., deel LV, Leiden, 1974, blz. 179–180, noot 1483.
1347. Numer., X 10, XXVIII 11, enz.
1348. Oudh. Med., deel LV, Leiden, 1974, blz. 171, noot 1353.